खंड १

मराठी म्हणी व वाक्प्रचार संग्रह

संपादक

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

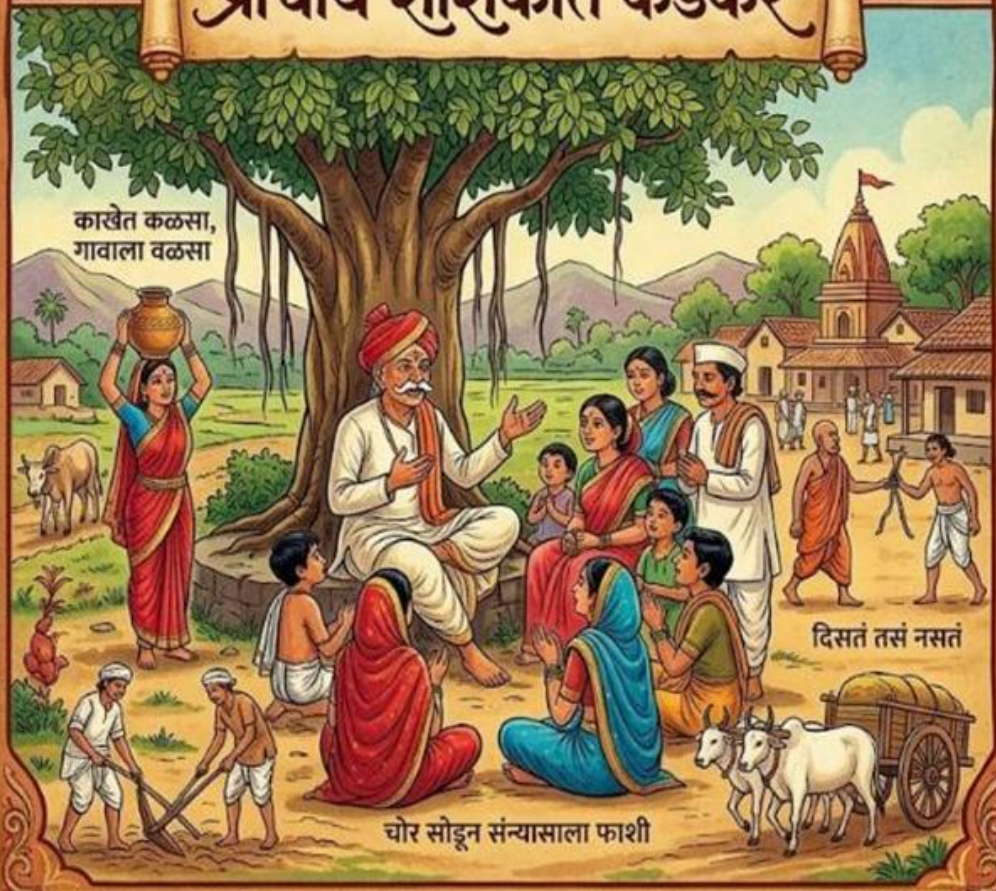

मराठी संस्कृती आणि भाषेचा अनमोल ठेवा

ई साहित्य प्रतिष्ठान

सादर करत आहे

मराठी म्हणी व वाक्प्रचार संग्रह

१- अ ते अं

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

मराठी म्हणी व वाक्प्रचार संग्रह - १

लेखक: प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

‘श्रेयस’, नांदिवली रोड, डोंबिवली पूर्व,
भ्रमण दरध्वनी ९८३३३९९७९४
इ मेल shashikardekar@gmail.com

मुखपृष्ठ- प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

या पुस्तकातील लेखनाचे सर्व हक्क लेखकाकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रुपांतर करण्यासाठी लेखकाची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई (दंड व तुरुंगवास) होऊ शकते.

This declaration is as per the Copyright Act 1957 read with Sections 43 and 66 of the IT Act 2000. Copyright protection in India is available for any literary, dramatic, musical, sound recording and artistic work. The Copyright Act 1957 provides for registration of such works. Although an author’s copyright in a work is recognised even without registration. Infringement of copyright entitles the owner to remedies of injunction, damages and accounts.

प्रकाशक :- ई साहित्य प्रतिष्ठान

www. esahity.com
esahity@gmail.com
Whatsapp- 9987737237
(विनामूल्य ईपुस्तकांसाठी फ़क्त नाव गाव कळवा)
प्रकाशन : २२ सप्टेंबर २०२६

छापील प्रत खासगी वितरणासाठी उपलब्ध
देणगी मूल्य- रु. २०००/- फक्त (१० खंड एकत्रित)
(१००% रक्कम लेखकाकडे छपाईचा खर्च म्हणून जाईल.)
(संपर्क- प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर- ९८३३३९९७९४

©esahity Pratishthan®2026

- विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.
- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फ़ॉरवर्ड करू शकता.
- हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापुर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापुर्वी ई-साहित्य प्रतिष्ठानची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

लेखक परिचय

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

एम. ए. बी. एड.

• ३५ वर्षे अध्यापन. त्यातील २५ वर्षे गणेश विद्यालय व कनिष्ठ महाविद्यालय टिटवाळा येथे प्राचार्य म्हणून कार्यरत.

• अध्यापकांच्या वरिष्ठ श्रेणी व निवड श्रेणीच्या सेवांतर्गत प्रशिक्षणात तज्ज्ञ मार्गदर्शक म्हणून जिल्हा व राज्य पातळीवर कार्यरत.

• डोंबिवली येथील राष्ट्रीय शिक्षण संस्थेचे माजी अध्यक्ष.

• विविध नियतकालिकांतून कथा व समीक्षापर लेखन, विविध दिवाळी अंकांसाठी मान्यवरांच्या मुलाखती.

• सामाजिक, शैक्षणिक व विज्ञानविषयक अनेक विषयांवर व्याख्याने.

• **'जागतिक वैज्ञानिक कोशा'चे** निर्माते. सध्या ई साहित्य प्रतिष्ठान कडून **'या दिवशी विज्ञानात'** ही ई बुक मालिका व **भौगोलिक संज्ञाकोश, जागतिक पर्वतरांगा इत्यादी ३६ पुस्तके** प्रकाशित आणि इतर पुस्तके प्रकाशनाच्या मार्गावर.

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर यांची ई साहित्यतर्फ़े आजवर ३६ पुस्तके प्रकाशित झाली असून **त्यांची एकत्रित पृष्ठसंख्या वीस हजार हून अधिक आहे.**

प्रस्तावना

"मराठी भाषा लाभली आम्हास भाग्य बोलतो मराठी...
मराठी सारखी लाभली माय बोली
विनम्रतेने वंदितो तिच्या पाऊली"

मराठी भाषेच्या समृद्ध आणि अथांग वाङ्मयीन वारशामध्ये ‘म्हणी आणि वाक्प्रचार’ हे केवळ भाषिक अलंकार नसून, ते या मातीचे संचित, संस्कृतीचे प्रतिबिंब आणि लोकजीवनाचे जिवंत दस्तऐवज आहेत. कोणत्याही जिवंत भाषेचे सौंदर्य तिच्या व्याकरणापेक्षा तिच्या लोकबोलीत आणि म्हणी-वाक्प्रचारांच्या चपखल वापरात अधिक खुलते. प्रस्तुत प्रस्तावनेत मराठी म्हणी आणि वाक्प्रचारांच्या उगम, स्वरूप, सामाजिक महत्त्व आणि त्यांच्या भाषिक वैशिष्ट्यांचा वेध घेण्याचा एक आदरपूर्वक प्रयत्न आहे.

मराठी भाषेतील 'म्हण' आणि 'वाक्प्रचार' हे दोन्ही घटक भाषेला धार आणि अर्थाला विस्तार देणारे असले, तरी त्यांच्या स्वरूपात मूलभूत फरक आहे. म्हण हे मानवी अनुभवोंचे आणि जगण्याच्या सत्याचे संकुचित रूप असते. ते एक परिपूर्ण वाक्य असते, ज्याला स्वतःचा स्वतंत्र अर्थ असतो. शतकानुशतकांच्या

अनुभवांतून जे शहाणपण कळून आले, ते एका ओळीत बांधणे म्हणजेच म्हण होय; जसे की— “आधी पोटोबा, मग विठोबा.” याउलट, वाक्प्रचार हे परिपूर्ण वाक्य नसते, तर तो एक शब्दबंध असतो. यात शब्दांच्या वाच्यार्थापेक्षा (Literal Meaning) लक्ष्यार्थ (Metaphorical Meaning) अधिक महत्त्वाचा असतो. वाक्प्रचार वाक्यात वापरताना त्याच्या क्रियापदात लिंग, वचन आणि काळानुसार बदल होतो; जसे की— “खांदा देणे” म्हणजेच मदत करणे किंवा अंत्ययात्रेत सहभागी होणे.

मराठी म्हणी आणि वाक्प्रचारांची पाळेमुळे आपल्या ग्रामीण जीवनशैलीत, कृषी संस्कृतीत आणि भौगोलिक विविधतेत रुजलेली आहेत. यांची निर्मिती प्रामुख्याने निसर्ग, शेती, पाऊस, झाडे आणि पशु-पक्षी यांवर आधारित अनुभवांमधून झाली आहे. “वळवाचा पाऊस”, “कावळा बसूंक अन् फांदी तुटूंक” किंवा “झाकली मूठ सव्वा लाखाची” यांमागे ग्रामीण व व्यावहारिक जीवनाचे संदर्भ आहेत. याशिवाय भारतीय कुटुंबव्यवस्थेतील सासू-सून, नणंद-भावजय, आई-मूल, शेजारी-पाजारी यांच्यातील नातेबंधांवरूनही अनेक म्हणी जन्माला आल्या. “लेकी बोले, सुने लागे” किंवा “घराचे झाले थोंडे अन् व्याही काढी बोंडे” या म्हणी कौटुंबिक मानसशास्त्र अचूक टिपतात. महाराष्ट्राला लाभलेला शिवकाल, पेशवाई आणि संतांची परंपरा यातून “पानीपत होणे”

(सर्वनाश होणे) किंवा “भगीरथ प्रयत्न करणे” (अथक परिश्रम करणे) यांसारखे ऐतिहासिक व पौराणिक संदर्भ असलेले अनेक वाक्प्रचार तयार झाले.

मराठी भाषेचे सर्वात मोठे सौंदर्य तिच्या प्रादेशिक बोलीभाषेत आहे. मुख्य प्रवाहातील मराठी म्हणींइतकाच, किंबहुना त्याहूनही अधिक जिवंतपणा महाराष्ट्राच्या विविध प्रांतांतील बोलीभाषेतील म्हणींमध्ये आढळतो. उदाहरणार्थ, कोकणी आणि मालवणी बोलीमध्ये समुद्राशी, माशांशी आणि नारळी-पोफळीच्या बागांशी संबंधित नितांत सुंदर संदर्भ येतात; जसे की “मासळी खायची आणि समुद्राक भिय्यायचा?” म्हणजेच संकट सोसण्याची तयारी असल्याशिवाय काम हाती घेऊ नये. खानदेशी किंवा अहिराणी बोलीत शेतकरी जीवन, सडेतोडपणा आणि तिथल्या खाद्यसंस्कृतीचा मिश्कील गोडवा आढळतो; जसे की “विहीर माय पाणी शे, तव्हळ पोहरा माय ई-च ना!” म्हणजेच मूळ ठिकाणी गुण असतील तरच ते पुढच्या पिढीत दिसतात. तर दुसरीकडे, विदर्भातील वऱ्हाडी बोलीमध्ये कडक, धारदार पण मनाचा मोकळेपणा दाखवणारा थाट दिसतो; जसे की “आले अंगावर, तर घेतले शिंगावर!” म्हणजेच संकटाचा हिमतीने सामना करणे.

म्हणी आणि वाक्प्रचार हे केवळ भाषेची शोभा वाढवत नाहीत, तर ते समाजाचे 'वैचारिक मार्गदर्शक' म्हणून काम करतात. लांबलचक भाषण जे करू शकत नाही, ते काम एक छोटीशी म्हण करून जाते. उपदेश करताना समोरच्याला न दुखावता सुनावण्यासाठी म्हणी हे एक उत्तम माध्यम आहे. माणसाचा लोभीपणा, शहाणपणा, मूर्खपणा, अहंकार आणि परोपकार या सर्व छटा या संग्रहात अचूक मांडलेल्या दिसतात. "उथळ पाण्याला खळखळाट फार" असे म्हणून एकाच क्षणात उथळ स्वभावाच्या माणसावर अचूक बोट ठेवले जाते. पूर्वीच्या काळी जेव्हा ग्रंथांची निर्मिती सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचली नव्हती, तेव्हा हे व्यावहारिक ज्ञान मौखिक परंपरेने (Oral Tradition) एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे पोहोचवण्याचे काम या म्हणींनी केले, जे मानवी स्वभावाचे विच्छेदन करणारे आणि पिढ्यानपिढ्यांचे ज्ञान संक्रमण करणारे ठरले.

आजच्या गतीमान आणि डिजिटल युगात इंग्रजी शब्दांचा प्रभाव वाढल्यामुळे आपल्या रोजच्या संभाषणातून या म्हणी आणि वाक्प्रचार हळूहळू लोप पावत आहेत. आजच्या पिढीला "हात दाखवून अवलक्षण" किंवा "ज्ञात्याला सांगणे म्हणजेच सूर्याला दिवा दाखवणे" यांमागील सखोल अर्थ आणि त्यातील उपरोधिक विनोद समजणे कठीण होत चालले आहे. अशा

काळात, मराठी म्हणी आणि वाक्प्रचारांचा हा 'विस्तृत संग्रह' केवळ एका पुस्तकाचे रूप नसून, तो मराठी भाषेच्या आत्म्याचे जतन करणारा एक महत्त्वपूर्ण दस्तऐवज ठरणार आहे. भाषा जिवंत ठेवायची असेल, तर ती समृद्ध करणाऱ्या या शब्दरत्नांचा वापर आपल्या लेखनात आणि संभाषणात सातत्याने व्हायला हवा.

प्रस्तुत ग्रंथ हा केवळ शब्दांचा संग्रह नाही, तर तो महाराष्ट्राच्या मातीचा सुवास, पूर्वजांचे शहाणपण आणि मराठी मनाचा आरसा आहे. अभ्यासक, लेखक, विद्यार्थी आणि मराठी भाषेवर प्रेम करणाऱ्या प्रत्येक वाचकासाठी हा संग्रह एक अनमोल ठेवा ठरेल, यात शंका नाही. या संग्रहाच्या निमित्ताने मराठी भाषेची ही ज्ञानावारी अखंड प्रवाही राहो, याच सदिच्छा!

-शशिकांत कर्डेकर

म्हणी म्हणजे काय?

म्हणी म्हणजे काय? आणि त्या कशा उत्पन्न झाल्या? हे आपण अत्यंत सोप्या शब्दांत आणि उदाहरणांसह समजून घेऊया.

मानवी जीवनात प्रदीर्घ काळाच्या अनुभवांतून जे सत्य किंवा शहाणपण गवसले, ते जेव्हा अत्यंत कमी आणि मोजक्या शब्दांत मांडले जाते, त्याला 'म्हण' असे म्हणतात.

म्हणी या भाषेचे वैभव असतात. एखाद्या मोठ्या प्रसंगाचे किंवा मानवी स्वभावाचे वर्णन करण्यासाठी मोठे भाषण देण्याऐवजी फक्त एक म्हण वापरली, तर समोरच्याला ती गोष्ट चटकन आणि अचूक समजते. म्हणींमध्ये संचित (साठवलेला) अनुभव असतो, जो एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे तोंडी परंपरेने हस्तांतरित होत आला आहे.

म्हणी काही एका रात्रीत किंवा लेखकांनी टेबलवर बसून तयार केलेल्या नाहीत. त्यांची उत्पत्ती प्रामुख्याने खालील चार घटकांमधून झाली आहे:

अ) मानवी स्वभाव आणि प्रदीर्घ अनुभवातून

माणूस वर्षानुवर्षे समाजात राहतो, लोकांचे निरीक्षण करतो. वेगवेगळ्या माणसांचे स्वभाव आणि त्यांच्या वागण्याचे परिणाम पाहून काही सार्वत्रिक सत्ये समोर आली, त्यातून म्हणी बनल्या.

उदाहरण: 'अति तेथे माती'

स्पष्टीकरण: माणसाला अनुभवातून समजले की कोणत्याही गोष्टीचा अतिरेक केला (मग ते खाणे असो, बोलणे असो वा गर्व असो), तर शेवटी नुकसानच होते. या अनुभवातून ही म्हण जन्माला आली.

ब) विशिष्ट घटना किंवा कथांमधून

काही वेळा समाजात एखादी विशिष्ट घटना घडते किंवा एखादी लोककथा प्रसिद्ध असते. त्या घटनेचा गाभा पुढे म्हण म्हणून रूढ होतो.

उदाहरण: 'गाढवाला गुळाची चव काय?'

स्पष्टीकरण: एका मूर्ख माणसाला किंवा ज्याला कलेची/गुणाची पारख नाही, अशा व्यक्तीला कितीही मौल्यवान गोष्ट दिली तरी त्याचे महत्त्व त्याला समजत नाही. एका लोककथेतून किंवा प्राण्याच्या निरीक्षणातून ही म्हण पुढे आली.

क) शेती, निसर्ग आणि प्राण्यांच्या निरीक्षणातून

आपला समाज हा कृषिप्रधान राहिला आहे. त्यामुळे शेती, हवामान, पाऊस आणि पाळीव प्राणी यांच्या दैनंदिन निरीक्षणातून अनेक म्हणी तयार झाल्या.

उदाहरण: 'पेरावे तसे उगवते'

स्पष्टीकरण: शेतकरी शेतात जे बी पेरतो, त्याला तसेच पीक मिळते. हा निसर्गाचा नियम मानवी आयुष्याला जोडताना माणसाला समजले की, आपण जसे कर्म करू, तसेच आपल्याला फळ मिळेल.

ड) ऐतिहासिक किंवा सामाजिक परिस्थितीमधून

भूतकाळात घडलेल्या काही ऐतिहासिक घडामोडी किंवा तत्कालीन सामाजिक रितीरिवाजांमुळेही म्हणींचा जन्म झाला.

उदाहरण: 'झाली ती गंगा, आले ते तीर्थ'

स्पष्टीकरण: जुन्या काळात गंगेचे स्नान अत्यंत पवित्र मानले जायचे. एखादी चूक झाली किंवा वाईट प्रसंग घडला, तरी तो विसरून आता जे समोर आहे त्याचा पवित्र मनाने स्वीकार करणे, या मानसिकतेतून ही म्हण रूढ झाली.

भाषेमध्ये म्हणींचा वापर करणे म्हणजे जेवणात मिठाचा किंवा दागिन्यांमध्ये हिऱ्याचा वापर करण्यासारखे आहे. म्हणींमुळे भाषेला एक वेगळी धार, नाद आणि सौंदर्य प्राप्त होते. कमीत कमी शब्दांत जास्तीत जास्त आशय व्यक्त करण्याची आणि ऐकणाऱ्याच्या मनाचा ठाव घेण्याची कमालीची ताकद म्हणींमध्ये असते.

म्हणींचे भाषासौंदर्य खालील वैशिष्ट्यांवरून आणि उदाहरणांवरून स्पष्ट करता येईल:

१. नादमयता आणि यमक (Rhythm and Rhyme)

अनेक म्हणींची रचना ही एखाद्या कवितेसारखी असते. त्यांत लय, नाद आणि यमक (Rhyming words) साधलेले असतात. यामुळे त्या ऐकायला गोड लागतात आणि चटकन जिभेवर रेंगाळतात.

उदाहरण १: 'इकडे आड, तिकडे विहीर'

सौंदर्य: यात 'आड' आणि 'विहीर' या दोन विरुद्ध बाजूंच्या संकटांची तुलना अत्यंत लयबद्ध रीतीने केली आहे.

उदाहरण २: 'करावे तसे भरावे' किंवा 'आळती गुळती, आणि गाढवाच्या गळ्यात पळती'

सौंदर्य: 'करावे-भरावे' यातील यमकामुळे ही म्हण सुभाषितातल्या ओळीसारखी सुंदर वाटते.

२. अल्पाक्षरत्व (संक्षिप्तता - Conciseness)

मोठी वाक्ये किंवा लांबलचक परिच्छेद जे सांगू शकत नाहीत, ते म्हणी मोजक्या दोन-चार शब्दांत अचूक सांगतात. "थोडक्यात सांगणे पण प्रभावी सांगणे" हे म्हणींचे सर्वात मोठे भाषासौंदर्य आहे.

उदाहरण: 'अति शहाणा त्याचा बैल रिकामा'

सौंदर्य: एखादा माणूस गरजेपेक्षा जास्त अक्कल चालवायला गेला की त्याचे काम कसे बिघडते, हे समजावण्यासाठी एखादी मोठी गोष्ट सांगण्याऐवजी, हे केवळ पाच शब्द समोरच्याला अंतर्मुख करतात.

३. प्रतीकात्मकता आणि रूपकांचा वापर (Use of Imagery and Metaphors)

म्हणींमध्ये निसर्ग, प्राणी, पक्षी आणि दैनंदिन वस्तूंचा वापर प्रतीक (Symbols) म्हणून केला जातो. थेट न बोलता

अप्रत्यक्षपणे प्रतीकांद्वारे मारलेला टोमणा भाषेचे सौंदर्य कैक पटीने वाढवतो.

उदाहरण १: 'झाकली मूठ सव्वा लाखाची'

सौंदर्य: इथे 'मूठ' हे अब्रूचे किंवा गुपिताचे प्रतीक आहे. जोपर्यंत स्वतःचे दोष किंवा रहस्य जगासमोर येत नाही, तोपर्यंत मानसन्मान टिकून राहतो, हा मोठा संदेश एका मुठीच्या प्रतीकातून दिला आहे.

उदाहरण २: 'उथळ पाण्याला खळखळाट फार'

सौंदर्य: इथे 'उथळ पाणी' हे कमी ज्ञान असलेल्या माणसाचे प्रतीक आहे, तर 'खळखळाट' म्हणजे त्याचा बडेजाव. निसर्गातील पाण्याच्या गुणधर्माचा वापर करून मानवी स्वभावाचे सुंदर रूपक उभे केले आहे.

४. उपरोध आणि विनोद (Satire and Humor)

म्हणींमध्ये एक सुप्त विनोद आणि उपरोध (टोमणा) दडलेला असतो. समोरच्याला त्याचे दोष दाखवून देताना त्याला वाईट वाटू नये आणि आपले म्हणणेही पोहचावे, हा समतोल म्हणी साधतात.

उदाहरण १: 'कामापुरता मामा, ताकापुरती आजी'

सौंदर्य: स्वार्थी लोकांच्या स्वभावावर केलेला हा अत्यंत मार्मिक आणि विनोदी प्रहार आहे.

उदाहरण २: 'कोल्हा काकडीला राजी'

सौंदर्य: लहान किंवा क्षुद्र विचारांची माणसे छोट्याशा गोष्टीनेही कशी खुश होतात, हे सांगताना कोल्ह्याचे दिलेले उदाहरण भाषेला एक उपरोधिक सौंदर्य देते.

५. चित्रमयता (Visualizing through Words)

काही म्हणी ऐकल्या की डोळ्यांसमोर लगेच एक चित्र उभे राहते. ही चित्रमयता भाषेला जिवंत बनवते.

उदाहरण: 'दुरुन डोंगर साजरे'

सौंदर्य*:* ही म्हण ऐकताच डोळ्यांसमोर हिरवेगार डोंगर उभे राहतात, पण जवळ गेल्यावर तिथले खडक आणि काटेरी झुडपे आठवतात. कोणतीही गोष्ट लांबून चांगली दिसते पण जवळ गेल्यावर तिचे वास्तव समजते, हे सत्य चित्रमय पद्धतीने मांडले आहे.

एक व्यावहारिक उदाहरण:

समजा, एखादी व्यक्ती खूप श्रीमंत आहे पण मनाची अत्यंत भिकारी (कंजूष) आहे. आपण जर असे म्हटले: "तो माणूस खूप श्रीमंत आहे, त्याच्याकडे करोडो रुपये आहेत पण तो कोणाला एक रुपयाही देत नाही आणि स्वतःवरही खर्च करत नाही." हे वाक्य ऐकायला खूप सामान्य वाटते.

पण याऐवजी आपण जर म्हटले: "त्याचे काय सांगता, 'नाव सोनुबाई आणि हातात कथलाचा वाळा' अशी त्याची अवस्था आहे!" किंवा "त्याची संपत्ती म्हणजे 'अंथरूण पाहून पाय पसरावे' या लायकीचीही नाही, 'डोळ्यात अंजन घालण्यासारखा' त्याचा कंजूषपणा आहे."

येथे 'नाव सोनुबाई अन् हातात कथलाचा वाळा' ही एकच म्हण त्या माणसाचा खोटेपणा आणि भाषेचे सौंदर्य एकाच वेळी शिखरावर नेते.

म्हणी या मराठी भाषेचे लेणे आहेत. त्या भाषेला प्रवाही, धारदार, चित्रमय आणि अर्थपूर्ण बनवतात. म्हणूनच म्हणींचे सौंदर्य हे मराठी वाङ्मयातील एक अनमोल ठेवा आहे.

प्राचीन मराठी भाषेचा, विशेषतः महानुभाव काळ (१३ वे शतक) आणि शिवकाळ (१७ वे शतक) या कालखंडांचा अभ्यास केला, तर असे लक्षात येते की अनेक म्हणी शतकांपासून आपल्या

भाषेत टिकून आहेत. काळानुरूप त्यांच्या भाषेचे स्वरूप थोडे बदलले असले, तरी मूळ गर्भितार्थ तोच राहिला आहे.

प्राचीन ग्रंथ (जसे की लीळाचरित्र, ज्ञानेश्वरी) आणि शिवकालीन पत्रांमध्ये आढळणाऱ्या काही प्रमुख प्राचीन म्हणी आणि त्यांचे अर्थ खालीलप्रमाणे आहेत:

१. महानुभाव कालीन व प्राचीन वाङ्मयातील म्हणी

महानुभाव पंथाच्या 'लीळाचरित्र' (मराठीतील पहिला चरित्रग्रंथ) आणि इतर प्राचीन ग्रंथांमध्ये लोकभाषेतील अनेक म्हणींचे संदर्भ आले आहेत:

'आंधळियासी पांगुळ पाठीराखा'

प्राचीन संदर्भ: लीळाचरित्रात या साधर्म्याचा उल्लेख येतो.

अर्थ: दोन असमर्थ माणसांनी एकमेकांना साथ देऊन काम निभावणे. (आंधळ्याच्या पाठीवर पांगळा बसला की आंधळ्याला पाय मिळतात आणि पांगळ्याला डोळे).

'कापुराचे कातडे काय धुता पांढरे होईल?'

अर्थ: ज्याचा मूळ स्वभावच श्रेष्ठ किंवा शुद्ध आहे, त्याला वेगळे सिद्ध करण्याची गरज नसते; किंवा दुष्टाला कितीही उपदेश केला तरी त्याचा मूळ स्वभाव बदलत नाही.

'गाढवा पाशीं गुळ ढोंगा'

अर्थ: ही आजच्या 'गाढवाला गुळाची चव काय' या म्हणीचे प्राचीन रूप आहे. मूर्ख किंवा अनभिज्ञ माणसासमोर मौल्यवान गोष्टीचे प्रदर्शन करणे व्यर्थ असते.

'आधीं ¯चावे (रिघावे) मग बोलावे'

अर्थ: आधी एखाद्या क्षेत्रात किंवा अनुभवात स्वतः उतरावे, परिस्थिती समजून घ्यावी आणि मगच त्यावर आपले मत व्यक्त करावे.

२. ज्ञानेश्वरीतील (१३ वे शतक) म्हणी व सदृश ओळी

संत ज्ञानेश्वरांनी सामान्यांना कठीण तत्त्वज्ञान समजून सांगण्यासाठी तत्कालीन लोकभाषेतील म्हणी आणि रूपकांचा भरपूर वापर केला:

'हातचे सोडून पळत्याच्या पाठी लागणे'

ज्ञानेश्वरीतील संदर्भ: "न कळे हाता आले सांडिती। आणि पळतया पाठी लागती॥"

अर्थ: आपल्याजवळ जे सुरक्षित आहे ते गमावून, जे अनिश्चित आहे त्याच्या मागे धावण्यात मूर्खपणा असतो.

'घरोघरी मातीच्याच चुली'

ज्ञानेश्वरीतील संदर्भ: "जे जे भेटे ते ते दुःखाचेचि मूळ..." या अर्थाने संतांनी संसाराचे सर्वत्र सारखे असणारे स्वरूप मांडताना या लोकमान्य विचाराचा आधार घेतला.

'साखरेच्या पोत्यावर गाढव'

अर्थ: गाढवाला पाठीवर साखरेचे पोते वाहूनही केवळ वजनाचा त्रास होतो, साखरेच्या गोडीचा आनंद घेता येत नाही. तसेच, अज्ञानी माणसाकडे ज्ञान किंवा संपत्ती असूनही त्याला त्याचा योग्य वापर करता येत नाही.

३. शिवकालीन व पेशवेकालीन ऐतिहासिक म्हणी

१७ व्या आणि १८ व्या शतकातील मराठी पत्रांमध्ये, बखरींमध्ये मुत्सद्दीपणा साधण्यासाठी किंवा टोमणा मारण्यासाठी अनेक म्हणी वापरल्या जात:

'रात्रीचे दूध आणि वेळचे युद्ध टळत नाही'

अर्थ: जी गोष्ट ज्या वेळी घडणे अटळ असते, ती टाळता येत नाही. विशेषतः युद्धकाळात राजकीय पत्रांमध्ये हा वाक्प्रचार किंवा म्हण वापरली जाई.

'घरचे झाले थोडे आणि व्याह्याने धाडले घोडे'

अर्थ: आधीच स्वतःच्या अडचणी किंवा कामे भरपूर असताना, वरून दुसऱ्याने अजून कामाचा किंवा खर्चाचा बोजा अंगावर टाकणे.

'जित्याची खोड मेल्याशिवाय जात नाही'

अर्थ: माणसाचे अंगभूत जुने स्वभावदोष किंवा सवयी आयुष्यभर सुटत नाहीत. शिवकालीन ऐतिहासिक पत्रांत शत्रूच्या कपटी स्वभावाचे वर्णन करताना या म्हणीचा संदर्भ आढळतो.

'अती शहाणा त्याचा बैल रिकामा'

अर्थ: शिवकाळात आणि पेशवेकाळात शेती आणि बैल हा जगण्याचा मुख्य आधार होता. जो माणूस अतिशहाणपणा करून शेतीच्या कामात नको ते प्रयोग करायचा, त्याचे नुकसान ठरलेले असायचे.

४. भाषेच्या रचनेतील प्राचीनता दर्शवणाऱ्या म्हणी

काही म्हणींमधील शब्दांची ठेवणच आपल्याला त्यांच्या प्राचीनतेची जाणीव करून देते:

'लेकी बोले, सुने लागे'

अर्थ: घरात सुनेला थेट बोलणे संकोचाचे किंवा वादाचे ठरू नये, म्हणून स्वतःच्या मुलीला उद्देशून बोलणे जेणेकरून सुनेला तिचा दोष समजेल. (अप्रत्यक्षपणे दुसऱ्याला टोमणा मारणे).

'उतावळा नवरा गुडघ्याला बाशिंग'

अर्थ: अत्यंत उतावळेपणा करून हास्यास्पद ठरणे. 'बाशिंग' कपाळावर बांधायचे असते, पण उतावळेपणामुळे ते गुडघ्यालाच बांधले गेले, या ग्रामीण आणि जुन्या लोकजीवनातील उपरोधातून ही म्हण आली.

वैशिष्ट्य:

प्राचीन मराठीतील म्हणींमध्ये 'गाढव', 'बैल', 'चूल', 'कापूर', 'गंगा' यांसारख्या मानवी जीवनाशी आणि निसर्गाशी निगडित घटकांचे प्रमाण जास्त होते. आज आपण वापरत असलेल्या ९०% म्हणींची पाळेमुळे अशाच प्राचीन लोकसंस्कृतीत रुजलेली आहेत.

मराठी संत वाङ्मय हे केवळ अध्यात्म आणि तत्त्वज्ञानाचे भांडार नाही, तर ते लोकभाषेचे आणि लोकसंस्कृतीचे नितांत सुंदर लेणे आहे. संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम, संत एकनाथ, संत नामदेव आणि समर्थ रामदास यांसारख्या संतांनी सामान्य जनतेला कठीण तत्त्वज्ञान समजावून सांगण्यासाठी तत्कालीन समाजात रूढ असलेल्या म्हणींचा, रूपकांचा आणि दाखल्यांचा विपुल वापर केला. अनेक संतांचे अभंग आणि ओळी तर आज मराठी भाषेत स्वतंत्र म्हणी म्हणून वापरल्या जातात.

संत वाङ्मयात आढळणाऱ्या आणि संतांच्या मुखातून अजरामर झालेल्या काही प्रमुख म्हणी खालीलप्रमाणे आहेत:

१. संत ज्ञानेश्वर (ज्ञानेश्वरीतील म्हणी व सदृश ओळी)

माउलींनी 'ज्ञानेश्वरी'मध्ये (भावार्थदीपिका) व्यवहारातील शेकडो दाखले दिले आहेत, जे पुढे म्हणी म्हणून रूढ झाले:

'हातचे सोडून पळत्याच्या पाठी लागणे'

संतांची मूळ ओळ: "न कळे हाता आले सांडिती। आणि पळतया पाठी लागती॥"

अर्थ: आपल्याजवळ जे सुरक्षित आहे ते गमावून, जे अनिश्चित आहे त्याच्या मागे धावण्यात मूर्खपणा असतो.

'दुरुन डोंगर साजरे'

संतांची मूळ ओळ: "डोंगरु दुरौनि सुंदरु। कीं जवळ पाहो जाइजे पाथरु॥"

अर्थ: डोंगर लांबून खूप सुंदर आणि मऊ वाटतो, पण जवळ गेल्यावर तिथे फक्त दगड-धोंडे दिसतात. कोणतीही गोष्ट लांबून चांगली दिसते, पण जवळ गेल्यावर तिचे वास्तव समजते.

'कामापुरता मामा' (किंवा गर्जा सरो, वैद्य मरो)

संतांची मूळ ओळ: "रोगु जाय तंवचि वैद्याची चाड।"

अर्थ: जोपर्यंत रोग बरा होत नाही, तोपर्यंतच माणसाला वैद्याची (डॉक्टरांची) किंमत असते; रोग बरा झाला की माणूस विसरून जातो. स्वार्थी मानवी स्वभावावर माउलींनी केलेला हा मार्मिक प्रहार आहे.

२. संत तुकाराम (तुकोबांच्या गाथेतील म्हणी)

संत तुकारामांचे अभंग म्हणजे मराठीतील सुभाषितेच आहेत. त्यांचे अनेक चरण आज महाराष्ट्रात म्हणींसारखे वापरले जातात:

'थोरपण जळो जावो' (किंवा लहानपण दे गा देवा)

संतांची मूळ ओळ: "मज तें जळो थोरपण। जेथें अंतरा अंतर॥" आणि "लहानपण दे गा देवा। मुंगी साखरेचा रवा॥"

अर्थ: गर्वाचे किंवा अहंकाराचे थोरपण मिळण्यापेक्षा लहान होऊन राहण्यात जास्त सुख असते. ज्याप्रमाणे महापुरात मोठे वृक्ष उपटून वाहून जातात, पण लवळी (लहान गवत) टिकून राहते.

'बोले तैसा चाले, त्याची वंदावी पाऊले'

अर्थ: ज्या माणसाच्या बोलण्यात आणि वागण्यात एकवाक्यता असते, तोच खरा आदरणीय असतो.

'आपलाच हात जगन्नाथ'

संतांची मूळ ओळ: "तुका म्हणे आपुला हात। आपणचि करावा जगन्नाथ॥"

अर्थ: स्वतःच्या उद्धारासाठी किंवा कामासाठी दुसऱ्यावर अवलंबून न राहता स्वतःच कष्ट करणे श्रेष्ठ ठरते.

'कळले पण वळले नाही'

अर्थ: एखादी गोष्ट बुद्धीला समजते, पण ती आचरणात आणता येत नाही.

३. संत एकनाथ (भारुडे आणि गवळणींमधील म्हणी)

संत एकनाथांनी 'भारुड' या लोककला प्रकारातून समाजप्रबोधन केले. त्यामुळे त्यांच्या वाङ्मयात अस्सल ग्रामीण आणि लोकजीवनातील म्हणींचा भरणा आहे:

'झाकली मूठ सव्वा लाखाची'

अर्थ: जोपर्यंत स्वतःचे दोष किंवा घरातील गुपिते बाहेर पडत नाहीत, तोपर्यंत माणसाची इभ्रत किंवा सन्मान टिकून राहतो.

'घरोघरी मातीच्याच चुली'

अर्थ: सर्व ठिकाणी सामान्यतः सारखीच कौटुंबिक किंवा मानवी परिस्थिती असणे.

'विंचवाचे बिऱ्हाड पाठीवर'

अर्थ: स्वतःचे बिऱ्हाड किंवा संसार सोबत घेऊन फिरणारा माणूस (ज्याला फार पसारा नसतो). नाथांनी 'विंचू चावला' या प्रसिद्ध भारुडातून विकारांवर बोट ठेवताना अशा प्रतीकांचा वापर केला.

४. समर्थ रामदास (दासबोधातील म्हणी)

समर्थ रामदासांचे वाङ्मय हे प्रामुख्याने 'प्रपंच' आणि 'परमार्थ' यांचा मेळ घालणारे आहे. त्यामुळे त्यांच्या ओळी अत्यंत व्यावहारिक आणि बोधप्रद म्हणी बनल्या आहेत:

'अति शहाणा त्याचा बैल रिकामा'

दासबोधातील संदर्भ: मूर्खांची लक्षणे सांगताना समर्थांनी अतिशहाणपणा करणाऱ्या माणसाचे काम कसे बिघडते, हे स्पष्ट केले आहे.

'आधी केले मग सांगितले'

अर्थ: दुसऱ्याला उपदेश करण्यापूर्वी स्वतः त्याचे आचरण करणे आवश्यक आहे, तरच त्या उपदेशाला किंमत उरते.

'जे जे आपणासि ठावे, ते ते इतरांसि शिकवावे'

अर्थ: आपल्यापाशी असलेले ज्ञान किंवा कला दुसऱ्याला देऊन शहाणे करावे, ते स्वतःपुरते मर्यादित ठेवू नये.

'प्रयत्ने वाळूचे कण रगडिता तेलही गळे'

अर्थ: अशक्य वाटणारी गोष्टही सातत्यपूर्ण प्रयत्नांनी आणि परिश्रमाने साध्य करता येते.

संत वाङ्मयातील म्हणींचे सौंदर्य आणि वैशिष्ट्य:

संतांनी वापरलेल्या या म्हणींमध्ये 'अनुभव' आणि 'विवेक' यांचा अद्भूत संगम आहे. त्यांनी समाजात वावरताना जे पाहिले, तेच त्यांनी अभंगात मांडले. म्हणूनच, या म्हणी केवळ भाषेची शोभा वाढवत नाहीत, तर माणसाला संकटकाळात मार्ग दाखवण्याचे आणि जीवन जगण्याचे शहाणपण देण्याचे काम करतात.

वाक्प्रचार (Idiom) म्हणजे काय? आणि त्यांचा भाषेमध्ये कसा वापर केला जातो, हे आपण अतिशय सोप्या शब्दांत आणि उदाहरणांसह समजून घेऊया.

वाक्प्रचार म्हणजे काय?

जेव्हा शब्दांच्या समूहाचा किंवा वाक्यांशाचा सरळ (शब्दाशः) अर्थ न घेता, विशिष्ट रूढीमुळे किंवा परंपरेमुळे एक वेगळाच लाक्षणिक अर्थ निघतो, तेव्हा त्याला 'वाक्प्रचार' असे म्हणतात.

वाक्प्रचार हे पूर्ण वाक्य नसून तो एक 'वाक्यांश' (वाक्याचा भाग) असतो. त्यामुळे तो स्वतंत्रपणे न वापरता नेहमी दुसऱ्या वाक्याच्या सोबतीने वापरला जातो. भाषेला अधिक धारदार, आकर्षक आणि प्रभावी बनवण्यासाठी वाक्प्रचारांचा वापर केला जातो.

वाक्प्रचाराचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य (नियम)

वाक्प्रचार वाक्यात वापरताना त्याच्या मूळ क्रियापदात लिंग, वचन आणि काळानुसार बदल होतो.

उदाहरणार्थ: मूळ वाक्प्रचार जर 'कंबर कसणे' (तयारी करणे) असा असेल, तर वाक्यात वापरताना त्याचे 'कंबर कसली', 'कंबर कसत आहेत' किंवा 'कंबर कसेन' असे रूप बदलते.

वाक्प्रचाराच्या शेवटी बहुतांश वेळा 'ने' किंवा 'णे' हे क्रियापदाचे मूळ रूप असते (उदा. देणे, येणे, मारणे).

सरळ अर्थ वि. लाक्षणिक अर्थ (उदाहरणासह फरक)

वाक्प्रचार समजून घेताना शब्दाशः अर्थ कसा चुकीचा ठरू शकतो आणि लाक्षणिक अर्थ कसा योग्य ठरतो, हे या उदाहरणावरून पाहा:

मूळ वाक्प्रचार: 'डोळे पाणावणे'

शब्दाशः अर्थ (चुकीचा): डोळ्यांमध्ये पाणी पडणे किंवा डोळे ओले होणे. (समजा एखाद्याने डोळ्यात पाण्याचे थेंब टाकले, तर त्याला डोळे पाणावणे म्हणत नाहीत).

लाक्षणिक अर्थ (अचूक): एखादा प्रसंग पाहून भावूक होणे किंवा डोळ्यात आनंदाश्रू/दुःखाश्रू येणे.

वाक्यातील वापर: "खूप वर्षांनी सैनिकाला सुखरूप घरी आलेले पाहून त्याच्या आईचे डोळे पाणावले."

थोडक्यात सांगायचे तर, जर 'म्हण' म्हणजे पूर्वजांचे शहाणपण असेल, तर 'वाक्प्रचार' म्हणजे भाषेला सजवणारे दागिने आहेत. वाक्प्रचार वाक्यात आल्यामुळे साधे सरळ वाक्यही ऐकायला अत्यंत वजनदार आणि प्रभावी वाटते.

मराठी भाषेमध्ये 'म्हणी' (Proverbs) आणि 'वाक्प्रचार' (Idioms) हे दोन्ही भाषेचे वैभव वाढवणारे अत्यंत महत्त्वाचे घटक आहेत. अनेकदा लोकांमध्ये या दोघांविषयी गल्लत होते, पण व्याकरण आणि रचनेच्या दृष्टीने त्यांच्यात स्पष्ट फरक आहे.

हा फरक आपण खालील मुद्द्यांच्या आणि उदाहरणांच्या आधारे समजून घेऊया:

मुख्य फरक काय आहे?

म्हण म्हणजे: मानवी अनुभवांतून तयार झालेले एक पूर्ण, स्वतंत्र आणि अर्थपूर्ण वाक्य असते. त्यातून एखादा बोध, उपदेश किंवा सत्य प्रकट होते.

वाक्प्रचार म्हणजे: शब्दांचा असा समूह किंवा अपूर्ण वाक्य (वाक्यांश) असतो, ज्याचा सरळ अर्थ न घेता एक विशिष्ट, लाक्षणिक अर्थ घेतला जातो. तो वाक्यात वापरल्याशिवाय पूर्ण अर्थ देत नाही.

सोदाहरण स्पष्टीकरण

दोन्हीचा व्यवहारातील आणि वाक्यातील वापर कसा बदलतो, हे उदाहरणांवरून स्पष्ट होईल:

अ) म्हणीचे उदाहरण:

म्हण: 'दुरुन डोंगर साजरे'

अर्थ: कोणतीही गोष्ट लांबून चांगली दिसते, पण जवळ गेल्यावर तिचे वास्तव समजते.

वाक्यातील वापर: "नव्या नोकरीत खूप पगार दिसेल, पण तिथला त्रास जवळ गेल्यावरच कळेल; म्हणतात ना—'दुरुन डोंगर साजरे!'"

नोंद: येथे 'दुरुन डोंगर साजरे' हे वाक्य स्वतंत्रपणे शेवटी जसेच्या तसे आले आहे. त्यात कोणताही बदल झालेला नाही.

ब) वाक्प्रचाराचे उदाहरण:

वाक्प्रचार: 'आकाश ठेंगणे होणे'

लाक्षणिक अर्थ: अत्यंत आनंद होणे (खूप आनंद झाल्यामुळे आकाश लहान वाटणे).

वाक्यातील वापर: "स्पर्क्षेत प्रथम क्रमांक आल्याचे समजताच राहुलला आकाश ठेंगणे झाले."

नोंद: मूळ वाक्प्रचार 'आकाश ठेंगणे होणे' असा होता, पण वाक्यात वापरताना त्याचे 'ठेंगणे झाले' असे काळाप्रमाणे रूप बदलले. आपण थेट "राहुलला आकाश ठेंगणे होणे" असे बोलू शकत नाही.

थोडक्यात सांगायचे तर, म्हण स्वतःच्या पायावर उभी राहू शकते (कारण ते पूर्ण वाक्य आहे), तर वाक्प्रचाराला अर्थपूर्ण होण्यासाठी वाक्याचा आधार घ्यावा लागतो आणि वाक्याच्या गरजेनुसार स्वतःचे रूप बदलावे लागते.

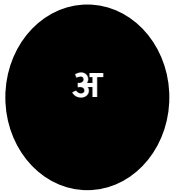

अंथरूण पाहून पाय पसरावे

उत्पन्नानुसार खर्च करावा.

ही मराठीतील एक अत्यंत लोकप्रिय आणि मार्गदर्शक म्हण आहे.

आपली जितकी पत, क्षमता किंवा ऐपत (कमाई) असेल, त्याला अनुसरूनच आपण खर्च किंवा वागले पाहिजे. आपल्या आर्थिक मर्यादेचा विचार करूनच वैयक्तिक किंवा कौटुंबिक खर्च ठेवावा, हा या म्हणीचा मुख्य उद्देश आहे.

आपल्याकडे जे अंथरूण (चादर किंवा गोधडी) आहे, त्याची लांबी पाहूनच पाय लांब करावेत. जर अंथरूणापेक्षा जास्त पाय पसरले, तर पाय अंथरूणाच्या बाहेर जातील आणि थंडी किंवा त्रास होईल.

माणसाने नेहमी आपल्या आर्थिक परिस्थितीचे भान ठेवूनच खर्च केला पाहिजे. क्षमतेपेक्षा जास्त खर्च केल्यास माणूस कर्जबाजारी होऊ शकतो आणि अडचणीत येतो.

ही म्हण आपल्याला बचत करण्याचे, संयमाने वागण्याचे आणि व्यावहारिक शहाणपण ठेवण्याचे महत्त्व शिकवते. आधुनिक भाषेत सांगायचे तर, "उत्पन्नापेक्षा जास्त खर्च करू नये."

"रमेशचे उत्पन्न महिन्याला फक्त वीस हजार रुपये आहे, पण त्याने कर्ज काढून महागडी कार खरेदी केली; म्हणूनच त्याचे वडील त्याला म्हणाले, की 'अंथरूण पाहून पाय पसरावे', नाहीतर नंतर पस्तावण्याची वेळ येते."

"आजकालच्या महागाईच्या काळात प्रत्येकाने अंथरूण पाहूनच पाय पसरले पाहिजेत, तरच आर्थिक चणचण भासत नाही."

अति तेथे माती

कोणत्याही गोष्टीचा अतिरेक हा शेवटी नुकसानीस कारणीभूत ठरतो.

ही मराठीतील अत्यंत लोकप्रिय आणि मार्गदर्शक म्हण आहे.

कोणत्याही गोष्टीचा अतिरेक (अति वापर किंवा अति प्रमाणाबाहेर कृती) शेवटी विनाशाकडे किंवा नुकसानीकडे घेऊन जातो. म्हणजेच, कोणतीही चांगली गोष्ट असली तरी ती एका ठरावीक मर्यादेतच केली पाहिजे; मर्यादेबाहेर गेल्यास तिचा परिणाम 'माती मिळण्यासारखा' (शून्य किंवा वाईट) होतो.

अन्न शरीरासाठी आवश्यक आहे, पण जर चवीच्या नादात आपण अति खाल्ले, तर तब्येत बिघडते.

काम करणे चांगले आहे, पण विश्रांती न घेता अति काम किंवा ताण घेतला, तर माणूस आजारी पडतो.

संवाद साधणे चांगली गोष्ट आहे, पण विनाकारण अति बोलण्याने स्वतःचीच किंमत कमी होते किंवा वाद निर्माण होतात.

मुलांवर प्रेम करणे योग्यच आहे, पण त्यांचा अति लाड केला तर ती बिघडतात.

'अति' करणं टाळावं आणि आयुष्यात प्रत्येक गोष्टीत 'सुवर्णमध्य' (समतोल) साधावा, हाच या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

अती शहाणा त्याचा बैल रिकामा

जो माणूस प्रमाणाबाहेर शहाणपणा दाखवतो, त्याचे काम कधीच वेळेवर पूर्ण होत नाही आणि शेवटी त्याचे नुकसान होते.

ही मराठीतील मानवी स्वभावावर चोख बोट ठेवणारी एक अतिशय चपखल म्हण आहे.

जो माणूस स्वतःला प्रमाणाबाहेर शहाणा समजतो, प्रत्येक गोष्टीत अवाजवी शहाणपणा किंवा फाजील हुशारी दाखवतो, त्याचे काम कधीच वेळेवर पूर्ण होत नाही. शेवटी त्याचे मोठे नुकसान होते आणि त्याचे साधन (उदा. बैल) किंवा वेळ वाया जातो.

पूर्वीच्या काळी शेतकरी शेत नांगरण्यासाठी बैलांची जोडी बाजारातून किंवा दुसऱ्याकडून भाड्याने आणत असत. एका शेतकऱ्याने शेत नांगरण्यासाठी बैल आणला. पण तो स्वतःला खूप शहाणा समजत होता. तो विचार करू लागला: "मी जर आताच बैल जुंपला, तर बैल लवकर थकेल... ऊन वाढल्यावर नांगरणी कशी होणार? आधी जरा विश्रांती घेऊ, मग बैल जुंपू."

असा अवाजवी विचार करत करत त्याने सकाळची चांगली वेळ घालवली. दुपार झाली तेव्हा तो म्हणाला, "आता खूप ऊन आहे, संध्याकाळी काम करू." संध्याकाळ झाली तेव्हा म्हणाला, "आता अंधार पडेल, उद्या करू." त्याचा हा फाजील शहाणपणा आणि अतिविचार करण्याच्या नादात दिवस संपला, शेत नांगरून झालेच नाही आणि बैल तसाच 'रिकामा' उभा राहिला. म्हणजेच, अतिशहाणपणामुळे त्याचे काम शून्य झाले.

एखाद्या कामात साधे सोपे मार्ग उपलब्ध असताना, काही लोक अतिविचार करून किंवा स्वतःची जास्त हुशारी वापरून काम

गुंतागुंतीचे करतात. शेवटी वेळेवर निर्णय न घेतल्यामुळे ते काम हाता Desून जाते.

स्वतःचे काम सोडून इतरांना अवाजवी सल्ले देत बसणाऱ्या लोकांचे स्वतःचे काम नेहमी अपूर्णच राहते.

गरजेपेक्षा जास्त शहाणपण किंवा अतिविचार हा माणसाला कृती करण्यापासून रोखतो आणि शेवटी पदरी अपयशच पडते.

अडला नारायण गाढवाचे पाय धरी

एखाद्या अडचणीच्या वेळी किंवा आपले काम करून घेण्यासाठी एखाद्या क्षुद्र किंवा मूर्ख माणसाचीही विनवणी करावी लागते.

ही मानवी स्वभावाची हतबलता आणि व्यावहारिक जगातील तडजोड दाखवून देणारी एक अतिशय प्रसिद्ध म्हण आहे.

'नारायण' म्हणजे श्रेष्ठ किंवा श्रीमंत व्यक्ती आणि 'गाढव' म्हणजे मूर्ख, सामान्य किंवा ज्याला आपण एरवी किंमत देत नाही असा माणूस. जेव्हा एखादा कर्तबगार किंवा प्रतिष्ठित माणूस एखाद्या मोठ्या अडचणीत सापडतो, आणि त्या अडचणीतून बाहेर पडण्याचा मार्ग एखाद्या सामान्य किंवा मूर्ख माणसाकडेच असतो, तेव्हा स्वतःचा अहंकार बाजूला ठेवून त्या माणसाची मनधरणी करावी लागते, त्याचे पाय धरावे लागतात.

असे म्हटले जाते की, एकदा एका नदीला मोठा पूर आला होता. नदीच्या काठावर एक पंडित (विद्वान) उभा होता. त्याला नदीपार जायचे होते, पण पाण्याचा प्रवाह इतका मोठा होता की

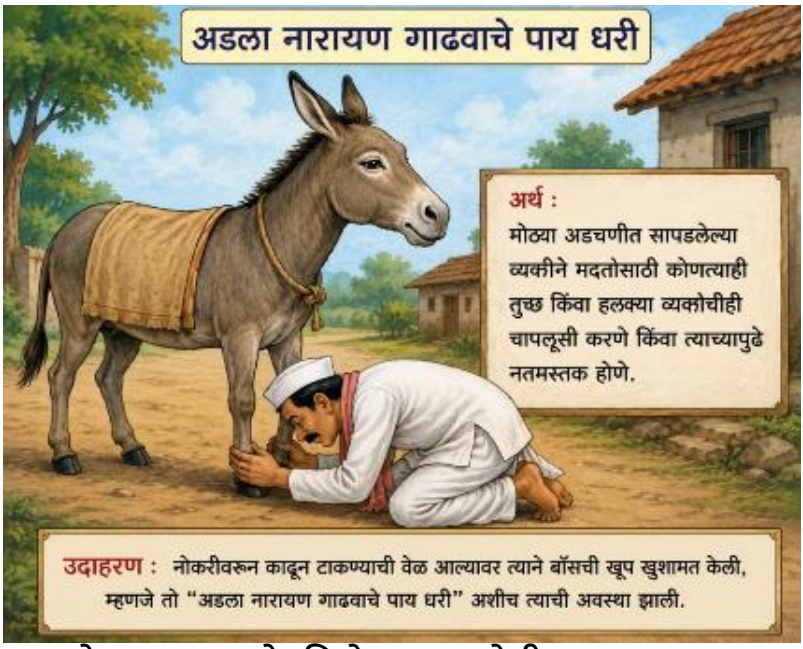

त्याला ते शक्य नव्हते. तिथेच एक धोबी आपल्या गाढवासोबत उभा होता. गाढवाला पाण्याचा अंदाज होता आणि ते नदी पार करू शकत होते.

त्या पंडिताला एरवी गाढव किंवा धोब्याची किंमत नव्हती, पण त्या वेळी नदी पार करणे अत्यंत गरजेचे होते. दुसरी कोणतीही सोय नसल्यामुळे, अखेर त्या पंडिताने त्या धोब्याची आणि गाढवाची विनवणी केली. संकटसमयी बुद्धिमान

'नारायणालाही' एका 'गाढवाचे' पाय धरावे लागले, यावरून ही म्हण रूढ झाली.

एखादा उच्चपदस्थ अधिकारी किंवा व्यवस्थापक असेल, पण संगणकात किंवा फाईलमध्ये काही तांत्रिक अडचण आली आणि ती फक्त तिथल्या एका कनिष्ठ शिपायाला किंवा क्लार्कलाच ठाऊक असेल, तर अधिकाऱ्याला आपले काम करून घेण्यासाठी त्याच्याशी गोड बोलावेच लागते.

एखाद्या उद्योगपतीची महागडी गाडी जंगलात किंवा दुर्गम भागात नादुरुस्त झाली, तर गाडी दुरुस्त करण्यासाठी किंवा रस्ता विचारण्यासाठी त्याला तिथल्या स्थानिक, अशिक्षित माणसाचीही मदत गयावया करून घ्यावी लागते.

संकट किंवा अडचण माणसाचा अहंकार मोडून काढते. वेळ प्रसंगी आपले काम साधून घेण्यासाठी अत्यंत सामान्य किंवा मूर्ख माणसाचीही मदत आणि आर्जवे करावी लागतात.

अन्नाचा मारलेला चालतो, पण शब्दाचा मारलेला चालत नाही

शारीरिक मार सहन करता येतो, पण शब्दांनी केलेला अपमान किंवा मर्मभेद सहन होत नाही.

ही मानवी मनाची संवेदनशीलता आणि शब्दांचे सामर्थ्य अधोरेखित करणारी एक अत्यंत गंभीर आणि अर्थपूर्ण म्हण आहे.

'अन्नाचा मारलेला' म्हणजे ज्याला गरिबीमुळे किंवा परिस्थितीमुळे उपाशी राहावे लागले आहे असा माणूस. परिस्थिती बदलली की त्याचा हा त्रास संपू शकतो. पण 'शब्दाचा मारलेला' म्हणजे ज्याला लोकांच्या टोमण्यांमुळे, कटू शब्दांमुळे किंवा अपमानामुळे मानसिक वेदना झाल्या आहेत असा माणूस. शारीरिक भूक किंवा मार माणूस सहन करू शकतो आणि विसरूही शकतो, परंतु एखाद्याने शब्दांनी केलेला अपमान किंवा मर्मभेद माणूस आयुष्यभर विसरत नाही. ते दुःख काळजाला कायमचे डागून जाते.

शारीरिक जखम औषधोपचाराने बरी होते. एखाद्या वेळी जेवण मिळाले नाही, तर पुढच्या वेळी पोटभर जेवून ती कसर भरून काढता येते. परंतु, एखाद्या व्यक्तीच्या जिव्हारी लागणारे शब्द

मनावर जी जखम करतात, ती कधीही भरून येत नाही. शब्द हे शस्त्रासारखे असतात; एकदा मुखातून बाहेर पडले की ते परत घेता येत नाहीत आणि ते समोरच्याच्या मनाचा वेध घेतात.

गरिबीत एकत्र राहणारी कुटुंबे कष्टाने पुढे येतात आणि जुने दिवस विसरतात. पण जर एखाद्या नातेवाईकाने गरिबीवरून किंवा परिस्थितीवरून आदरहीन, टोमणेवजा शब्द वापरले, तर ते कटू शब्द नात्यात कायमची दरी निर्माण करतात.

कडक काम करून घेणारा बॉस कर्मचाऱ्यांना चालतो, पण सर्वांसमोर शब्दांनी अपमानित करणारा बॉस कर्मचाऱ्याच्या मनात कायमचा राग किंवा अढी निर्माण करतो.

साम्य दर्शवणारा एक प्रसिद्ध श्लोक / विचार:

मराठीत समर्थ रामदासांनी मनाच्या श्लोकात याच अर्थाचा एक सुंदर विचार मांडला आहे:

"घाताने क्षत होते शरीरी, परी शब्दाचे शल्य तैसेच उरी।"

(म्हणजेच बाणाने झालेली जखम बरी होते, पण शब्दांचे बाण मनात कायमचे बोचत राहतात.)

ही म्हण आपल्याला आपल्या बोलण्यावर ताबा ठेवण्याचा आणि कोणाचेही मन न दुखावण्याचा संदेश देते. पैसा किंवा अन्न नसणे

यापेक्षा स्वाभिमान दुखावला जाणे हे माणसासाठी अधिक वेदनादायी असते.

अपशब्दाला उत्तर देऊ नये

कोणी वाईट किंवा अपमानकारक शब्द बोलल्यास त्याला उलट उत्तर देऊन वाद वाढवू नये.

ही मानवी स्वभावाला संयम आणि परिपक्वतेचा धडा देणारी एक अत्यंत सुसंस्कृत म्हण आहे.

जेव्हा एखादी व्यक्ती आपल्याशी वाईट भाषेत बोलते, शिवीगाळ करते किंवा आपला अपमान करण्याचा प्रयत्न करते, तेव्हा आपणही त्याच भाषेत किंवा रागाच्या भरात उलट उत्तर देऊ नये. कारण वाईट शब्दाला वाईट शब्दाने उत्तर दिले तर वाद, भांडण आणि कटुता अधिकच वाढते. अशा वेळी शांत राहणे किंवा त्याकडे दुर्लक्ष करणे हाच समोरच्याला निरुत्तर करण्याचा आणि स्वतःची पातळी टिकवून ठेवण्याचा सर्वोत्तम मार्ग असतो.

जर आपण चिखलात दगड टाकला, तर तो चिखल आपल्याच अंगावर उडतो. तसेच, वाईट बोलणाऱ्या व्यक्तीला त्याच भाषेत उत्तर दिले, तर आपणही तिच्याच पातळीवर जाऊन पोहोचतो.

समोरच्याचा अपशब्द हा अनेकदा आपल्याला चिडवण्यासाठी किंवा भडकवण्यासाठी असतो. जर आपण शांत राहिलो, तर त्याचा तो हेतू अपयशी ठरतो आणि आपली मानसिक शांतता अन् ऊर्जा दोन्ही वाचतात.

रस्त्याने जाताना किंवा गर्दीत एखाद्या व्यक्तीने चुकून धक्का लागल्यास रागाने अपशब्द वापरले, तर तिथे वाद घालत न बसता शांतपणे पुढे निघून जाणे शहाणपणाचे ठरते. उलट उत्तर दिल्यास मारामारी किंवा पोलीस कचेरीपर्यंत वेळ येऊ शकते.

अनेकदा रागाच्या भरात जवळची माणसे किंवा सहकारी तोंडातून वाईट शब्द काढून जातात. अशा वेळी लगेच प्रत्युत्तर न देता शांत राहिले, तर नंतर समोरच्याला स्वतःच्या चुकीची जाणीव होते आणि नाते बिघडण्यापासून वाचते.

संत साहित्यातील संदर्भ:

संत तुकाराम महाराजांनी एका अभंगात या संदर्भात अतिशय सुंदर म्हटले आहे:

"उठता रागाचा उमाळा, तो आधी ग्रासावा गळा।"

(म्हणजेच, मनात रागाचा किंवा अपशब्दांचा उमाळा आला, तर तो तिथेच गिळून टाकावा, मुखातून बाहेर पडू देऊ नये.)

मौन हे अनेक संकटांवरचे आणि वादांवरचे रामबाण औषध आहे. अपशब्दाला उत्तर न देणे हा दुबळेपणा नसून, तो माणसाच्या सुजाणपणाचा आणि आंतरिक शक्तीचा पुरावा आहे.

अल्प बुद्धी, बहु गर्वी

ज्याच्याकडे ज्ञान किंवा बुद्धी कमी असते, तोच जास्त गर्व आणि बडेजाव दाखवतो.

ही मानवी स्वभावातील उथळपणा आणि पोकळ अहंकार यांवर अचूक बोट ठेवणारी एक अतिशय मार्मिक म्हण आहे.

ज्या माणसाकडे ज्ञान, बुद्धी, किंवा अनुभव खूप कमी असतो, तोच माणूस स्वतःला खूप शहाणा समजून समाजात जास्त बडेजाव, गर्व आणि डामडौल दाखवतो. खऱ्या विद्वानाला आपल्या मर्यादेची जाणीव असते, त्यामुळे तो नम्र असतो; परंतु ज्याला थोडेफारच ज्ञान असते, तो स्वतःला सर्वज्ञ समजून फुशारक्या मारत सुटतो.

उथळ पाण्याला खळखळाट जास्त: ज्याप्रमाणे ज्या घागरीत कमी पाणी असते ती चालताना जास्त आवाज करते, आणि जी

पूर्ण भरलेली असते ती शांत असते; अगदी तसेच कमी बुद्धीचा माणूस समाजात स्वतःचा जास्त गाजावाजा करतो.

अहंकार हे अज्ञानाचे लक्षण: ज्ञान जसजसे वाढत जाते, तसतशी माणसाला जगाच्या अथांगतेची जाणीव होते आणि त्याचा अहंकार गळून पडतो. याउलट, अज्ञानी माणसाला वाटते की आपल्याला सर्व काही माहीत आहे, आणि हाच विचार त्याच्या गर्वाचे कारण बनतो.

ज्या व्यक्तीला एखाद्या विषयाचे किंवा क्षेत्राचे सखोल ज्ञान नसते, तीच व्यक्ती बैठकांमध्ये किंवा चर्चेत स्वतःचेच म्हणणे खरे करण्यासाठी जास्त मोठ्याने बोलते किंवा स्वतःची हुशारी मिरवण्याचा प्रयत्न करते.

ज्या विद्यार्थ्याने वरवरचा अभ्यास केला असतो, तो अनेकदा परीक्षेनंतर 'माझा पेपर खूप सोपा गेला' अशा मोठ्या गर्वाच्या गोष्टी करतो, पण प्रत्यक्षात निकाल आल्यावर त्याची खरी पात्रता समोर येते.

संस्कृत साहित्यातील संदर्भ

संस्कृतमधील एका प्रसिद्ध सुभाषितात या स्वरूपाचा अगदी हुबेहूब विचार मांडला आहे:

"यदा किंचिज्ञोऽहं द्विप इव मदांधः समभवम्, तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मनः।"

(म्हणजेच, जेव्हा मला थोडेच ज्ञान होते, तेव्हा मी हत्तीसारखा मदांध झालो होतो आणि मला वाटत होते की मी सर्वज्ञ आहे. पण जेव्हा खऱ्या विद्वानांच्या सहवासात गेलो, तेव्हा माझे अज्ञान मला समजले आणि माझा गर्व तापासारखा उतरला.)

ही म्हण आपल्याला पोकळ गर्वापासून दूर राहण्याचा आणि ज्ञानाची साधना करताना नेहमी नम्र राहण्याचा मौल्यवान संदेश देते. ज्ञान मिळवावे, पण त्याचा कधीही अहंकार बाळगू नये.

असतील चाळ तर नाचतील बाळ

अनुकूल परिस्थिती किंवा पुरेशी साधने असतील, तरच कोणतीही गोष्ट सहज साध्य होते.

ही मानवी मनाची इच्छा आणि त्यासाठी लागणारी अनुकूल परिस्थिती यांवर प्रकाश टाकणारी एक अतिशय सुंदर आणि व्यावहारिक म्हण आहे.

(येथे 'चाळ' म्हणजे लहान मुलांच्या पायात बांधायचे घुंगरू किंवा वाळा असा अर्थ आहे, तर 'बाळ' म्हणजे लहान मूल.)

जर खेळायला किंवा नाचायला योग्य साधन (घुंगरू) उपलब्ध असेल, तरच लहान मूल आनंदाने नाचू शकते. याचा व्यापक अर्थ असा की, माणसाकडे एखादी गोष्ट करण्याची इच्छा असली, तरी ती पूर्ण करण्यासाठी जर अनुकूल परिस्थिती, आवश्यक साधने किंवा पैसा नसेल, तर ती गोष्ट साध्य होत नाही. साधन सामग्री उपलब्ध झाली की कोणतीही कृती सहज घडून येते.

कोणतीही कला, कौशल्य किंवा काम हे केवळ इच्छेवर अवलंबून नसते, तर त्यासाठी योग्य वातावरणाची आणि साधनांची गरज असते. जेव्हा माणसाला हवी ती साधने मिळतात, तेव्हा त्याचा उत्साह द्विगुणित होतो आणि तो कामात यश मिळवतो.

एखाद्या तरुणाकडे व्यवसाय सुरू करण्याची खूप छान कल्पना (Idea) आहे, पण जर त्याच्याकडे भांडवल (पैसा) नसेल, तर तो व्यवसाय सुरू करू शकत नाही. जेव्हा त्याला आर्थिक मदत किंवा कर्ज मिळते, तेव्हाच तो आपला व्यवसाय यशस्वी करून दाखवतो. म्हणजेच, 'असतील चाळ तर नाचतील बाळ'.

एखाद्या मुलाला क्रिकेटपटू किंवा उत्तम चित्रकार व्हायचे आहे, पण जर त्याच्याकडे खेळायचे साहित्य किंवा चित्रकलेचे रंगच नसतील, तर त्याची प्रगती खुंटते. पालकांनी किंवा शिक्षकांनी

त्याला योग्य साधने मिळवून दिली की तो आपली कला उत्तम प्रकारे सादर करतो.

साम्य दर्शवणारी इतर म्हण

मराठीत या अर्थाशी साधर्म्य दर्शवणारी आणखी एक प्रसिद्ध म्हण वापरली जाते:

'दाम करी काम' किंवा 'असेल तेव्हा दिवाळी, नाही तेव्हा शिमगा' (परिस्थिती असेल तरच सण-उत्सव किंवा आनंद साजरा करता येतो).

ही म्हण आपल्याला संसाधनांचे आणि अनुकूल परिस्थितीचे महत्त्व पटवून देते. इच्छाशक्तीला जेव्हा साधनांची जोड मिळते, तेव्हाच खऱ्या अर्थाने प्रगतीचे पाऊल पडते.

अंगापेक्षा बोंगा जास्त

मूळ वस्तू किंवा घटनेपेक्षा तिचा बडेजाव आणि थाटमाटच जास्त असणे.

ही मानवी स्वभावातील भपकेबाजपणा आणि दिखाऊपणावर अत्यंत चपखल आणि तिरकस शब्दांत प्रहार करणारी एक अतिशय प्रसिद्ध म्हण आहे.

एखाने 'अंग' म्हणजे मूळ शरीर किंवा मूळ वस्तू, आणि 'बोंगा' म्हणजे शरीरावर पांघरलेली अस्ताव्यस्त वस्त्रे, दागदागिने किंवा केलेला फाजील डामडौल.

मूळ वस्तू, व्यक्तीची खरी पात्रता किंवा एखादी घटना अत्यंत सामान्य किंवा छोटी असणे; परंतु तिचे अवडंबर, थाटमाट, बडेजाव किंवा प्रदर्शन मात्र प्रमाणाबाहेर मोठे असणे. सोप्या शब्दांत सांगायचे तर, "खऱ्या गुणवत्तेपेक्षा बाह्य दिखाऊपणाच जास्त असणे."

घरगुती स्वरूपाचा एखादा साधा कार्यक्रम असेल, पण त्यासाठी अवाढव्य खर्च करून, प्रचंड रोषणाई आणि गाजावाजा करून लोकांवर प्रभाव पाडण्याचा प्रयत्न करणे. अशा वेळी लोक म्हणतात की, कार्यक्रमात तथ्य काही नव्हतं, पण 'अंगापेक्षा बोंगा जास्त' होता.

एखाद्या व्यक्तीला किंवा व्यापाऱ्याला स्वतःच्या क्षेत्राचे फारसे ज्ञान किंवा अनुभव नसतो, पण तो स्वतःची जाहिरात किंवा बडेजाव इतका मोठा करतो की जणू तो त्या क्षेत्रातील सम्राट आहे.

खिशात पैसे नसताना केवळ समाजात प्रतिष्ठा मिरवण्यासाठी कर्ज काढून महागडी गाडी किंवा कपडे खरेदी करणाऱ्या व्यक्तीला ही म्हण तंतोतंत लागू होते.

साम्य दर्शवणाऱ्या इतर म्हणी:

मराठी आणि हिंदीत या अर्थाशी साधर्म्य दर्शवणाऱ्या इतरही काही मजेशीर म्हणी आहेत:

'नाव मोठे लक्षण खोटे'

'मूर्ती लहान कीर्ती महान' (याच्या अगदी उलट अर्थाची म्हण)

हिंदीत: 'ऊंची दुकान फीका पकवान'

ही म्हण आपल्याला आंतरिक गुणवत्तेला महत्त्व देण्याचा आणि पोकळ बाह्य डामडौलापासून दूर राहण्याचा कानमंत्र देते. माणसाचे कर्तृत्व स्वतःहून बोलले पाहिजे, त्यासाठी कृत्रिम भपक्याची गरज नसावी.

अळवावरचे पाणी

अत्यंत अस्थिर असणारी गोष्ट (जी कधीही नष्ट होऊ शकते).

हा मराठी भाषेतील एक अतिशय सुंदर आणि निसर्गाच्या निरीक्षणातून तयार झालेला वाक्प्रचार किंवा म्हण आहे.

(अळू हे एक वनस्पती आहे, ज्याच्या पानांची आपण वडी किंवा भाजी करतो. या पानावरील विशिष्ट मेणासारख्या थरामुळे त्यावर पाण्याचा थेंब पडला की तो पानाला न चिकटता

मोतीसारखा गोल बनून सतत थरथरत राहतो आणि जरासा वारा आला किंवा पान हलले की लगेच गळून पडतो.)

अत्यंत अस्थिर, क्षणभंगुर किंवा अल्पकाळ टिकणारी गोष्ट जी कधीही नष्ट होऊ शकते. ज्या गोष्टीचा भरवसा देता येत नाही किंवा जी फार काळ एका जागी टिकून राहू शकत नाही, तिची तुलना 'अळवावरच्या पाण्याशी' केली जाते.

मानवी शरीर आणि आयुष्य हे अत्यंत क्षणभंगुर आहे. आज असलेला माणूस उद्या अचानक संपून जाऊ शकतो. म्हणूनच संत साहित्यात मानवी देहाची तुलना 'अळवावरच्या पाण्याशी' केली जाते.

आज माणसाकडे गडगंज श्रीमंती असते, तर उद्या व्यवसायातील नुकसानीमुळे ती एका झटक्यात नष्ट होऊ शकते. संपत्तीचे हे चंचलत्व दाखवण्यासाठी ही म्हण वापरतात.
काही माणसांचा राग हा 'अळवावरच्या पाण्यासारखा' असतो—तो येतो खूप वेगाने, पण तेवढ्याच लवकर शांतही होतो.
संत साहित्यातील संदर्भ:
मराठी संतांनी जगन्मान्य तत्त्वज्ञान सांगताना या रुपकाचा अनेकदा वापर केला आहे. जगातील नश्वरता सांगताना संत म्हणतात:

"नाशिवंत देह जाणार सकळ | आयुष्य अळवावरचे जळ ||"

(अर्थात, हा देह नाशवंत आहे आणि माणसाचे आयुष्य अळवाच्या पानावरील पाण्याच्या थेंबासारखे क्षणभंगुर आहे, ते कधीही गळून पडेल.)

ही म्हण आपल्याला परिस्थितीच्या चंचलतेची जाणीव करून देते. कोणतीही भौतिक गोष्ट शाश्वत नाही, त्यामुळे कोणत्याही गोष्टीचा अहंकार बाळगू नये आणि प्रत्येक क्षणाचा सदुपयोग करावा, हाच यामागचा सुप्त संदेश आहे.

अडला हरी, गाढवाचे पाय धरी

अडचणीच्या वेळी मूर्खाचीही मनधरणी करावी लागते.

ही मराठी भाषेतील मानवी हतबलतेवर आणि वेळप्रसंगी मनाविरुद्ध कराव्या लागणाऱ्या तडजोडीवर प्रकाश टाकणारी एक अतिशय चपखल म्हण आहे.

कधीकधी हुशार, कर्तबगार किंवा सामर्थ्यवान माणसावरही अशी बिकट परिस्थिती (वेळ) येते, की त्याला आपले काम करून घेण्यासाठी किंवा संकटातून मार्ग काढण्यासाठी स्वतःपेक्षा अत्यंत सामान्य, मूर्ख किंवा कमी लायकीच्या माणसाचीही गयावया करावी लागते, त्याचे पाय धरावे लागतात.

इथे 'हरी' म्हणजे साक्षात देव (किंवा ज्ञानी, श्रेष्ठ माणूस) आणि 'गाढव' हे मूर्खपणाचे किंवा अत्यंत सामान्य पातळीचे प्रतीक आहे. जेव्हा हरी (श्रेष्ठ माणूस) अडचणीत सापडतो, तेव्हा त्यालाही आपले काम निभावून नेण्यासाठी गाढवासारख्या प्राण्याचे पाय धरावे लागतात.

व्यवहारात अनेकदा असे घडते की, एखाद्या मोठ्या पदावरील किंवा हुशार व्यक्तीला एखाद्या साध्या, आडमुठ्या किंवा मूर्ख व्यक्तीकडून काम करून घ्यायचे असते. ती व्यक्ती सहजासहजी ऐकत नाही. अशा वेळी अहंकार बाजूला ठेवून, वेळेचे गांभीर्य ओळखून त्या व्यक्तीची मनधरणी करावी लागते. कारण त्या क्षणी समोरच्याचे सहकार्य मिळवणे अत्यंत गरजेचे असते.

"कार्यालयातील मोठ्या साहेबांना तातडीने एका महत्त्वाच्या फाईलची गरज होती, पण ती फाईल ज्या शिपायाकडे होती तो सुट्टीवर जाण्याच्या तयारीत होता. साहेबांनी शेवटी त्याचा राग न करता त्याला चहा पाजून थांबवून घेतले; म्हणतात ना, 'अडला हरी, गाढवाचे पाय धरी'!"

थोडक्यात सांगायचे तर, "वेळ प्रसंगी आपले काम साधण्यासाठी कमी योग्यतेच्या माणसाचीही मनधरणी करावी लागणे."

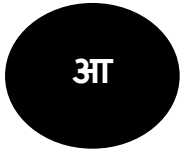

आपलेच दात आपलेच ओठ

आपल्याच माणसाने चूक केल्यास अडचणीची परिस्थिती निर्माण होते.

मराठीतील एक अतिशय मार्मिक आणि कौटुंबिक किंवा सामाजिक संबंधांवर प्रकाश टाकणारी म्हण आहे.

आपल्याच माणसाकडून किंवा जवळच्या व्यक्तीकडून एखादी चूक झाली, तर तिचा रागही करता येत नाही आणि तिला शिक्षाही करता येत नाही; कारण शेवटी ती व्यक्ती आपलीच असते. अशा वेळी माणसाची जी कोंडी होते, ती दर्शवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

जेवताना किंवा बोलताना अनेकदा आपल्याच दातांखाली आपलाच ओठ चोखला जातो किंवा चावला जातो. अशा वेळी दात आणि ओठ दोन्ही आपलेच असल्यामुळे आपण दातांवर

रागवू शकत नाही किंवा दातांना तोडून टाकू शकत नाही. आपल्याला तो वेदनेचा सुस्कारा सोसून गप्प बसावे लागते.

जेव्हा स्वतःची मुले, भाऊ, नातेवाईक किंवा अगदी जवळचे मित्र एखादी मोठी चूक किंवा नुकसान करतात, तेव्हा त्यांच्यावर जाहीरपणे रागवता येत नाही, की त्यांच्याविरुद्ध कायदेशीर किंवा कठोर पाऊल उचलणे सोपे नसते. कारण त्यांचा अपमान झाला किंवा त्यांना त्रास झाला, तरी शेवटी दुःख आपल्यालाच होणार असते.

"मोठ्या भावाच्या मुलाने व्यवसायात खूप मोठे नुकसान केले, पण काय करणार? 'आपलेच दात आणि आपलेच ओठ' असल्यामुळे मोठ्या भावाला शांत बसण्यापलीकडे काहीच करता आले नाही."

शब्दांत सांगायचे तर, "आपल्याच माणसाच्या चुकीमुळे झालेला त्रास मुकाट्याने सहन करावा लागणे" म्हणजेच आपलेच दात आपलेच ओठ.

आपल्याच पोळीवर तूप ओढणे

फक्त स्वतःचाच फायदा साधून घेणे.

ही मराठीतील एका विशिष्ट प्रवृत्तीवर बोट ठेवणारी एक अतिशय चपखल म्हण आहे.

इतरांचा किंवा सार्वजनिक हिताचा विचार न करता केवळ स्वतःचाच फायदा करून घेणे किंवा स्वतःचाच स्वार्थ साधणे, याला 'आपल्याच पोळीवर तूप ओढणे' असे म्हणतात.

पंक्तीत किंवा जेवताना सगळीकडे तूप वाढले जात असताना, दुसऱ्यांच्या पात्रातील किंवा मधले तूप हुशारीने फक्त स्वतःच्याच पोळीवर (चपातीवर) ओढून घेणे.

समाजात, व्यवसायात किंवा कुटुंबात अनेकदा अशी परिस्थिती असते जिथे सगळ्यांचा फायदा होऊ शकतो. परंतु, काही व्यक्ती इतर सर्वांना बाजूला सारून, सर्व अधिकार, पैसा किंवा सोयीसुविधा स्वतःकडेच कशा येतील असा प्रयत्न करतात. अशा अत्यंत स्वार्थी किंवा मतलबी वर्तनाला दर्शवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

"संस्थेच्या विकासासाठी आलेला निधी सर्व विभागांना वाटण्याऐवजी, काही अधिकाऱ्यांनी तो फक्त स्वतःच्याच

विभागाकडे वळवून 'आपल्याच पोळीवर तूप ओढण्याचे' काम केले."

थोडक्यात सांगायचे तर, "केवळ स्वतःच्या स्वार्थाचा आणि फायद्याचा विचार करणे" म्हणजेच आपल्याच पोळीवर तूप ओढणे.

आयजीच्या जीवावर बायजी उदार

दुसऱ्याचा पैसा खर्च करून औदार्य दाखवणे.

ही मराठीतील मानवी स्वभावाच्या एका गमतीशीर आणि मतलबी प्रवृत्तीवर बोट ठेवणारी अतिशय प्रसिद्ध म्हण आहे.

स्वतःचे काहीही नुकसान किंवा खर्च न करता, दुसऱ्याच्या पैशावर, वस्तूवर किंवा कष्टावर स्वतःचा मोठेपणा मिरवणे किंवा सढळ हाताने खर्च करणे, याला "आयजीच्या जीवावर बायजी उदार" असे म्हणतात.

शाब्दिक अर्थ: इथे 'आयजी' म्हणजे सासू (किंवा घरातील मोठी स्त्री) आणि 'बायजी' म्हणजे सून. सासूने कष्ट करून, साठवून ठेवलेल्या पैशांवर किंवा धान्यावर सुनेने सासूच्या नकळत किंवा तिच्या जीवावर इतरांना दानधर्म करून स्वतःची वाहवा मिळवणे, यावरून हा शब्दप्रयोग आला आहे.

व्यावहारिक अर्थ: जेव्हा एखादी व्यक्ती स्वतःच्या खिशातून एकही रुपया खर्च करत नाही, पण दुसऱ्याच्या पैशाने किंवा सरकारी/सार्वजनिक मालमत्तेचा वापर करून लोकांमध्ये स्वतःची प्रतिष्ठा, औदार्य आणि मोठेपणा दाखवण्याचा प्रयत्न करते, तेव्हा ही म्हण चपखल बसते.

"मित्राच्या वाढदिवसाची पार्टी होती आणि खर्च दुसराच एक मित्र करणार होता; पण रमेश मात्र सर्वांना महागडे पदार्थ मागवून 'आयजीच्या जीवावर बायजी उदार' या म्हणीप्रमाणे स्वतःचाच बडेजाव मिरवत होता."

थोडक्यात सांगायचे तर, "दुसऱ्याच्या संपत्तीवर स्वतःचा मोठेपणा दाखवणे."

आयत्या बिळावर नागोबा

दुसऱ्याने केलेल्या परिश्रमाचा आयता फायदा घेणे.

ही मराठीतील एका विशिष्ट आणि आयतोबा प्रवृत्तीवर अत्यंत कडक शब्दांत प्रहार करणारी एक अतिशय प्रसिद्ध म्हण आहे.

स्वतः काहीही कष्ट न करता, दुसऱ्याने कठोर परिश्रम करून तयार केलेल्या गोष्टीचा किंवा सुविधेचा आयता फायदा उठवणे

आणि त्यावर स्वतःचा हक्क गाजवणे, याला "आयत्या बिळावर नागोबा" असे म्हणतात.

साप (नागोबा) हा स्वतःचे बीळ कधीच तयार करत नाही. उंदीर किंवा मुंग्या (वारूळ) खूप कष्ट करून जमिनीखाली राहण्यासाठी बीळ तयार करतात. पण साप त्या बिळात जाऊन बसतो, उंदरांना हुसकावून लावतो आणि त्या बिळाचा ताबा घेतो. या नैसर्गिक प्रक्रियेवरून ही म्हण आली आहे.

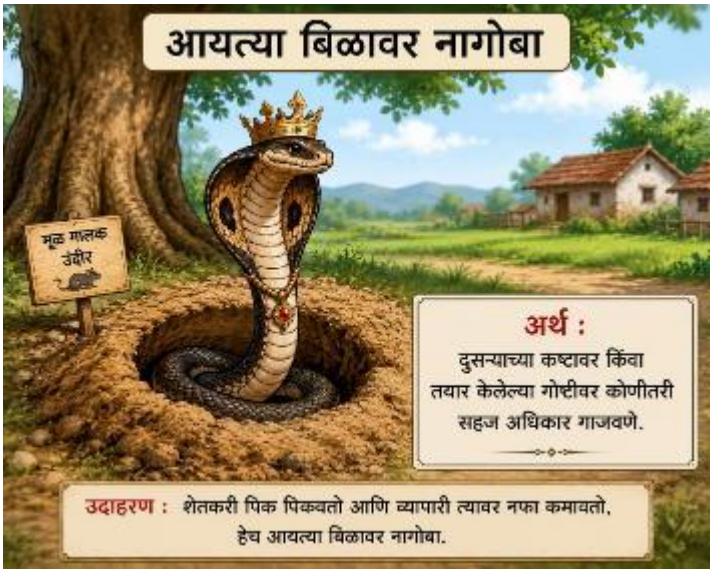

व्यावहारिक अर्थ: समाजात, कार्यालयात किंवा राजकारणात अनेकदा असे घडते की, एखादा प्रकल्प किंवा काम उभे करण्यासाठी एक व्यक्ती रात्रीचा दिवस करून कष्ट घेते. पण

काम पूर्ण झाल्यावर, दुसरीच एखादी चाणाक्ष किंवा वजनदार व्यक्ती मध्येच येते आणि त्या कामाचे सर्व श्रेय, नाव आणि फायदा स्वतः लाटते.

"दिवस-रात्र मेहनत करून सतीशने व्यवसायाची नवी शाखा सुरू केली; पण ती यशस्वी होताच मालकाच्या मुलाने तिथे येऊन व्यवस्थापकाची खुर्ची पकडली. त्याचे हे वागणे म्हणजे 'आयत्या बिळावर नागोबा' असण्यासारखेच आहे."

थोडक्यात सांगायचे तर, "दुसऱ्याच्या कष्टावर स्वतःचा स्वार्थ साधणे किंवा श्रेय लाटणे."

आलिया भोगासी असावे सादर

आलेली परिस्थिती किंवा संकट धैर्याने स्वीकारणे.

हा मराठीतील अत्यंत प्रसिद्ध, संत साहित्यातून आलेला आणि माणसाला जीवनातील संकटांना सामोरे जाण्याचे बळ देणारा एक विचारवंत सुविचार (किंवा म्हण) आहे. हा अभंग प्रामुख्याने संत नामदेव महाराज आणि संत तुकाराम महाराज यांच्या गाथेत आढळतो.

आपल्या नशिबात किंवा आयुष्यात जे काही सुख-दुःख, संकटे किंवा परिस्थिती येईल, तिचा स्वीकार करून, तक्रार न करता

तिला धैर्याने सामोरे जाणे, म्हणजेच 'आलिया भोगासी असावे सादर'.

'आलिया' म्हणजे आलेले, 'भोगासी' म्हणजे भोगायला (परिस्थितीला) आणि 'सादर' म्हणजे आनंदाने किंवा धैर्याने सामोरे जाणे.

जीवन हे चढ-उतारांनी भरलेले आहे. कधी अनुकूल तर कधी अत्यंत प्रतिकूल परिस्थिती निर्माण होते. अशा वेळी रडत बसण्यापेक्षा, नशिबाला दोष देत बसण्यापेक्षा किंवा निराश होऊन पळ काढण्यापेक्षा, जी परिस्थिती समोर आली आहे तिचा स्वीकार करावा आणि मनाचा संयम राखून त्यावर मात करण्याचा प्रयत्न करावा.

ही म्हण माणसाला सहनशीलता, मानसिक स्थैर्य आणि सकारात्मकता शिकवते. दुःखाच्या काळात मनाचे संतुलन ढळू न देणे हाच यामागील मुख्य संदेश आहे.

"पूर आल्यामुळे शेतकऱ्याचे अतोनात नुकसान झाले, पण खचून न जाता 'आलिया भोगासी असावे सादर' या न्यायाने त्याने पुन्हा जोमाने शेतीची मशागत सुरू केली."

थोडक्यात सांगायचे तर, "परिस्थितीवर रडत न बसता तिचा धैर्याने स्वीकार करणे."

आवळा देऊन कोहळा काढणे

आपला स्वार्थ साधण्यासाठी लहान वस्तू देऊन मोठा फायदा मिळवणे.

ही मराठीतील मानवी चातुर्य आणि व्यापारी वृत्तीवर प्रकाश टाकणारी एक अतिशय चपखल म्हण आहे.

एखाद्या व्यक्तीला अत्यंत लहान किंवा कमी मूल्याची वस्तू देऊन, त्याच्याकडून त्याबदल्यात मोठी आणि मौल्यवान वस्तू किंवा फायदा हुशारीने मिळवणे, याला 'आवळा देऊन कोहळा काढणे' असे म्हणतात.

'आवळा' हा आकाराने अत्यंत लहान आणि स्वस्त असतो, तर 'कोहळा' (पेठ्यासाठी वापरले जाणारे मोठे फळ) हा आकाराने खूप मोठा आणि आवळ्याच्या तुलनेत महाग असतो. एखाद्याला लहानसा आवळा भेट म्हणून द्यायचा आणि त्याच्या बदल्यात त्याच्याकडून मोठा कोहळा उपटायचा, यावरून हा वाक्प्रचार आला आहे.

व्यवहारात किंवा राजकारणात अनेक लोक स्वतःचा मोठा फायदा करून घेण्यासाठी समोरच्याला आधी लहानसे आमिष दाखवतात किंवा छोटीशी मदत करतात. समोरची व्यक्ती त्या

लहानशा उपकाराने दबते किंवा खूश होते आणि बदल्यात या चतुर व्यक्तीला खूप मोठा फायदा करून देते.

"बिल्डरने झोपडीधारकांना दिवाळीला लहानशी भेटवस्तू दिली आणि नंतर त्यांच्याकडून मोक्याच्या जागेवरील हक्क लिहून घेतला. यालाच म्हणतात 'आवळा देऊन कोहळा काढणे'!"

थोडक्यात सांगायचे तर, "क्षुल्लक गोष्टीच्या मोबदल्यात मोठा लाभ पदरात पाडून घेणे."

आंधळा मागतो एक डोळा, देव देतो दोन डोळे

अपेक्षेपेक्षा जास्त प्राप्ती होणे.

ही मराठीतील अत्यंत सकारात्मक आणि मानवी आनंदाला द्विगुणित करणारी एक अतिशय लोकप्रिय म्हण आहे.

आपल्या अपेक्षेपेक्षा किंवा गरजेपेक्षा जेव्हा आपल्याला खूप जास्त आणि अनपेक्षित लाभ होतो, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

एखाद्या दृष्टिहीन (आंधळ्या) माणसाने देवाला फक्त एकाच डोळ्याची दृष्टी मागितली, जेणेकरून त्याला जग पाहता येईल. पण देवाने दयेपोटी त्याला दोन्ही डोळे देऊन पूर्णपणे दृष्टी दिली.

म्हणजे जेवढी गरज होती, त्यापेक्षा कितीतरी पटीने जास्त सुख त्याला मिळाले.

अनेकदा आपण एखाद्या लहानशा मदतीची किंवा यशाची अपेक्षा करतो. परंतु, नशिबाच्या किंवा निसर्गाच्या कृपेने आपल्याला अपेक्षेपेक्षा खूप मोठे यश, संपत्ती किंवा आनंद मिळतो. अशा वेळी माणसाला होणारा परमानंद या म्हणीतून व्यक्त होतो.

"सचिनने कंपनीत फक्त साध्या बढतीची (Promotion) अपेक्षा केली होती; पण कंपनीने त्याला थेट विभागीय व्यवस्थापक (Regional Manager) बनवले. त्याचे हे भाग्य पाहून सर्वांच्या तोंडून एकच वाक्य आले— 'आंधळा मागतो एक डोळा, देव देतो दोन डोळे'!"

थोडक्यात सांगायचे तर, "अपेक्षेपेक्षा कितीतरी पटीने जास्त आणि उत्तम गोष्ट मिळणे."

अति शहाणा, त्याचा बैल रिकामा

अति शहाणपणाने नुकसान होते.
"अति शहाणा, त्याचा बैल रिकामा" ही मराठीतील माणसाच्या अतिशहाणपणावर आणि अतिविचाराच्या प्रवृत्तीवर कडाडून प्रहार करणारी एक अतिशय प्रसिद्ध म्हण आहे.
जी व्यक्ती स्वतःला खूप जास्त हुशार समजते आणि प्रत्येक कामात गरजेपेक्षा जास्त तर्क किंवा शहाणपण चालवत बसते, तिचे कोणतेही काम वेळेवर पूर्ण होत नाही; शेवटी तिचे मोठे नुकसान होते किंवा तिचे साधन (बैल) विनावापर पडून राहते.
शेतीच्या कामासाठी बैल महत्त्वाचा असतो. एखादा शेतकरी जर अतिशहाणपणा करत, "बैल आज जुंपू की उद्या?", "हा बैल डावीकडे चालू शकेल की उजवीकडे?" अशा नको त्या शंका काढत आणि चर्चा करत बसला, तर पेरणीची वेळ निघून जाईल. शेवटी शेतातील कामे तशीच राहतील आणि बैल गोठ्यात रिकामाच उभा राहील.
व्यवहारात जी माणसे साध्या आणि सरळ कामातही अतिशय अवाजवी डोके चालवतात, इतरांचे ऐकत नाहीत किंवा प्रत्येक गोष्टीत संशय घेतात, ती केवळ विचार करण्यातच वेळ वाया घालवतात. प्रत्यक्ष कृती न केल्यामुळे अशी माणसे शेवटी अपयशी ठरतात.

"रमेशला नवीन व्यवसाय सुरू करायचा होता. पण तो प्रत्येक सल्लागाराच्या शब्दावर शंका घेत महिने घालवत राहिला, योग्य वेळ निघून गेली आणि दुसऱ्या एकाने तो व्यवसाय सुरू करून नफा कमावला. रमेशची अवस्था म्हणजे 'अति शहाणा, त्याचा बैल रिकामा' अशी झाली."

थोडक्यात सांगायचे तर, "गरजेपेक्षा जास्त शहाणपण दाखवणाऱ्या माणसाचे काम कधीच वेळेवर होत नाही आणि त्याचे नुकसान होते."

आई जेवू घालीना, बाप भीक मागू देईना

दोन्ही बाजूने अडचण. -

ही मराठीतील माणसाच्या अत्यंत कोंडीच्या आणि हतबल परिस्थितीवर बोट ठेवणारी एक अतिशय प्रसिद्ध म्हण आहे.

जेव्हा एखाद्या व्यक्तीला दोन्ही बाजूंनी अडचण निर्माण होते—म्हणजे हक्काच्या ठिकाणी आश्रय किंवा मदत मिळत नाही आणि दुसरीकडे बाहेर जाऊन स्वतःचा मार्ग शोधण्याची किंवा उदरनिर्वाह करण्याची मुभाही दिली जात नाही; अशा दोन्ही बाजूंनी कोंडी करणाऱ्या परिस्थितीला दर्शवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

घरात आई स्वतःच्या मुलाला जेवण देत नाही (म्हणजे त्याची भूक भागवत नाही) आणि दुसरीकडे वडील त्याला पोट भरण्यासाठी बाहेर जाऊन भीकही मागू देत नाहीत (कारण त्यामुळे कुटुंबाची अब्रू जाईल). अशा वेळी त्या मुलाची अवस्था 'ना इकडे, ना तिकडे' अशी होऊन तो भुकेने व्याकुळ होतो.

व्यवहारात किंवा नोकरी-व्यवसायात अनेकदा अशी परिस्थिती उद्भवते. उदाहरणार्थ, एखादी संस्था किंवा मालक कर्मचाऱ्याला पुरेशी वेतनवाढ किंवा सोयीसुविधा देत नाही, आणि दुसरीकडे त्याला नोकरी सोडून दुसऱ्या ठिकाणी जाण्यास किंवा दुसरा व्यवसाय करण्यासही कायदेशीर करारांमुळे अथवा अटींमुळे रोखून धरतो. अशा वेळी माणसाची जी अवस्था होते, तिथे ही म्हण चपखल बसते.

"रमेशच्या मालकाने त्याला गेल्या तीन महिन्यांपासून पगार दिला नाही आणि दुसरीकडे 'राजीनामा दिला तर अनुभवाचे प्रमाणपत्र देणार नाही' अशी धमकी दिली. रमेशची अवस्था म्हणजे 'आई जेवू घालीना आणि बाप भीक मागू देईना' अशी झाली आहे."

"सर्व बाजूंनी मार्ग बंद होऊन निर्माण झालेली अगतिक किंवा कोंडीची परिस्थिती."

आधी पोटोबा, मग विठोबा

अगोदर पोट भरावे, मग देवास आळवावे.

ही मराठी संस्कृती आणि लोकजीवनातील अत्यंत व्यावहारिक आणि प्रसिद्ध म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा की, "कोणतेही देवाधर्माचे, परमार्थाचे किंवा इतर कोणतेही महत्त्वाचे काम करण्यापूर्वी स्वतःची भूक शमवणे किंवा पोटाची खळगी भरणे आवश्यक असते." आधी शारीरिक गरजा पूर्ण झाल्या, तरच माणसाचे मन इतर गोष्टींमध्ये किंवा देवाच्या भक्तीमध्ये लागू शकते.

प्रथम स्वतःच्या जेवणाची किंवा उपजीविकेची व्यवस्था करणे. पोट रिकामे असेल तर माणसाला कशातच रस राहत नाही.

त्यानंतर विठ्ठलाची भक्ती, अध्यात्म, कर्तव्य किंवा इतर आदर्श गोष्टींचा विचार करणे.

संत कबीर आणि इतर अनेक संतांनीही आपल्या साहित्यात म्हटले आहे की, "भुकेल्या पोटी देवाचे भजन करता येत नाही." ही म्हण याच मानवी स्वभावाचे आणि वास्तवाचे दर्शन घडवते. माणूस कितीही अध्यात्मिक किंवा ध्येयवादी असला, तरी अन्न ही त्याची प्राथमिक गरज आहे.

दिवसभर कष्टाचे काम करणारा मजूर जेव्हा संध्याकाळी घरी येतो, तेव्हा तो आधी देवाची पूजा करत नाही तर आधी दोन घास जेवतो. कारण भुकेने व्याकुळ असताना त्याचे मन शांत होऊ शकत नाही. अशा वेळी "आधी पोटोबा, मग विठोबा" हाच नियम लागू होतो.

थोडक्यात सांगायचे तर, "आदर्श आणि भक्तीच्या गोष्टी करण्यापूर्वी व्यावहारिक आणि जगण्याच्या प्राथमिक गरजा पूर्ण करणे गरजेचे आहे" हाच या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

आंधळा दळतो आणि कुत्रा पीठ खातो

कष्ट एकाने करायचे आणि त्याचा फायदा दुसऱ्याने घेणे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की, एका व्यक्तीने अपार कष्ट करून काहीतरी मिळवणे किंवा निर्माण करणे, आणि त्याच्या अविचाराने, निष्काळजीपणाने किंवा असहाय्यतेमुळे दुसऱ्याच एखाद्या आळशी किंवा चतुर व्यक्तीने त्याचा आयता फायदा उठवणे.

येथे 'आंधळा' कष्ट करणाऱ्या प्रामाणिक व्यक्तीचे प्रतीक आहे, ज्याला आपल्या कष्टाचे फळ सुरक्षित कसे ठेवायचे हे समजत नाही; आणि 'कुत्रा' हा आयत्या पीठावर डल्ला मारणाऱ्या दुसऱ्या व्यक्तीचे प्रतीक आहे.

एखाद्या कर्मचाऱ्याने रात्रंदिवस मेहनत करून एक उत्तम प्रोजेक्ट तयार करावा, आणि त्याच्या बॉसने किंवा सहकाऱ्याने त्याचे क्रेडिट स्वतः लावून प्रमोशन मिळवावे.

एखाद्याने खूप कष्ट करून पैसा कमावला, पण स्वतःवर किंवा कुटुंबावर खर्च न करता तो साठवून ठेवला, आणि नंतर तो एखाद्या चोराने किंवा लबाड माणसाने फसवून पळवला.

मराठी साहित्यात आणि रोजच्या व्यवहारात ही म्हण कष्टाचा अपव्यय दाखवण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर वापरली जाते.

आला दिवस गेला दसरा

वेळ निघून गेल्यावर केलेली कृती निरर्थक असते.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की, एका व्यक्तीने अपार कष्ट करून काहीतरी मिळवणे किंवा निर्माण करणे, आणि त्याच्या अविचाराने, निष्काळजीपणाने किंवा असहाय्यतेमुळे दुसऱ्याच एखाद्या आळशी किंवा चतुर व्यक्तीने त्याचा आयता फायदा उठवणे.

येथे 'आंधळा' कष्ट करणाऱ्या प्रामाणिक व्यक्तीचे प्रतीक आहे, ज्याला आपल्या कष्टाचे फळ सुरक्षित कसे ठेवायचे हे समजत नाही; आणि 'कुत्रा' हा आयत्या पीठावर डल्ला मारणाऱ्या दुसऱ्या व्यक्तीचे प्रतीक आहे.

एखाद्या कर्मचाऱ्याने रात्रंदिवस मेहनत करून एक उत्तम प्रोजेक्ट तयार करावा, आणि त्याच्या बॉसने किंवा सहकाऱ्याने त्याचे क्रेडिट स्वतः लावून प्रमोशन मिळवावे.

एखाद्याने खूप कष्ट करून पैसा कमावला, पण स्वतःवर किंवा कुटुंबावर खर्च न करता तो साठवून ठेवला, आणि नंतर तो एखाद्या चोराने किंवा लबाड माणसाने फसवून पळवला.

मराठी साहित्यात आणि रोजच्या व्यवहारात ही म्हण कष्टाचा अपव्यय दाखवण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर वापरली जाते.

आला अतिथी कोणाचे तरी निमित्त

पाहुणे येण्यामागे काहीतरी कारण असतेच.
ही मराठीतील एक अत्यंत अर्थपूर्ण आणि व्यावहारिक म्हण आहे.
आपल्या घरी जेव्हा एखादा पाहुणा किंवा अतिथी येतो, तेव्हा तो वरवर पाहता एखाद्या साध्या कारणाने किंवा कामाच्या निमित्ताने आल्यासारखा दिसतो. पण प्रत्यक्षात, त्याच्या येण्यामागे नियतीचा किंवा निसर्गाचा काहीतरी वेगळा आणि मोठा हेतू असतो. अनेकदा या पाहुण्याच्या आगमनामुळे यजमानाचे (घरातील लोकांचे) रखडलेले काम मार्गी लागते, एखादा मोठा फायदा होतो, किंवा एखाद्या संकटातून सुटका होते.
थोडक्यात सांगायचे तर, व्यक्ती केवळ 'निमित्त' म्हणून समोर येते, पण तिच्या माध्यमातून आपले काहीतरी भलंच होणार असतं.
रमेशराव गेल्या अनेक महिन्यांपासून आपली जमीन विकण्याचा प्रयत्न करत होते, पण त्यांना योग्य ग्राहक मिळत नव्हता. एक दिवस अचानक त्यांचे दूरचे नातेवाईक त्यांच्या गावी आले. ते येताना केवळ 'सुख-दु:ख विचारण्याच्या' आणि 'भेटण्याच्या' निमित्ताने आले होते. गप्पा मारताना रमेशरावांनी जमिनीचा विषय काढला. त्या पाहुण्यांच्या ओळखीतील एका मोठ्या

व्यापाऱ्याला नेमकी तशीच जमीन हवी होती. पाहुण्यांनी मध्यस्थी केली आणि आठवड्याभरातच रमेशरावांची जमीन चांगल्या किमतीत विकली गेली.

येथे पाहुणे केवळ 'भेटण्याच्या' निमित्ताने आले, पण रमेशरावांचे मोठे काम करून गेले. यालाच म्हणतात, "आला अतिथी कोणाचे तरी निमित्त!"

एका रात्री एका कुटुंबातील ज्येष्ठ व्यक्तीची तब्येत अचानक खूप बिघडली. घरात रात्रीच्या वेळी काय करावे हे कोणालाच समजत नव्हते. नेमके त्याच संध्याकाळी शहरात राहणारा त्यांचा एक पुतण्या अचानक कोणाच्या तरी लग्नाचे निमंत्रण देण्याच्या निमित्ताने त्यांच्या घरी मुक्कामाला आला होता. त्याच्याकडे स्वतःची गाडी होती. त्याने क्षणाचाही विलंब न लावता काकांना गाडीत टाकले आणि तात्काळ रुग्णालयात नेले, ज्यामुळे त्यांचे प्राण वाचले.

तो पुतण्या केवळ 'लग्नाची पत्रिका' देण्याच्या निमित्ताने आला होता, पण त्याचे येणे त्या कुटुंबासाठी देवदूतासारखे ठरले.

ही म्हण आपल्याला हे शिकवते की, घरी येणाऱ्या प्रत्येक अतिथीचे स्वागत आदराने केले पाहिजे. कारण कोणती व्यक्ती कोणत्या रूपाने आपले भाग्य बदलून जाईल किंवा आपल्याला मदत करेल, हे सांगता येत नाही.

आले अंगावर, तर घ्यावे शिंगावर

संकट आल्यावर धैर्याने त्याला सामोरे जावे.

ही मराठीतील अत्यंत लोकप्रिय आणि प्रेरणादायी म्हण आहे. ही म्हण माणसाला संकटाच्या वेळी धीर न खचू देता लढण्याची ताकद देते.

जेव्हा आपल्यावर अचानक एखादे संकट, अडचण किंवा फार मोठी जबाबदारी ओढवते, तेव्हा घाबरून पाठ फिरवण्याऐवजी किंवा पळ काढण्याऐवजी, त्याला धैर्याने, हिंमतीने आणि आत्मविश्वासाने सामोरे जाणे, म्हणजेच 'ते शिंगावर घेणे' होय.

जसा एखादा शूर प्राणी (उदा. बैल किंवा रानगवा) स्वतःवर हल्ला झाल्यावर मागे न हटता आपले शिंग पुढे करून शत्रूचा मुकाबला करतो, तसेच माणसानेही कठीण परिस्थितीशी दोन हात केले पाहिजेत.

एका कंपनीत एका महत्त्वाच्या प्रोजेक्टचे काम अंतिम टप्प्यात आले असताना, अचानक त्या प्रोजेक्टचा मुख्य मॅनेजर आजारी पडला. दुसऱ्याच दिवशी परदेशी क्लायंटसोबत महत्त्वाची मीटिंग होती आणि कंपनीचे मोठे नुकसान होण्याची शक्यता होती. अशा वेळी विकास नावाच्या एका तरुण कर्मचाऱ्याने अजिबात

न घाबरता पुढे येऊन सांगितले, "मी या मीटिंगची आणि प्रोजेक्टची पूर्ण जबाबदारी घेतो." त्याने रात्रभर जागून तयारी केली आणि दुसऱ्या दिवशी उत्तम सादरीकरण करून ती डील फायनल केली. संकट अंगावर आले होते, पण विकासने ते शिंगावर घेतले आणि कंपनीला वाचवले.

घरातल्या कर्त्या पुरुषाचा अचानक अपघात झाला आणि ते अंथरुणाला खिळले. संपूर्ण कुटुंबावर आर्थिक संकट उभे राहिले. अशा वेळी घरातील कॉलेजमध्ये शिकणाऱ्या मुलाने रडत न बसता, शिक्षण सांभाळून अर्धवेळ (Part-time) नोकरी सुरू केली आणि घराचा खर्च चालवला. येथे त्याने अंगावर आलेली जबाबदारी धैर्याने शिंगावर घेतली.

ही म्हण आपल्याला लढाऊ वृत्ती (Fighting Spirit) ठेवण्यास शिकवते. संकट टाळणे नेहमीच आपल्या हातात नसते, पण त्याला तोंड देऊन त्यावर विजय मिळवणे नक्कीच आपल्या हातात असते.

आला तसा गेला

काहीही न मिळणे किंवा निष्फळ प्रयत्न.

ही मराठीतील अतिशय सोपी आणि नेहमी वापरली जाणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की, कोणताही विशेष प्रभाव न पाडता, काहीही साध्य न करता किंवा कोणताही माग न ठेवता जसे आले तसे निघून जाणे.

अनेकदा एखादी व्यक्ती येते, काही वेळ थांबते, पण तिच्या येण्याने ना कोणाचे काही काम होते, ना काही फायदा होतो, ना काही बदल घडतो. ती व्यक्ती जशी शांतपणे किंवा रिकाम्या हाताने आली होती, तशीच निघून जाते. तसेच, कधीकधी कष्ट न करता मिळालेला पैसा जसा अचानक येतो, तसाच तो लगेच खर्च होऊन जातो (काहीही शिल्लक न राहता), अशा वेळीही ही म्हण वापरली जाते.

गावातील एका सामाजिक समस्येवर चर्चा करण्यासाठी ग्रामस्थांची महत्त्वाची बैठक सुरू होती. सगळ्यांना वाटले की गावचे सरपंच या बैठकीला येतील आणि काहीतरी ठोस निर्णय घेतील. सरपंच बैठकीला आले खरे, पण एकही शब्द न बोलता किंवा कोणताही तोडगा न काढता, फोन आला म्हणून पाचच

मिनिटांत निघून गेले. तेव्हा गावकरी एकमेकांना म्हणाले, "सरपंचांचं येणं काय नि जाणं काय... आले तसे गेले!"

राजूला रस्त्यात चालताना अचानक ५०० रुपयांची नोट सापडली. त्याला खूप आनंद झाला. पण घरापर्यंत पोहोचेपर्यंत वाटेतच त्याचे मित्र भेटले आणि त्यांनी पार्टी मागितली. राजूने ते ५०० रुपये मित्रांवर खर्च केले आणि तो रिकाम्या हाताने घरी आला. म्हणजेच मिळालेला पैसा 'आला तसा गेला'.

ही म्हण प्रामुख्याने अशा गोष्टींसाठी किंवा व्यक्तींसाठी वापरली जाते, ज्यांच्या येण्याने परिस्थितीमध्ये किंवा कामामध्ये कोणताही सकारात्मक फरक पडत नाही.

आजीबाईचा बटवा

ज्यामध्ये सर्व प्रकारच्या गोष्टी उपलब्ध असतात.

हा मराठी संस्कृतीतील आणि रोजच्या व्यवहारातील एक अतिशय लोकप्रिय शब्दप्रयोग आहे. हा केवळ कापडाचा एक बटवा नसून 'घरगुती पारंपरिक उपचारांचा आणि अनुभवांचा खजिना' मानला जातो.

पूर्वीच्या काळी प्रत्येक घरात आजारी पडल्यावर लगेच डॉक्टरकडे न जाता, घरातील ज्येष्ठ स्त्रिया (विशेषतः आजी)

स्वतःच्या बटव्यातून किंवा स्वयंपाकघरातून काही वनस्पती, मुळ्या, मसाले किंवा अर्क काढून आजारी व्यक्तीला द्यायच्या आणि माणूस बरा व्हायचा.

या बटव्यात प्रामुख्याने सुंठ, वेखंड, जेष्ठमध, लवंग, ओवा, हळद, जायफळ, तुळशीची पाने, अडुळसा यांसारख्या नैसर्गिक आणि औषधी गोष्टी असत. म्हणूनच, कोणत्याही किरकोळ आजारावर (उदा. सर्दी, खोकला, पोटदुखी, ताप) घरीच केला जाणारा खात्रीशीर आणि सुरक्षित उपाय म्हणजे 'आजीबाईचा बटवा'.

हिवाळ्याच्या दिवसांत छोट्या चिन्मयला रात्री अचानक जोरात खोकला येऊ लागला आणि त्याचे पोटही दुखू लागले. रात्रीच्या वेळी गावात डॉक्टर उपलब्ध नव्हते. अशा वेळी आजीने लगेच आपल्या 'बटव्यातून' जेष्ठमध आणि सुंठ काढली, ती मधात घासून चिन्मयला चाटवली; तसेच पोट दुखण्यासाठी ओव्याचा शेक दिला. अर्ध्या तासातच चिन्मयचा खोकला थांबला आणि तो शांत झोपला. यालाच म्हणतात 'आजीबाईच्या बटव्याचा चमत्कार'.

आजकालच्या धावपळीच्या युगातही अनेक लोक रासायनिक औषधे घेण्याऐवजी कोरफड, कडुनिंब, हळद यांसारख्या गोष्टींचा वापर त्वचा आणि आरोग्यासाठी करतात. अशा वेळी

इंटरनेटवर मिळणाऱ्या या घरगुती टिप्स पाहून तरुण पिढी म्हणते, "काहीही म्हणा, पण आरोग्यासाठी 'आजीबाईचा बटवा' आजही सर्वोत्तम आहे!"

'आजीबाईचा बटवा' हा शब्दप्रयोग केवळ औषधांपुरता मर्यादित नसून तो आपल्या पूर्वजांच्या समृद्ध अनुभवाचे, निसर्गाच्या ज्ञानाचे आणि पारंपरिक आयुर्वेदिक उपचारांचे प्रतीक आहे. आधुनिक वैद्यकशास्त्र कितीही पुढे गेले, तरी या घरगुती आणि सोप्या उपायांचे महत्त्व आजही कमी झालेले नाही.

आडात नाही तर पोहऱ्यात कुठून येणार?

मूळ स्त्रोताकडेच काही नसेल, तर बाहेरून ते मिळणे कठीण.

ही मराठीतील एक अतिशय मार्मिक आणि व्यावहारिक म्हण आहे. (येथे 'आड' म्हणजे विहीर आणि 'पोहरा' म्हणजे विहिरीतून पाणी काढायचे भांडे किंवा बादली).

जर विहिरीतच मुळात पाणी नसेल, तर विहिरीत सोडलेल्या भांड्यात (पोहऱ्यात) पाणी कुठून येणार?

याचा लाक्षणिक अर्थ असा होतो की, ज्या व्यक्तीच्या अंगी मुळातच ज्ञान, गुण, क्षमता, पात्रता किंवा श्रीमंती नाही, त्या

व्यक्तीकडून कोणत्याही चांगल्या कामाची, मदतीची किंवा बुद्धिमत्तेची अपेक्षा करणे व्यर्थ आहे. मूळ स्रोतामध्येच जर कमतरता असेल, तर त्यातून बाहेर पडणाऱ्या गोष्टींमध्ये ती कमतरता दिसणारच.

रमेशने आपल्या मुलाला गणित विषयाच्या सरावासाठी एका खाजगी शिक्षकाकडे पाठवले. पण त्या शिक्षकाला स्वतःलाच गणिताचे साधे नियम आणि सूत्रे नीट माहीत नव्हती. परिणामी, दोन महिने उलटूनही मुलाच्या मार्कात काहीच सुधारणा झाली नाही. जेव्हा रमेशने मुलाची वही तपासली, तेव्हा शिक्षकानेच अनेक गणिते चुकीची सोडवून दिली होती. हे पाहून रमेशचे मित्र म्हणाले, "अरे, त्या शिक्षकाला स्वतःलाच गणित येत नाही, तो तुझ्या मुलाला काय शिकवणार? आडातच नाही, तर पोहऱ्यात कुठून येणार?"

एका मोठ्या आणि श्रीमंत व्यापाऱ्याच्या मुलाला एका सामाजिक संस्थेने गरिबांना मदत करण्यासाठी देणगी मागितली. पण त्या मुलाने अत्यंत उद्धटपणे त्यांना नकार दिला आणि हाकलून लावले. खरे तर त्याच्या वडिलांनीही आयुष्यभरात कधी कोणाला एक रुपयाची मदत केली नव्हती, तोच स्वभाव मुलामध्ये उतरला होता. संस्थेचे कार्यकर्ते परत जाताना म्हणाले, "वडिलांच्या अंगातच कधी दानशूरपणा किंवा दया नव्हती, मग

मुलामध्ये ती कुठून येणार? शेवटी आडात नाही तर पोहऱ्यात कुठून येणार!"

ही म्हण आपल्याला हे सांगते की, कोणत्याही गोष्टीची निर्मिती होण्यासाठी किंवा कोणाकडून अपेक्षा ठेवण्यापूर्वी, त्याच्या मूळ पायामध्ये (स्रोतामध्ये) ती गोष्ट असणे आवश्यक आहे. मुळातच नसलेली गोष्ट कधीही वरवर दिसू शकत नाही.

आभाळ फाटले तर ठिगळ कोठे लावणार?

खूप मोठे संकट ओढवले असता, त्यावर उपाय शोधणे कठीण असते.

ही मराठीतील अत्यंत गंभीर आणि हतबलतेची परिस्थिती दर्शवणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे. (येथे 'ठिगळ' म्हणजे फाटलेले कापड सांधण्यासाठी लावलेला कपड्याचा छोटा तुकडा).

जर एखादे कापड थोडेसे फाटले, तर आपण त्याला ठिगळ लावून दुरुस्त करू शकतो. पण जर संपूर्ण आभाळच फाटले, तर त्याला ठिगळ लावणे अशक्य आहे.

याचा लाक्षणिक अर्थ असा होतो की, जेव्हा एखाद्या व्यक्तीवर किंवा परिस्थितीवर चहूबाजूंनी एकाच वेळी एवढी मोठी संकटे

येतात की त्यावर कोणताही छोटा-मोठा उपाय काम करत नाही, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते. जेव्हा सर्वच गोष्टी एकाच वेळी बिघडतात आणि परिस्थिती हाताबाहेर जाते, तेव्हा माणूस पूर्णपणे हतबल होतो.

शामरावांच्या कापडाच्या दुकानाला अचानक शॉर्ट सर्किटमुळे आग लागली आणि कोट्यवधी रुपयांचा माल जळून खाक झाला. अजून ते या धक्क्यातून सावरलेही नव्हते, तोच बँकेने कर्जाच्या वसुलीची नोटीस पाठवली. त्यातच नेमकी त्यांच्या पत्नीची तब्येत गंभीर झाली आणि त्यांना रुग्णालयात दाखल करावे लागले. एकाच वेळी दुकान गेले, कर्ज डोक्यावर आले आणि घरात आजारपण आले. शामरावांची ही अवस्था पाहून त्यांचे शेजारी म्हणाले, "बिचाऱ्या शामरावांवर एकाच वेळी एवढी संकटे आली आहेत की त्यांना कुठून आणि कशी मदत करावी हेच समजत नाही. शेवटी आभाळ फाटल्यावर ठिगळ कोठे लावणार?"

एका गावात आधीच सलग तीन वर्षे भीषण दुष्काळ होता, त्यामुळे शेतकऱ्यांचे कंबरडे मोडले होते. चौथ्या वर्षी कर्ज काढून शेतकऱ्यांनी पेरणी केली, तर ऐन कापणीच्या वेळी अतिवृष्टी झाली आणि हातात आलेले सगळे पीक वाहून गेले. त्यातच गावात जनावरांवर मोठा आजार पसरला. सरकारकडून

मिळणारी तुटपुंजी मदत या अथांग नुकसानीसमोर काहीच नव्हती. तेव्हा गावातील एक वृद्ध शेतकरी सुस्कारा सोडून म्हणाला, "निसर्गानेच आमच्यावर कोप केला आहे. सगळीकडूनच मार्ग बंद झालेत, आभाळ फाटल्यावर ठिगळ कोठे लावणार!"

ही म्हण अत्यंत अतीव संकट आणि अगतिकतेचे प्रतीक आहे. हे आपल्याला जाणवून देते की, आयुष्यात कधीकधी अशा काही परिस्थिती निर्माण होतात, जिथे मानवी प्रयत्न किंवा छोटे-मोठे उपाय अपुरे पडतात आणि माणूस केवळ काळाच्या आणि नियतीच्या भरवशावर राहतो.

आसमान जळले तरी पृथ्वी जळत नाही

कितीही मोठी आपत्ती आली तरी प्रत्येक गोष्टीचा विनाश होत नाही.

ही मराठीतील अत्यंत धीरोदात्त, सकारात्मक आणि जीवनाचे एक शाश्वत सत्य सांगणारी म्हण आहे. (येथे 'आसमान' म्हणजे आकाश किंवा वरून येणारी संकटे आणि 'पृथ्वी' म्हणजे सहनशीलता किंवा मानवाचे अस्तित्व).

आकाशात कितीही मोठा वणवा पेटला, विजा कडकडल्या किंवा भीषण उन्हाचा तडाखा बसला, तरी खाली असलेली पृथ्वी कधीही नष्ट होत नाही; ती शांतपणे सर्व काही सहन करते आणि आपले अस्तित्व टिकवून ठेवते.

याचा लाक्षणिक अर्थ असा होतो की, बाहेरून किंवा वरून कितीही मोठी, भीषण संकटे आली आणि आजूबाजूची परिस्थिती कितीही बिघडली, तरी जी व्यक्ती मनाने खंबीर, सहनशील आणि मूळ धरून असते, तिचे अस्तित्व कधीही मिटत नाही. सत्य, संयम आणि आंतरिक ताकद असणाऱ्या माणसाचा पराभव करणे संकटांनाही जमत नाही.

एका मोठ्या उद्योगाने बाजारात मंदी आल्यामुळे आणि नवीन तंत्रज्ञान आल्यामुळे स्वतःचे अस्तित्व गमावले. अनेक लहान-सहान कंपन्या बंद पडल्या. पण एका जुन्या, प्रामाणिक आणि मजबूत पाया असलेल्या व्यापाऱ्याने आपला संयम सोडला नाही. बाजारात कितीही उलथापालथ झाली, तरी त्यांनी आपल्या ग्राहकांचा विश्वास आणि व्यवसायाची पत टिकवून ठेवली. काही काळ कठीण गेला, पण मंदी ओसरल्यावर त्यांचा व्यवसाय पुन्हा जोमाने सुरू झाला. हे पाहून त्यांचे हितचिंतक म्हणाले, "संकट कितीही मोठं असू दे, ज्याचा पाया मजबूत

आहे त्याला काही होत नाही. शेवटी आसमान जळले तरी पृथ्वी जळत नाही!"

आनंदरावांवर त्यांच्या विरोधकांनी अनेक खोटे आरोप केले, समाजात त्यांची बदनामी करण्याचा प्रयत्न केला आणि त्यांना मानसिक त्रास दिला. आजूबाजूला त्यांच्याविरुद्ध वावटळ उठली होती. पण आनंदराव सत्य आणि प्रामाणिकपणाच्या बाजूने ठाम होते. त्यांनी शांतपणे कायदेशीर लढाई लढली आणि शेवटी ते निर्दोष सुटले. विरोधकांचे सगळे प्रयत्न अपयशी ठरले. आनंदरावांच्या या धैर्याबद्दल लोक म्हणाले, "त्यांना उद्ध्वस्त करायला सगळ्यांनी जोर लावला होता, पण ज्याचे मन साफ असते त्याचा बालही बाका होत नाही. आसमान जळले तरी पृथ्वी जळत नाही."

ही म्हण आपल्याला सहनशीलता (Patience) आणि आंतरिक कणखरता राखण्याचा संदेश देते. हे आपल्याला शिकवते की, संकटे कितीही आभाळाएवढी मोठी आणि दाहक असली, तरी जर आपण आपले पाय जमिनीवर घट्ट रोवून राहिलो (धैर्य सोडले नाही), तर आपण कोणत्याही वादळातून सुखरूप बाहेर पडू शकतो.

आवळ्याच्या पोटी जळगाव

(किंवा आळशाच्या पोटी...) काही संदर्भात याचा वापर केला जातो, जिथे अपेक्षेच्या विरुद्ध फळ मिळते.

"आवळ्याच्या पोटी जळगाव" (किंवा काही भागांत प्रचलित असलेला मूळ शब्द: "आवळ्याच्या पोटी जांभूळ") ही मराठीतील माणसाच्या अनुवंशिकतेशी आणि गुण-दोषांशी संबंधित एक अतिशय वैशिष्ट्यपूर्ण म्हण आहे.

महाराष्ट्रातील काही प्रांतीय बोलीभाषांमध्ये 'जांभूळ' या शब्दाचा अपभ्रंश होऊन किंवा प्रादेशिक उच्चारामुळे 'जळगाव' असा शब्द प्रयोग काही ठिकाणी केला जातो, परंतु या म्हणीचा मूळ गाभा 'एका विशिष्ट चवीच्या/गुणाच्या फळाच्या पोटी भलत्याच चवीचे/गुणाच्या फळाची निर्मिती होणे' हा आहे.

आवळ्याची चव ही आंबट-तुरट असते, तर जांभूळ हे गोड-तुरट असते. आवळ्याच्या झाडाला कधीही जांभळाचे फळ येऊ शकत नाही.

यावरून लाक्षणिक अर्थ असा निघतो की, एखाद्या अत्यंत सज्जन, गुणी, विद्वान किंवा कर्तबगार आई-वडिलांच्या पोटी अत्यंत दुर्गुणी, आळशी किंवा नालायक मूल जन्माला येणे. जेव्हा पालकांचे गुण मुलांमध्ये अजिबात दिसत नाहीत, उलट

मुले त्यांच्या अगदी विरुद्ध वागतात, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

गावचे अण्णासाहेब अत्यंत प्रामाणिक, परोपकारी आणि सुसंस्कृत व्यक्ती म्हणून ओळखले जात होते. त्यांनी आयुष्यभर गरिबांना मदत केली आणि कधी कोणावर अन्याय केला नाही. पूर्ण गाव त्यांचा आदर करायचा. पण त्यांचा मुलगा मात्र जुगारी, दारुड्या आणि लोकांवर दादागिरी करणारा निघाला. त्याने अण्णासाहेबांची सगळी संपत्ती आणि इज्जत धुळीला मिळवली. जेव्हा गावकऱ्यांनी मुलाचे हे वागणे पाहिले, तेव्हा ते हळहळत म्हणाले, "अण्णासाहेबांसारखा हिरा माणूस, पण मुलगा असा निघावा? खरंच, आवळ्याच्या पोटी जळगाव (जांभूळ) जन्माला आलं!"

एका प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ आणि प्राध्यापक दांपत्याला वाटले होते की आपला मुलगाही त्यांच्यासारखाच मोठा संशोधक बनेल. त्यांनी त्याला शिक्षणाच्या उत्तम सुविधा दिल्या. परंतु मुलाला अभ्यासात अजिबात रस नव्हता, तो सतत उनाडक्या करायचा आणि परीक्षेत नापास व्हायचा. त्याच्या या वागण्यावर शेजारी कुजबुजले, "दोन्ही माय-बाप एवढे हुशार आणि बुद्धिमान, पण मुलगा मात्र असा ढ निघाला. यालाच म्हणतात आवळ्याच्या पोटी जांभूळ."

ही म्हण "खाण तशी माती" किंवा "बाप तसा बेटा" या म्हणींच्या तंतोतंत विरुद्ध अर्थ दर्शवणारी आहे. ही म्हण आपल्याला हे सांगते की, आई-वडील कितीही थोर किंवा गुणी असले, तरी त्यांची मुले त्यांच्यासारखीच निपजतील असे नाही; कधीकधी निसर्गाचा नियम बदलून अगदी उलट परिस्थितीही पाहायला मिळते.

आगीतून फुफाट्यात पडणे

एका संकटातून सुटून अधिक मोठ्या संकटात सापडणे.

हा मराठी भाषेतील एक अत्यंत प्रसिद्ध आणि बोलका वाक्प्रचार आहे.

एका मोठ्या संकटातून सुटका करून घेताना किंवा त्यातून बाहेर पडताना, त्याहूनही मोठ्या किंवा तशाच प्रकारच्या दुसऱ्या एखाद्या भयानक संकटात सापडणे.

आग म्हणजे मोठे संकट आणि फुफाटा म्हणजे विस्तवातील गरम राख किंवा कोळसे. आगीतून जीव वाचवून पळताना थेट गरम राखेच्या ढिगाऱ्यात जाऊन पडण्यावरून हा वाक्प्रचार तयार झाला आहे.

आधीच्या कंपनीतील कडक बॉसला कंटाळून रमेशने नोकरी बदलली, पण नवीन कंपनीत तर त्याहूनही जास्त काम करून घेणारा बॉस मिळाला; म्हणतात ना, आगीतून फुफाट्यात पडणे तसे झाले त्याचे!"

"महामार्गावरील वाहतूक कोंडी (Traffic) टाळण्यासाठी म्हणून आम्ही दुसऱ्या लहान रस्त्याने निघालो, पण पुढे जाऊन रस्ताच बंद आढळला. आमची अवस्था आगीतून फुफाट्यात पडल्यासारखी झाली."

समानार्थी इंग्रजी म्हण (English Equivalent):

"Out of the frying pan and into the fire."

(तव्यामधून थेट आगीत पडणे.)

आस न पाश, घराची राख

ज्याला कशाचीही पर्वा नसते, त्याचे नुकसान लवकर होते.

ही मराठीतील एक अतिशय अर्थपूर्ण आणि गंभीर म्हण (किंवा काव्यपंक्ती) आहे. कौटुंबिक जबाबदाऱ्या, माया आणि सांसारिक बंधनांमधून पूर्णपणे मुक्त होऊन ध्येयासाठी सर्वस्वाचा त्याग करणाऱ्या व्यक्तीच्या स्थितीचे वर्णन करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

आस: इच्छा, अपेक्षा किंवा आसक्ती.

पाश: माया-ममतेचे बंधन (जसे की कुटुंब, नातेवाईक, घरदार).

घराची राख: संसार किंवा घरादाराचा पूर्णपणे झालेला अंत/त्याग.

सामान्य माणसाचे आयुष्य हे घराची इच्छा (आस) आणि कुटुंबाच्या गळ्यात अडकलेल्या मायेच्या बंधनांनी (पाश) बांधलेले असते. परंतु, जेव्हा एखादी व्यक्ती एका अत्यंत मोठ्या आणि उदात्त ध्येयाने प्रेरित होते (उदा. देशाचे स्वातंत्र्य, समाजसेवा किंवा परमार्थ), तेव्हा तिच्या मनातून ही आस आणि पाश पूर्णपणे गळून पडतात.

अशा वेळी ती व्यक्ती आपल्या वैयक्तिक सुखाचा आणि संसाराचा विचार करत नाही. ध्येय गाठताना स्वतःचे घरदार उद्ध्वस्त झाले किंवा त्याची 'राख' झाली, तरीही तिची पावले मागे हटत नाहीत. "ज्याला ना कोणती इच्छा उरली आहे, ना कोणते बंधन नडले आहे आणि ज्याने आपल्या संसाराची राख रांगोळी करून घेतली आहे" अशा अत्यंत त्यागी आणि विरक्त अवस्थेला 'आस न पाश, घराची राख' असे म्हणतात.

"भारताला परकीय दास्यातून मुक्त करण्यासाठी चाफेकर बंधू, भगतसिंग किंवा खुदीराम बोस यांसारख्या शेकडो

क्रांतिकारकांनी ऐन उमेदीत फासावर जाणे पसंत केले. 'आस न पाश, घराची राख' या वृत्तीने ते भारतमातेच्या सेवेसाठी घराबाहेर पडले होते."

"बाबा आमटेंनी कुष्ठरोग्यांच्या सेवेसाठी स्वतःचे सुखी कौटुंबिक आयुष्य आणि वकिली सोडून दिली. आनंदवनाची उभारणी करताना त्यांची अवस्था 'आस न पाश, घराची राख' अशीच झाली होती, पण त्यांनी समाजसेवेचे व्रत सोडले नाही."

"अध्यात्मिक मार्गावर निघालेल्या त्या साधूने संसाराचा त्याग केला; आता त्याला कशाची 'आस न पाश, मागे उरली केवळ घराची राख'."

आलं अंगावर तर निभावलं धिंगावर

संकट आल्यावर ते धैर्याने तोंड देऊन पार पाडणे.

"आलं अंगावर तर निभावलं धिंगावर" ही मराठी ग्रामीण संस्कृती आणि लोकभाषेतील एक अतिशय चपखल, ताकदीची आणि व्यवहारी म्हण आहे. संकटाचा सामना करण्याच्या मानवी वृत्तीवर ही म्हण प्रकाश पाडते.

आलं अंगावर: एखादी कठीण परिस्थिती, अडचण किंवा संकट अचानक स्वतःवर ओढवणे.

निभावलं धिंगावर: 'धिंगा' म्हणजे मस्ती, धीटपणा, ताकद किंवा प्रसंगी हुल्लडबाजी. संकट अंगावर आलेच आहे, तर आता घाबरून न पळता पूर्ण ताकदीने, जिद्दीने आणि बेधडकपणे त्याचा सामना करणे आणि ते पार पाडणे.

माणूस बऱ्याचदा स्वतःहून संकट अंगावर घेत नाही किंवा वादविवाद टाळण्याचा प्रयत्न करतो. परंतु, जेव्हा एखादे संकट किंवा कठीण जबाबदारी टाळता येत नाही आणि ती थेट आपल्यावरच येऊन पडते, तेव्हा माणूस कच खात नाही. तो आपले संपूर्ण बळ, युक्ती आणि प्रसंगी आक्रमक वृत्ती (धिटाई) पणाला लावतो आणि त्या संकटातून मार्ग काढतो.

थोडक्यात सांगायचे तर, "जोपर्यंत संकट लांब आहे तोपर्यंत शांत राहणे, पण ते एकदा का अंगावर आले की मग मागे न हटता बेधडकपणे, धैर्याने त्याला तोंड देणे आणि परिस्थिती निभावून नेणे."

"महेशला सुरुवातीला त्या मोठ्या प्रकल्पाचे (Project) नेतृत्व करण्याची भीती वाटत होती, पण कंपनीने त्याच्यावरच ती जबाबदारी सोपवली. मग मात्र त्याने मागे वळून पाहिले नाही, दिवस-रात्र एक करून त्याने काम यशस्वी केले; म्हणतात ना— 'आलं अंगावर तर निभावलं धिंगावर!'"

"शेतातील वीज जोडणी कापण्यासाठी आलेल्या अधिकाऱ्यांशी वाद घालण्याचा पाटलांचा विचार नव्हता, पण अधिकाऱ्यांनी जेव्हा अरेरावी सुरू केली, तेव्हा पाटलांनीही पूर्ण ताकदीने गावकऱ्यांना गोळा करून त्यांना पळवून लावले. याला म्हणतात, 'आलं अंगावर तर निभावलं धिंगावर'."

"घरातील मोठ्या कार्यक्रमाचे नियोजन करताना ऐनवेळी मुख्य आचारी पळून गेला. घरच्यांनी स्वतः कंबर कसली आणि पाहुण्यांना उत्तम जेवण वाढले. संकट अंगावर आले तेव्हा ते धिंगावर निभावले गेले."

ही म्हण माणसाला संकटसमयी धैर्य, आत्मविश्वास आणि लढण्याची प्रवृत्ती ठेवण्याचा संदेश देते. संकट आल्यावर रडत बसण्यापेक्षा, पूर्ण आत्मविश्वासाने त्याला भिडणे हाच खरा शहाणपणा आहे.

आला दिवस गेला दसरा

काम न करता नुसता वेळ वाया घालवणे.

"आला दिवस गेला दसरा" (किंवा काही भागांत "आला दिवस गेला वासरू") ही मराठी भाषेतील अत्यंत रोजच्या जगण्याशी

संबंधित आणि निरुत्साही मानसिकतेवर प्रकाश पाडणारी म्हण आहे.

आला दिवस: रोजचा दिवस उजाडणे.

गेला दसरा: दसरा हा हिंदू संस्कृतीतील अत्यंत उत्साहाचा, मोठा आणि साडेतीन मुहूर्तांपैकी एक सण मानला जातो. परंतु या म्हणीत, रोजचा सामान्य दिवसही एखाद्या सणासारखा (दसऱ्यासारखा) मोठा समजून फक्त तो संपवण्याकडे कल असणे, असा अर्थ अभिप्रेत आहे.

ही म्हण अशा लोकांच्या जीवनशैलीबद्दल वापरली जाते, ज्यांच्या आयुष्यात कोणताही उत्साह, मोठी ध्येये किंवा भविष्यकालीन नियोजन नसते. रोज सकाळी उठायचे, रोजचे ठराविक काम करायचे आणि दिवस संपवून झोपायचे—अशी संथ आणि साचेबद्ध (Routine) दिनचर्या जगणाऱ्या व्यक्तीसाठी ही म्हण वापरतात.

दिवसेंदिवस बदलत चालले आहेत, काळ पुढे जात आहे, पण स्वतःच्या प्रगतीत किंवा आयुष्यात काहीही नवीन घडत नाही; केवळ "दिवस ढकलणे" किंवा "वेळ मारून नेणे" हाच ज्यांचा एकमेव हेतू असतो, त्यांच्या स्थितीचे वर्णन करण्यासाठी हे बोलले जाते.

"श्यामला नोकरीत बढती मिळवण्याची किंवा काहीतरी नवीन शिकण्याची अजिबात इच्छा नाही. सकाळी १० ते संध्याकाळी ६ अशी नोकरी करायची आणि घरी यायचे, त्याचा कारभार म्हणजे 'आला दिवस गेला दसरा' असा चालला आहे."

"वडिलोपार्जित संपत्तीवर जगणाऱ्या विलासने आयुष्यात स्वतः काही करायचा प्रयत्नच केला नाही. त्याचे आयुष्य म्हणजे केवळ 'आला दिवस गेला दसरा' असे निरस बनले आहे."

"परीक्षेची तारीख जवळ आली तरी राहुलने अभ्यासाचे कोणतेही वेळापत्रक बनवले नाही. रोज सकाळी उठायचे आणि मित्रांसोबत हिंडायचे, त्याचा 'आला दिवस गेला दसरा' असा दिनक्रम पाहून घरचे चिंतेत पडले आहेत."

समानार्थी इंग्रजी वाक्प्रचार (English Equivalent):

"Dragging through life day by day." किंवा "Living from hand to mouth (in terms of time/routine)."

आळी मिळी गुपचिळी

गुपचूप राहणे किंवा काहीही न बोलता गप्प बसणे.

"आळी मिळी गुपचिळी" हा मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय, लहानपणापासून परिचित असलेला आणि गमतीशीर वाक्प्रचार

आहे. विशेषतः लहान मुलांच्या खेळात किंवा संवादात याचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जातो.

आळी मिळी: हे यमक (Rhyme) जुळवण्यासाठी वापरलेले निरर्थक शब्द आहेत.

गुपचिळी: गुपचूप बसणे, तोंड बंद ठेवणे किंवा शांत राहणे.

जेव्हा एखादी गुप्त गोष्ट (Secret) उघड करायची नसते, किंवा एखाद्या विषयावर सर्वांनी मिळून पूर्णपणे शांत बसायचे ठरवलेले असते, तेव्हा "आळी मिळी गुपचिळी" असे म्हटले जाते.

याचा अर्थ असा होतो की, "आता या विषयावर कोणीही एक शब्दही बोलायचा नाही, सगळ्यांनी आपले तोंड अगदी बंद ठेवायचे आहे." अनेकदा एखादी खोडी किंवा चूक लपवण्यासाठी मित्र-मैत्रिणींमध्ये किंवा भावंडांमध्ये आपापसात गुप्त करार करताना हा वाक्प्रचार वापरला जातो.

"खेळताना राहुलच्या हातून आईची आवडती काचेची फुलदाणी फुटली. तेव्हा मोठ्या भावाने लगेच सगळ्यांना बजावले, 'आई घरात येण्यापूर्वी सगळी काच आवरून घ्या आणि आळी मिळी गुपचिळी! आईला काहीही सांगायचं नाही.'"

"रोहनने वर्गातील फळ्यावर शिक्षकांचे गमतीशीर चित्र काढले होते. शिक्षकांनी वर्गात येऊन विचारले, 'हे कोणी केले?' तेव्हा सर्व मित्रांनी 'आळी मिळी गुपचिळी' करत कोणीच नाव सांगितले नाही."

"कंपनीतील घोटाळ्याची बातमी बाहेर पडू नये म्हणून व्यवस्थापनातील सर्व वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी 'आळी मिळी गुपचिळी' साधत मौन बाळगणे पसंत केले."

समानार्थी इंग्रजी शब्द/वाक्प्रचार:

"Mum's the word." (गोष्ट गुप्त ठेवणे, शांत राहणे.)

आवासून पाहणे

एखाद्या गोष्टीकडे आश्चर्याने किंवा अपेक्षेने बघत राहणे.

"आवासून पाहणे" (किंवा आ वासून पाहणे) हा मराठी भाषेतील एक अतिशय सुंदर आणि वारंवार वापरला जाणारा वाक्प्रचार आहे. हा माणसाच्या चेहऱ्यावरील हावभावाशी संबंधित आहे.

आ वासणे: आश्चर्य, भीती किंवा थक्क झाल्यामुळे तोंड उघडे पडणे ('आ' असा उच्चार करताना जसे तोंड उघडते, तसे).

पाहणे: टक लावून बघणे.

जेव्हा एखाद्या व्यक्तीच्या समोर अचानक अत्यंत अद्भूत, थक्क करणारी, अनपेक्षित किंवा भीतीदायक गोष्ट घडते, तेव्हा ती आश्चर्याने अवाक होते. अशा वेळी नकळत तिचे तोंड उघडे राहते आणि ती डोळे मोठे करून त्या गोष्टीकडे पाहत राहते.

थोडक्यात सांगायचे तर, "अत्यंत आश्चर्यचकित होऊन किंवा थक्क होऊन एखाद्या गोष्टीकडे टक लावून पाहणे" म्हणजे 'आ वासून पाहणे'.

"काश्मीरमधील बर्फाच्छादित डोंगर आणि निसर्गाचे अलौकिक सौंदर्य पाहून पर्यटक आ वासून पाहतच राहिले."

"जादूगाराने जेव्हा हवेत रुमालाचे कबुतर करून दाखवले, तसे वर्गातील लहान मुले त्याच्याकडे आ वासून पाहू लागली."

"कधीकाळी अभ्यासात सुमार असलेला सचिन जेव्हा थेट परदेशात शास्त्रज्ञ झाला, तेव्हा गावातील लोक त्याच्या प्रगतीकडे आ वासून पाहू लागले."

समानार्थी इंग्रजी वाक्प्रचार (English Equivalent):

"To stare open-mouthed" किंवा "To gape in wonder."

आगीतून फुफाट्यात पडणे

एका संकटातून सुटून दुसऱ्या, अधिक मोठ्या संकटात सापडणे.

हा मराठी भाषेतील एक अत्यंत प्रसिद्ध आणि बोलका वाक्प्रचार आहे.

आग: मोठे संकट किंवा मोठी अडचण.

फुफाटा: विस्तवातील गरम राख, धगधगते कोळसे किंवा तापलेली धूळ.

एका मोठ्या संकटातून सुटका करून घेताना किंवा त्यातून बाहेर पडण्याचा प्रयत्न करताना, नकळतपणे त्याहूनही मोठ्या किंवा तशाच प्रकारच्या दुसऱ्या एखाद्या भयानक संकटात सापडणे म्हणजेच 'आगीतून फुफाट्यात पडणे'.

आगीतून जीव वाचवून पळताना थेट शेजारीच असलेल्या गरम राखेच्या ढिगाऱ्यात जाऊन पडण्यावरून हा वाक्प्रचार तयार झाला आहे. जिथे संकट टळण्याऐवजी माणसाची कोंडी अधिकच वाढते, तिथे ही म्हण चपखल लागू पडते.

"आधीच्या कंपनीतील कडक बॉसला कंटाळून रमेशने नोकरी बदलली, पण नवीन कंपनीत तर त्याहूनही जास्त काम करून

घेणारा आणि रागीट बॉस मिळाला; म्हणतात ना, आगीतून फुफाट्यात पडणे तसे झाले त्याचे!"
"महामार्गावरील वाहतूक कोंडी (Traffic) टाळण्यासाठी म्हणून आम्ही दुसऱ्या लहान रस्त्याने निघालो, पण पुढे जाऊन तो रस्ता तर खड्ड्यांमुळे पूर्णपणे बंद आढळला. आमची अवस्था आगीतून फुफाट्यात पडल्यासारखी झाली."
"बँकेचे कर्ज फेडण्यासाठी सावकाराकडून जास्त व्याजाने पैसे घेणे म्हणजे आगीतून फुफाट्यात पडण्यासारखे आहे."
समानार्थी इंग्रजी म्हण (English Equivalent):
"Out of the frying pan and into the fire."
(तव्यामधून थेट आगीत पडणे.)

आभाळ फाटले तर ठिगळ कुठे लावणार?

सर्वच बाजूंनी संकट आल्यावर काय करावे हे सुचत नाही, अशी स्थिती.
हा मराठी भाषेतील एक अत्यंत हृदयस्पर्शी, गंभीर आणि मानवी हतबलता व्यक्त करणारा वाक्प्रचार (किंवा म्हण) आहे.
जेव्हा संकटांचे स्वरूप अवाढव्य असते, तेव्हा आपले प्रयत्न किती तोकडे पडतात, याचे अतिशय सुंदर चित्र या म्हणीतून उभे राहते.

आभाळ फाटणे: आभाळ हे अथांग आणि विस्तीर्ण असते. या म्हणीत आभाळ फाटणे म्हणजे एकाच वेळी सर्व बाजूंनी प्रचंड मोठे संकट कोसळणे.

ठिगळ लावणे: कपडा फाटला तर आपण त्याला जोडण्यासाठी कापडाचा लहान तुकडा (ठिगळ) लावतो आणि तो सांधतो. म्हणजेच समस्येवर लहान-मोठा उपाय करणे.

जर एखादा कपडा लहानसा फाटला, तर त्याला ठिगळ लावून दुरुस्त करता येते. परंतु, जर साक्षात अथांग आभाळच सर्व बाजूंनी फाटले (उद्ध्वस्त झाले), तर त्याला माणूस कुठल्या कोपऱ्यात आणि कसे ठिगळ लावणार?

जेव्हा एखाद्या व्यक्तीवर, कुटुंबावर किंवा समाजावर एकाच वेळी सर्व बाजूंनी इतकी मोठी आणि अनेक संकटे येतात की त्यावर कोणताही उपाय करणे अशक्य होते, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते. ही म्हण माणसाची अगतिकता, हतबलता आणि निरुपाय दर्शवते.

"महापुरात आधी शेतातील उभे पीक वाहून गेले, मग राहते घर कोसळले आणि त्यातच घरातील पाळीव गुरेही दगावली. अशा अत्यंत कठीण प्रसंगी त्या शेतकऱ्याची अवस्था 'आभाळ फाटले तर ठिगळ कुठे लावणार' अशी झाली."

"घरातील कर्त्या पुरुषाचा अपघातात मृत्यू झाला, लहान मुलांचे शिक्षण थांबले आणि डोक्यावर कर्जाचा डोंगर उभा राहिला. त्या माऊलीला धीर देताना गावकरी म्हणाले, 'तिची अवस्था अशी झाली आहे की आभाळ फाटल्यावर ठिगळ तरी कुठे लावणार?'"

"कारखाना बंद पडल्यामुळे आधीच नोकरी गेली होती, त्यातच बँकेने घराच्या जप्तीची नोटीस पाठवली आणि वृद्ध वडिलांची तब्येत खालावली. एकाच वेळी आलेल्या या संकटांमुळे सुधीरला वाटले की आता आभाळच फाटले आहे, ठिगळ कुठे लावावे?"

समानार्थी इंग्रजी संकल्पना (English Equivalent):

"Misfortunes seldom come alone." (संकटे कधीच एकटी येत नाहीत.)

किंवा "When it rains, it pours." (जेव्हा संकट येते, तेव्हा ते सर्व बाजूंनी कोसळते.)

आल्या घरी सुनाबाई, हसून खेळून राही

घरात आलेल्या नवीन व्यक्तीने सर्वांशी प्रेमाने आणि आनंदाने वागावे.

ही मराठी संस्कृतीतील, विशेषतः कौटुंबिक जीवनातील एक अतिशय सुसंवादी, सकारात्मक आणि आनंददायी म्हण आहे. नवीन लग्न होऊन आलेल्या सुनेचे कौतुक करण्यासाठी आणि घरातील आनंदी वातावरणाचे वर्णन करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

आल्या घरी सुनाबाई: लग्न होऊन नवीन घरात (सासरच्या घरी) आलेल्या सुनेचे आगमन होणे.

हसून खेळून राही: सर्वांशी मिळूनमिसळून, आनंदाने, उत्साहाने आणि प्रेमाने राहणे.

पारंपरिकपणे असे मानले जाते की, नवीन लग्न होऊन सासरी आलेली मुलगी जर समजूतदार आणि आनंदी स्वभावाची असेल, तर ती नवीन घराला लवकरच आपलेसे करते. ती सासरच्या सर्व माणसांशी प्रेमाने आणि मिळूनमिसळून वागते, ज्यामुळे घरात कोणत्याही प्रकारचा तणाव राहत नाही.

ज्या घरात नवीन आलेली सून रुसून किंवा अबोल न राहता, घरातल्या सुख-दुःखात आनंदाने सहभागी होते आणि संपूर्ण

कुटुंबाला एका धाग्यात बांधून ठेवते; अशा सुसंस्कारी, प्रेमळ आणि मनमिळाऊ सुनेच्या स्वभावाचे आणि तिने आणलेल्या कौटुंबिक आनंदाचे गौरवपूर्ण वर्णन करण्यासाठी ही म्हण वापरतात.

"शेजारच्या काकू म्हणाल्या, 'देशमुख आजोबांच्या घरी जेव्हापासून नवीन सून आली आहे, तेव्हापासून घरातला रोजचा सुसंवाद वाढला आहे. खरंच, आल्या घरी सुनाबाई, हसून खेळून राही असाच त्यांचा कारभार आहे!'"

"सुरुवातीला आईला वाटले होते की शहरात वाढलेली मुलगी आपल्या ग्रामीण कुटुंबात कशी रुळेल, पण नीताने अवघ्या महिनाभरात सर्वांची मने जिंकली. आता तिचे सासूबाई सर्वांसमोर कौतुक करतात की, आल्या घरी सुनाबाई, हसून खेळून राही."

ही म्हण कुटुंबातील स्त्रीचे महत्त्व आणि तिच्या सकारात्मक स्वभावामुळे घराचे 'घरपण' कसे टिकून राहते, हे दर्शवणारी आहे.

आळशाला निजणे कठीण

आळशी माणसाला कोणतीही गोष्ट करायचा कंटाळा येतो.

ही मराठी भाषेतील एक अतिशय विनोदी, पण तितकीच व्यावहारिक आणि मानवी स्वभावावर अचूक बोट ठेवणारी म्हण आहे.

वरवर पाहता ही म्हण विरोधाभासी (Paradoxical) वाटते, कारण आळशी माणसाला झोपायला आवडते असे आपल्याला वाटते; पण या म्हणीचा गर्भितार्थ खूप वेगळा आणि मार्मिक आहे.

आळशाला: ज्याला कोणतेही काम करायचे नसते अशा सुस्त किंवा आळशी व्यक्तीला.

निजणे कठीण: शांतपणे झोपणे किंवा स्वस्थ बसणे देखील जड जाणे.

आळशी माणसाचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे त्याला कोणतेही शारीरिक किंवा मानसिक कष्ट नको असतात. परंतु, जेव्हा माणूस काहीच काम करत नाही, दिवसभर फक्त पडून राहतो किंवा रिकामे बसतो, तेव्हा त्याच्या शरीराला थकवा येत नाही. शारीरिक कष्टाशिवाय माणसाला रात्री शांत आणि गाढ झोप लागणे कठीण असते.

दुसरा अर्थ असा की, अतिआळशी माणसाला साधे 'पडून राहणे' किंवा 'झोपणे' या क्रियेचाही कंटाळा येतो. त्याला झोपण्यासाठी कूस बदलणे, अंथरूण नीट करणे किंवा जागेवरून हलणे याचेही कष्ट वाटू लागतात.

थोडक्यात सांगायचे तर, "ज्या माणसाला कमालीचा आळस असतो, त्याला स्वतःच्या शरीराची हालचाल करणे इतके नकोसे होते की, त्याला साधे शांतपणे झोपणे किंवा स्वस्थ बसणे सुद्धा एक कठीण काम वाटू लागते." हा आळसाचा कळस दर्शवणारा वाक्प्रचार आहे.

दिनेशला सकाळी अंथरुणातून उठून पाण्याचा ग्लास घेणे तर दूरच, पण 'आता खूप वेळ झोपून पाठ दुखते आहे, म्हणून कूस बदलावी' याचाही कंटाळा येतो. त्याची ही अवस्था पाहून त्याचे वडील म्हणतात, याला 'आळशाला निजणे कठीण' म्हणतात!"

"दिवसभर घरात हुंदडणाऱ्या आणि एकही काम न करणाऱ्या संजूला रात्री म्हणे झोप येत नव्हती. हे ऐकून आजी म्हणाली, 'अरे बाबा, दिवसभर काही कष्ट करशील तर झोप येईल ना? तुझी गत तर आळशाला निजणे कठीण अशी झाली आहे!'"

ही म्हण उपरोधाने (Sarcasm) आळशीपणावर टीका करते आणि हे सुचवते की, कष्टाशिवाय विश्रांतीलाही काही अर्थ उरत नाही.

इकडे आड, तिकडे विहीर

दोन्ही बाजूंनी अडचणीचीच स्थिती असणे.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि माणसाच्या अनपेक्षित पेचावर बोट ठेवणारी म्हण आहे.

जेव्हा माणसाच्या समोर एकाच वेळी दोन संकटे किंवा अडचणी उभा राहतात आणि कोणत्याही एका मार्गाची निवड केली तरी नुकसान किंवा धोका अटळ असतो, अशा दोन्ही बाजूंनी अडकलेल्या कठीण परिस्थितीला 'इकडे आड, तिकडे विहीर' असे म्हणतात.

शाब्दिक अर्थ: 'आड' म्हणजे जुन्या काळातील अरुंद आणि खोल विहीर. जर एखादा माणूस रस्त्याने चालताना अशा जागी अडकला, जिथे एका बाजूला खोल आड आहे आणि दुसऱ्या बाजूला मोठी विहीर आहे; तर तो मागे गेला तरी पडणार आणि पुढे गेला तरी बुडणार. म्हणजेच दोन्हीकडे मृत्यू किंवा धोका निश्चित आहे.

व्यावहारिक अर्थ: आयुष्यात किंवा निर्णय घेताना अनेकदा अशी कोंडी होते की, कोणताही पर्याय निवडला तरी संकट टाळता येत नाही. एका समस्येतून सुटका करून घ्यावी तर समोर दुसरे मोठे संकट उभे असते. अशा वेळी माणसाची जी द्विधा मनःस्थिती होते, तिथे ही म्हण चपखल बसते.

"कार्यालयातील अंतर्गत राजकारणात सुधीरची अवस्था 'इकडे आड, तिकडे विहीर' अशी झाली आहे; मॅनेजरचे ऐकावे तर सहकाऱ्यांची नाराजी ओढवते आणि सहकाऱ्यांची बाजू घ्यावी तर मॅनेजर नोकरीवरून काढण्याची धमकी देतो."

थोडक्यात सांगायचे तर, "दोन्ही बाजूंनी सारख्याच अडचणीत सापडल्यामुळे निर्णय घेणे कठीण होणे."

इच्छा परा ते येई घरा

दुसऱ्याबद्दल जे विचार करतो तेच आपल्या वाट्याला येणे.

ही मराठीतील एका विशिष्ट मानवी स्वभावावर प्रकाश टाकणारी आणि कर्मसिद्धांताशी जोडलेली अतिशय महत्त्वपूर्ण म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की, "आपण इतरांबद्दल जसा वाईट विचार करतो किंवा दुसऱ्यांचे जे नुकसान व्हावे अशी इच्छा बाळगतो, तेच संकट शेवटी स्वतःवर ओढवते." दुसऱ्याचे वाईट करण्याची इच्छा आपल्याच विनाशाचे कारण ठरते.

इच्छा परा: 'परा' म्हणजे परका किंवा दुसरा. दुसऱ्याचे वाईट व्हावे अशी मनातून तीव्र इच्छा धरणे.

ते येई घरा: तेच संकट किंवा तीच वाईट परिस्थिती फिरून स्वतःच्याच घरी (स्वतःवर) चालून येते.

हा निसर्गाचा नियम आहे की आपण दुसऱ्याला जे देतो, तेच आपल्याला दुप्पट होऊन परत मिळते. जेव्हा एखादी व्यक्ती मत्सर किंवा द्वेषापोटी दुसऱ्याचा घात करण्याचा प्रयत्न करते, तेव्हा ती स्वतःच त्या जाळ्यात अडकते.

१. एखाद्या व्यापाऱ्याने प्रतिस्पर्धी व्यापाऱ्याचे नुकसान करण्यासाठी बाजारात खोटी अफवा पसरवली, पण नंतर ग्राहकांचा संपूर्ण बाजारावरीलच विश्वास उडाला आणि स्वतः त्या व्यापाऱ्याचे दिवाळे निघाले. याला म्हणतात "इच्छा परा ते येई घरा."

२. एखाद्या व्यक्तीने दुसऱ्याचा रस्ता अडवण्यासाठी किंवा त्याला पाडण्यासाठी खड्डा खणला, पण अंधारात घाईघाईने जाताना ती स्वतःच त्या खड्ड्यात पडली.

थोडक्यात सांगायचे तर, "दुसऱ्याचे वाईट चिंतीले की स्वतःचेच वाईट होते" किंवा "दुसऱ्यासाठी खणलेल्या खड्ड्यात माणूस स्वतःच पडतो," हाच या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

इच्छिलेले जर घडते तर भिक्षूकही राजे झाले असते

सर्व काही आपल्या इच्छेप्रमाणे घडत नाही.

ही मानवी इच्छा आणि नशिबाचे वास्तव दाखवणारी एक अत्यंत विचारप्रवर्तक मराठी म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की, "केवळ मनात इच्छा धरल्याने किंवा तसे स्वप्न पाहिल्याने गोष्टी साध्य होत नाहीत. जर माणसाच्या मनात येईल ते लगेच पूर्ण झाले असते, तर जगात

कोणीही गरीब किंवा दु:खी राहिले नसते; अगदी भिकारीही राजे बनून बसले असते."

इच्छिलेले जर घडते: माणसाच्या मनात अनंत इच्छा असतात. प्रत्येकाला वाटते की आपल्याला सर्व सुख-सुविधा, संपत्ती आणि उच्च पद मिळावे.

भिक्षूकही राजे झाले असते: 'भिक्षूक' म्हणजे भिकारी किंवा याचक. जर केवळ इच्छेनेच गोष्टी मिळाल्या असत्या, तर भिक्षूकानेही स्वत:साठी राजेपदाचीच इच्छा केली असती आणि तो राजा झाला असता.

परंतु, प्रत्यक्ष जगण्यात असे घडत नाही. कोणत्याही गोष्टीची प्राप्ती ही केवळ इच्छेवर अवलंबून नसून त्यासाठी लागणारे कष्ट, अहोरात्र परिश्रम, योग्यता आणि नशिबाची साथ या गोष्टी आवश्यक असतात. ही म्हण माणसाला कल्पनेच्या दुनियेतून बाहेर आणून कठोर वास्तवाची जाणीव करून देते.

एखादा विद्यार्थी वर्षभर अभ्यास न करता केवळ 'मला परीक्षेत पहिला नंबर मिळावा' अशी इच्छा करत राहिला, तर त्याला यश मिळत नाही. कारण इच्छेला कष्टाची जोड नसेल, तर ती निरर्थक ठरते. अशा वेळी "इच्छिलेले जर घडते तर भिक्षूकही राजे झाले असते" ही म्हण तंतोतंत लागू होते.

थोडक्यात सांगायचे तर, "केवळ इच्छा बाळगून काही होत नाही, तर इच्छित गोष्ट साध्य करण्यासाठी प्रत्यक्ष कर्म आणि कष्ट करावे लागतात," हाच या म्हणीचा गाभा आहे.

इन मीन साडेतीन

एखाद्या कार्यासाठी फारच कमी लोक उपस्थित असणे.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत रंजक, जुनी आणि संभाषणात सहज वापरली जाणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की, "संख्या किंवा प्रमाण अत्यंत कमी असणे" किंवा "मोजकेच लोक उपस्थित असणे." जेव्हा एखाद्या मोठ्या कामासाठी किंवा कार्यक्रमासाठी खूप लोकांची अपेक्षा असते, पण प्रत्यक्षात मात्र अगदीच नगण्य किंवा मोजकेच लोक एकत्र येतात, तेव्हा या म्हणीचा वापर केला जातो.

इन मीन: हा शब्द मूळचा उर्दू किंवा फारसी भाषेतील 'ऐन-मैन' (म्हणजे नेमके किंवा हुबेहूब) यावरून आल्याचे मानले जाते, ज्याचा मराठीत अर्थ 'फक्त' किंवा 'मोजून-माजून' असा घेतला जातो.

साडेतीन: ही एक निश्चित केलेली लहान संख्या दर्शवते.

या म्हणीचा उगम जुन्या काळातील 'साडेतीन मुहूर्तांशी' किंवा एखाद्या विशिष्ट लोककथेशी जोडला जातो, जिथे एखाद्या मोठ्या फौजेत किंवा कुटुंबात शेवटी मोजून केवळ साडेतीनच लोक शिल्लक राहिले होते. तेव्हापासून ही म्हण 'अत्यल्प' संख्येचे प्रतीक बनली.

१. एखाद्या सभेसाठी किंवा व्याख्यानासाठी वक्त्याने मोठी तयारी केली होती, पण सभागृहात मात्र 'इन मीन साडेतीन' प्रेक्षक हजर होते.

२. लग्नाचे मोठे कार्यालय बुक केले होते, पण पावसामुळे लग्नाला वऱ्हाडी म्हणून 'इन मीन साडेतीन' लोकच पोहोचू शकले.

थोडक्यात सांगायचे तर, "अपेक्षेपेक्षा खूपच कमी, नावालाच किंवा बोटावर मोजण्याइतकी उपस्थिती असणे" म्हणजेच 'इन मीन साडेतीन' होय.

ईश्वर जन्मास घालतो त्याचे पदरी शेर बांधतो

देव निर्माण करतो तो त्याच्या पालनपोषणाचीही व्यवस्था करतो.

ही मराठी संस्कृतीतील मानवी जीवन, निसर्गाचा नियम आणि ईश्वरी नियोजनावर श्रद्धा ठेवणारी एक अत्यंत जुनी आणि दिलासा देणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की, "ईश्वराने (किंवा निसर्गाने) ज्या जीवाला या जगात जन्म दिला आहे, त्याच्या उपजीविकेची म्हणजेच अन्न-पाण्याची व्यवस्थाही त्याने आधीच करून ठेवलेली असते." जगात जन्माला आलेल्या कोणत्याही जीवाला अन्नावाचून उपाशी राहावे लागत नाही, प्रत्येकाला जगण्याचा मार्ग मिळतोच.

ईश्वर जन्मास घालतो: जेव्हा एखादा नवीन जीव (माणूस, प्राणी किंवा पक्षी) जगात येतो.

त्याचे पदरी शेर बांधतो: 'शेर' हे जुन्या काळातील धान्य मोजण्याचे एक माप आहे (सुमारे एक किलोचे प्रमाण). पदरी शेर बांधणे म्हणजे त्याच्या वाट्याचे अन्न किंवा उपजीविकेचे साधन निश्चित करणे.

ही म्हण मानवी मनातील भविष्याची भीती आणि विवंचना दूर करण्याचे काम करते. विशेषतः गरीब किंवा मोठ्या कुटुंबात

जेव्हा नवीन अपत्य जन्माला येते, तेव्हा "याच्या खाण्यापिण्याचे काय होईल?" अशी काळजी करणाऱ्यांना धीर देण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते. निसर्गातील प्रत्येक पक्षाला दाणा आणि प्रत्येक प्राण्याला चारा मिळतोच, हाच यामागील निसर्गदत्त नियम आहे.

एखाद्या अत्यंत गरीब कुटुंबात मूल जन्माला आल्यावर आई-वडील सुरुवातीला काळजीत पडतात. पण नंतर काही दिवसांतच वडिलांना नवीन काम मिळते किंवा उत्पन्नाचा नवीन मार्ग सापडतो आणि मुलाचे संगोपन व्यवस्थित होते. अशा वेळी लोक म्हणतात की, "काळजी करू नका, ईश्वर जन्मास घालतो त्याचे पदरी शेर बांधतो."

थोडक्यात सांगायचे तर, "जन्माला आलेल्या प्रत्येकाच्या जगण्याची आणि पोषणाची सोय निसर्गात कुठे ना कुठे झालेलीच असते, त्यामुळे जगण्याची अवाजवी चिंता करू नये," हाच या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

इडा पिडा टळो, बळीचे राज्य येवो

संकटे दूर होऊन सुख-समृद्धीचे दिवस यावेत, अशी भावना व्यक्त करताना ही म्हण वापरली जाते.

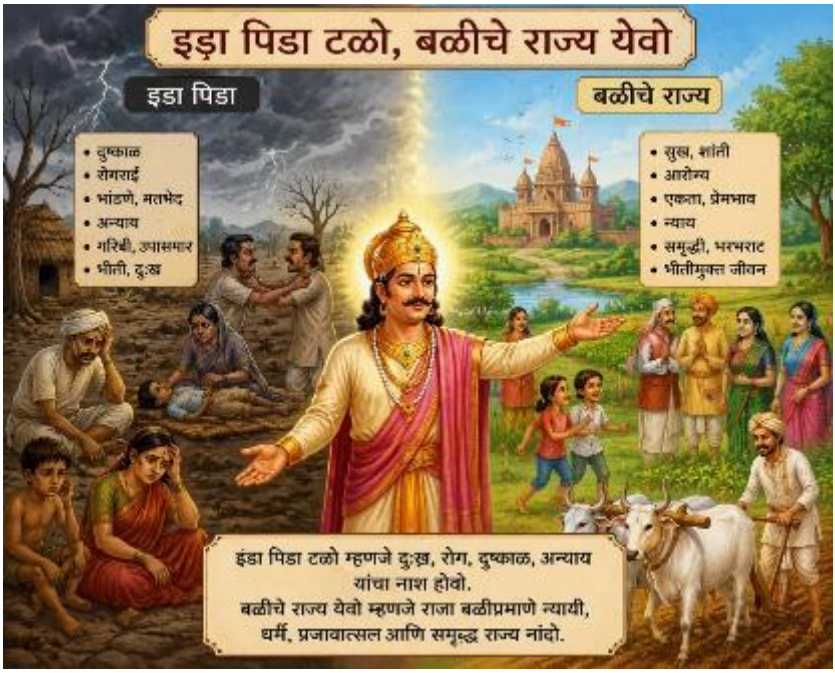

"इडा पिडा टळो, बळीचे राज्य येवो!"

हा केवळ एक सण-उत्सवाचा नारा नसून महाराष्ट्राच्या मातीशी, संस्कृतीशी आणि इथल्या शेतकरी-श्रमकरी बांधवांशी जोडलेली एक अत्यंत महत्त्वाची, लोकोन्मुख आणि कल्याणकारी भावना आहे.

भारतीय संस्कृतीत, विशेषतः महाराष्ट्रात बळीप्रतिपदा (दिवाळीचा पाडवा) आणि ओनम या सणांच्या वेळी ही घोषणा मोठ्या श्रद्धेने आणि आनंदाने दिली जाते.

बळीराजाची संकल्पना: लोककथा आणि पौराणिक संदर्भांनुसार, राजा बळी हा एक अत्यंत दानशूर, प्रजाहितदक्ष, न्यायी आणि पराक्रमी राजा होता. त्याच्या राज्यात प्रजा अत्यंत सुखी, समृद्ध आणि समाधानी होती. तिथे कोणताही भेदभाव, गरिबी किंवा दुःख नव्हते.

इडा पिडा टळो: 'इडा पिडा' म्हणजे सृष्टीतील आणि मानवी जीवनातील सर्व संकटे, आजारपण, दारिद्र्य, अज्ञान आणि दुःख. ही सर्व संकटे कायमची दूर व्हावीत, अशी प्रार्थना यातून केली जाते.

महाराष्ट्राच्या कृषी संस्कृतीत राजा बळीला 'शेतकऱ्यांचा राजा' मानले जाते.

"बळीचे राज्य येवो" याचा आधुनिक आणि सामाजिक अर्थ असा आहे की, देशातील अन्नदाता (शेतकरी) आणि कष्टकरी वर्ग सुखी व्हावा. शेतामध्ये उदंड पीक यावे, प्रत्येकाला न्याय मिळावा आणि समाजात समता व बंधुभाव निर्माण व्हावा.

महान समाजसुधारक महात्मा ज्योतिराव फुले यांनीही आपल्या लेखनात आणि कार्यात 'बळीराज्या'चा उल्लेख आदर्श, शोषणमुक्त आणि प्रजाहितदक्ष राज्याचे प्रतीक म्हणून केला आहे. त्यांच्या मते, बळीराजाचे राज्य हे शेतकऱ्यांचे आणि कष्टकऱ्यांचे हक्काचे राज्य होते.

थोडक्यात सांगायचे तर, "इडा पिडा टळो, बळीचे राज्य येवो" ही केवळ भूतकाळातील एका राजाची आठवण नाही, तर सर्वसामान्यांच्या जीवनात सुख, समृद्धी, न्याय आणि संपन्नता यावी, यासाठी व्यक्त केलेली एक सुंदर लोकमंगल कामना आहे.

इतुक्यात तितुकं

तितक्याच प्रमाणात किंवा जेवढे हवे तेवढेच

"इतुक्यात तितुकं" (किंवा 'इतुक्यात तितुके') हा मराठी भाषेतील आणि विशेषतः संतांच्या वाङ्मयातील एक अत्यंत गर्भितार्थ असलेला, खोल आध्यात्मिक आणि व्यावहारिक संदेश देणारा शब्दप्रयोग आहे.

या संकल्पनेचा सविस्तर अर्थ आणि त्याचे महत्त्व खालीलप्रमाणे आहे:

हा शब्दप्रयोग प्रामुख्याने महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायात आणि संतांच्या अभंगांमध्ये आढळतो. 'इतुक्यात तितुकं' म्हणजे "आहे त्या परिस्थितीमध्ये, मिळालेल्या गोष्टींमध्ये पूर्णपणे समाधानी राहणे."

संत तुकाराम महाराज आणि इतर संतांनी मानवी मनाला शांत करण्यासाठी 'संतोष' किंवा 'समाधान' या गुणाचे महत्त्व सांगितले आहे.

मानवी गरजा आणि वासना अनंत आहेत. माणूस जितकी जास्त इच्छा करेल, तितका तो अधिक दुःखी होतो. याउलट, ईश्वराच्या कृपेने किंवा स्वतःच्या कष्टाने जे काही प्राप्त झाले आहे, त्यातच सर्वोच्च आनंद मानणे म्हणजेच 'इतुक्यात तितुकं' असणे होय. आजच्या आधुनिक आणि गतिमान जीवनशैलीतही हा विचार तितकाच लागू पडतो.

कुटुंबात किंवा व्यवसायात नेहमीच भरपूर साधनसामग्री असेल असे नाही. परंतु, उपलब्ध असलेल्या थोड्याशा साधनांमध्येही एकमेकांच्या साथीने, प्रेमाने आणि आनंदाने संसार करणे म्हणजे 'इतुक्यात तितुकं' सांभाळणे.

इतरांच्या श्रीमंतीची किंवा सुखाची तुलना स्वतःशी न करता, आपल्या वाट्याला जे आले आहे त्याचा आदर करणे आणि त्यात तृप्त राहणे हाच सुखी जीवनाचा पाया आहे.

'इतुक्यात तितुकं' ही 'कन्टेन्टमेंट' (Contentment) म्हणजेच समाधानाची पराकाष्ठा आहे. "माझ्याकडे जे आहे, ते माझ्यासाठी पुरेसे आणि सर्वोत्तम आहे" हा कृतज्ञतेचा भाव म्हणजेच 'इतुक्यात तितुकं' होय.

इच्छा तिथे मार्ग

जर तुमची एखादी गोष्ट करण्याची मनापासून इच्छा असेल, तर मार्ग आपोआप सापडतो.

"इच्छा तिथे मार्ग" (Where there is a will, there is a way) ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि प्रेरणादायी म्हण आहे. ही म्हण मानवी मनाची शक्ती, जिद्द आणि दृढ संकल्पाचे महत्त्व अधोरेखित करते.

या म्हणीचा सविस्तर अर्थ आणि जीवनातील महत्त्व खालीलप्रमाणे सांगता येईल:

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा आहे की, जर एखाद्या व्यक्तीच्या मनात एखादी गोष्ट साध्य करण्याची तीव्र इच्छा असेल, तर ती पूर्ण करण्यासाठी कोणती ना कोणती वाट (मार्ग) नक्कीच सापडते.

इच्छाशक्तीचे महत्त्व: कोणतीही मोठी गोष्ट साध्य करण्याची सुरुवात ही मनात निर्माण होणाऱ्या इच्छेपासून होते. केवळ भौतिक साधनांनी किंवा पैशाने यश मिळत नाही, तर त्यामागे आंतरिक ओढ असावी लागते.

अडचणींवर मात: जेव्हा आपण एखादे ध्येय ठरवतो, तेव्हा मार्गात अनेक अडचणी, संकटे आणि आव्हाने येतात. परंतु, इच्छाशक्ती प्रबळ असेल तर माणूस त्या अडचणींवर मात करण्याचे नवनवीन मार्ग शोधून काढतो.

इतिहासात आणि समाजकारणात या म्हणीची अनेक ज्वलंत उदाहरणे पाहायला मिळतात:

अत्यंत मर्यादित साधनांच्या जोडीला केवळ प्रबळ इच्छाशक्ती आणि जिद्दीच्या बळावर त्यांनी बलाढ्य सत्तांशी लढा देत 'हिंदवी स्वराज्याची' स्थापना केली.

तत्कालीन समाजात स्त्रियांच्या शिक्षणाला प्रचंड विरोध असतानाही, मुलींसाठी शाळा सुरू करण्याची त्यांची इच्छा इतकी तीव्र होती की, त्यांनी सर्व छळ सोसून शिक्षणाचा मार्ग मोकळा केला.

आज अनेक दुर्गम भागातील विद्यार्थी, शेतकरी आणि कष्टकरी बांधव कोणत्याही सुविधा नसताना, केवळ शिकण्याच्या किंवा

काहीतरी करून दाखवण्याच्या दुर्दम्य इच्छाशक्तीच्या जोडीवर यशाची उत्तुंग शिखरे सर करताना दिसतात.

"इच्छा तिथे मार्ग" हा विचार माणसाला नकारात्मकतेकडून सकारात्मकतेकडे नेणारा आहे. साधनसामग्री नसणे ही अडचण असू शकते, पण ती अपयशाचे कारण बनू शकत नाही; कारण खरी ताकद साधनांमध्ये नसून माणसाच्या संकल्पात असते.

इमलीच्या पानात खडूची चव

मूळ गोष्टीपेक्षा त्यासोबत असलेल्या गोष्टीची चव वेगळी असणे किंवा विसंगती असणे.

"इमलीच्या पानात खडूची चव" ही मराठीतील एक अतिशय वैशिष्ट्यपूर्ण, काहीशी गूढ आणि दुर्मिळ मानली जाणारी म्हण किंवा वाक्प्रचार आहे. उघडपणे पाहता या दोन गोष्टींचा (चिंचेचे पान आणि खडू) एकमेकांशी थेट संबंध दिसत नाही, परंतु लोकजीवनात आणि अनुभवाच्या पातळीवर याचे दोन अतिशय सुंदर अर्थ लावले जातात:

या म्हणीचा पहिला अर्थ अतिशय विसंगत गोष्टी एकत्र येणे किंवा त्यांची तुलना करणे असा होतो.

'इमलीचे (चिंचेचे) पान' हे निसर्गतः आंबट, रसरशीत आणि चवदार मानले जाते.

याउलट, 'खडू' हा कोरडा, चवहीन आणि अखाद्य असतो.

जेव्हा एखादी व्यक्ती अत्यंत नीरस, कोरड्या किंवा रसहीन गोष्टीमध्ये जबरदस्तीने रस शोधण्याचा प्रयत्न करते किंवा दोन अत्यंत टोकाच्या, विसंगत गोष्टींची एकत्र तुलना केली जाते, तेव्हा "इमलीच्या पानात खडूची चव" हा शब्दप्रयोग वापरला जातो.

या म्हणीचा दुसरा संदर्भ मानवी मनाच्या किंवा बुद्धीच्या स्थितीशी जोडला जातो.

जेव्हा माणसाची तब्येत बिघडते (उदा. ताप येणे), तेव्हा जिभेची चव जाते आणि चांगल्या, चवदार गोष्टीही कडू किंवा चवहीन वाटू लागतात.

मानसिक किंवा वैचारिक पातळीवर जेव्हा एखाद्या व्यक्तीची बुद्धी भ्रष्ट होते किंवा दृष्टिकोन बदलतो, तेव्हा त्याला चांगल्या आणि उत्तम गोष्टींमध्येही (चिंचेच्या पानाच्या चवीतही) दोष किंवा नीरसपणा (खडूची चव) जाणवू लागतो.

ही म्हण "निसर्गाच्या सुंदर नियमात किंवा चांगल्या गोष्टीत मानवनिर्मित कृत्रिमता किंवा नीरसपणा आणणे" या प्रवृत्तीवर बोट ठेवते.

इजा नको, बिजा नको

कोणत्याही प्रकारचा त्रास किंवा अडथळा नको.

"इजा नको, बिजा नको" (किंवा 'इजा नको, बिजा नको, तिजा करून पिच्छा पुरवू नको') हा मराठी लोकजीवनातील आणि संवादातील एक अतिशय खुसखुशीत आणि व्यावहारिक वाक्प्रचार आहे.

जेव्हा एखाद्या माणसाला कोणत्याही प्रकारची झंझट, वाद, अडचण किंवा संकट नको असते आणि शांततेत काम उरकायचे असते, तेव्हा हा वाक्प्रचार वापरला जातो.

हा वाक्प्रचार मूळ गावरान किंवा जुन्या बोलीभाषेतून आलेला आहे. इथे शब्दांची जुळणी अंकांच्या क्रमाशी (एक, दोन, तीन) यमक साधणारी आहे:

इजा: म्हणजे पहिली अडचण, त्रास किंवा संकट (मूळ उर्दू शब्द 'इजा' म्हणजे त्रास).

बिजा: म्हणजे दुसरी अडचण किंवा आधीच्या त्रासाची झालेली पुनरावृत्ती (दुसऱ्या क्रमांकासाठी 'बिजा' हा शब्द जोडला गेला).

तिजा: म्हणजे तिसरी अडचण, जी संकट अधिक वाढवते.

जेव्हा एखादी व्यक्ती एखाद्या व्यवहारात किंवा कामात पडताना "मला यातला कोणताही त्रास किंवा वाद नको आहे, माझे काम सरळ आणि सोप्या मार्गाने झाले पाहिजे" अशी भूमिका घेते, तेव्हा ती म्हणते— "बाबा रे, मला तुझी इजाही नको आणि बिजाही नको!"

एखाद्या कामात आधीच एकदा-दोनदा फटका बसला असेल, तर माणूस पुढच्या वेळी अत्यंत सावध होतो. पुन्हा तोच त्रास नको म्हणून "इजा नको, बिजा नको" अशी भूमिका घेतली जाते.

काही वेळा समोरची व्यक्ती नको तितका आग्रह करत असेल किंवा कामात गुंतागुंत निर्माण करत असेल, तर त्याला नम्रपणे पण ठामपणे नकार देण्यासाठी हा शब्दप्रयोग वापरतात.

"इजा नको, बिजा नको" म्हणजे "मला कोणत्याही प्रकारचा मनस्ताप, त्रास किंवा कटकट नको आहे; मला शांतता आणि सुटसुटीतपणा हवा आहे." सर्वसामान्य माणसाची रोजच्या जगण्यातील वाद टाळण्याची ही एक सहज, सोपी आणि सुगम वृत्ती आहे.

इमान राखणे

दिलेले वचन पाळणे किंवा विश्वासार्ह राहणे.

"इमान राखणे" हा मराठी भाषेतील एक अत्यंत महत्त्वाचा, नैतिक मूल्यांशी जोडलेला आणि वजनी वाक्प्रचार आहे. हा प्रामुख्याने प्रामाणिकपणा, निष्ठा आणि कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी वापरला जातो.

'इमान' हा शब्द मूळ अरबी भाषेतून (ईमान - Éiman) आलेला आहे, ज्याचा अर्थ 'विश्वास', 'सत्यनिष्ठा' किंवा 'धर्मनिष्ठा' असा होतो. मराठीत याचा वापर खालील अर्थांनी केला जातो:

निष्ठा आणि प्रामाणिकपणा: स्वतःच्या कर्तव्याशी, मालकाशी किंवा देशाशी पूर्णपणे प्रामाणिक राहणे.

दिलेला शब्द पाळणे: कोणत्याही परिस्थितीत स्वतःच्या तत्त्वांशी आणि दिलेल्या वचनाशी प्रतारणा (विश्वासघात) न करणे.

कृतज्ञता बाळगणे: ज्याचे अन्न आपण खाल्ले आहे किंवा ज्याने आपल्याला संकटात मदत केली आहे, त्याच्याशी शेवटपर्यंत कृतज्ञ राहणे (यालाच 'मिठाला जागी राहणे' असेही म्हणतात).

हा वाक्प्रचार आपल्या संस्कृतीत वेगवेगळ्या स्तरांवर पाहायला मिळतो:

महाराष्ट्राच्या इतिहासात अनेक शूर मावळ्यांनी आणि सरदारांनी आपल्या राजाशी आणि स्वराज्याशी 'इमान राखले'. शत्रूने कितीही आमिषे दाखवली, तरी त्यांनी स्वराज्याशी गद्दारी केली नाही.

आजच्या काळात एखाद्या कर्मचाऱ्याने आपल्या कंपनीशी किंवा व्यवसायाशी प्रामाणिक राहून काम करणे, याला 'इमानाने काम करणे' किंवा 'इमान राखणे' म्हणतात.

मैत्रीत, कुटुंबात किंवा कोणत्याही नात्यात एकमेकांचा विश्वास न तोडता प्रामाणिक राहणे म्हणजे इमान राखणे होय.

"इमान राखणे" म्हणजे "परिस्थिती कितीही कठीह असो किंवा समोर कितीही मोठे आमिष असो, आपल्या प्रामाणिकपणाला आणि निष्ठेला डाग लागू न देणे." हे माणसाच्या खंबीर आणि नैतिक चारित्र्याचे लक्षण मानले जाते.

इलाज चालणे

एखाद्यावर उपाय करणे किंवा युक्ती यशस्वी होणे, बऱ्याचदा 'इलाज न चालणे' या नकारात्मक स्वरूपात वापरले जाते.

"इलाज चालणे" (किंवा सामान्यतः नकारार्थी रूपात वापरला जाणारा वाक्प्रचार: "इलाज न चालणे") हा मराठी भाषेतील

परिस्थितीची अपरिहार्यता दर्शवणारा एक अतिशय प्रभावी वाक्प्रचार आहे.

याचा मूळ अर्थ 'उपाय यशस्वी होणे', 'एखादी तोडगा किंवा युक्ती कामी येणे' किंवा 'एखाद्या गोष्टीवर नियंत्रण मिळवता येणे' असा होतो.

या वाक्प्रचाराचे दोन्ही पैलू आणि त्यांचा व्यवहारातील वापर खालीलप्रमाणे समजून घेता येईल:

जेव्हा एखादी कठीण समस्या, आजार किंवा व्यक्ती आपल्या नियंत्रणात येते किंवा आपण केलेल्या उपायाने ती सुधारते, तेव्हा 'इलाज चालला' असे म्हणतात.

"नवीन डॉक्टरांच्या औषधांमुळे शेवटी रुग्णावर इलाज चालला आणि तो बरा झाला."

"त्या हट्टी मुलावर केवळ त्याच्या आजोबांचाच इलाज चालतो." (म्हणजे आजोबाच त्याला समजावू शकतात.)

व्यवहारात हा वाक्प्रचार सकारात्मकतेपेक्षा नकारार्थी रूपाने खूप जास्त वापरला जातो. जेव्हा माणसाचे सर्व प्रयत्न अपुरे पडतात आणि परिस्थितीसमोर त्याला शरणागती पत्करावी लागते, तेव्हा 'इलाज न चालणे' किंवा 'नाईलाज होणे' असे म्हणतात.

कोणताही उपाय लागू न पडणे, पूर्णपणे हताश किंवा विवश होणे, किंवा परिस्थितीपुढे हात टेकणे.

"अचानक आलेल्या महापुरात गरिबांच्या घरांचे अतोनात नुकसान झाले, तिथे निसर्गाच्या कोपापुढे कोणाचाही इलाज चालला नाही."

"शासकीय नियमांमुळे अधिकाऱ्याची इच्छा असूनही तो त्या गरजूला मदत करू शकला नाही, तिथे त्याचा इलाज चालला नाही."

"इलाज चालणे" म्हणजे परिस्थितीवर आपले नियंत्रण असणे आणि "इलाज न चालणे" म्हणजे सर्व उपाय संपून माणूस हतबल किंवा विवश होणे. हा वाक्प्रचार मानवी मर्यादा आणि परिस्थितीचे प्राबल्य या दोन्ही गोष्टी अधोरेखित करतो.

इष्काची गाडी आणि कुबड्यांची घोडदौड

एखादे कार्य करण्यासाठी आवश्यक साधने नसतानाही केवळ हट्टापायी ते करण्याचा प्रयत्न करणे.

"इष्काची गाडी आणि कुबड्यांची घोडदौड" हा मराठी साहित्य, लोककला (विशेषतः लावणी आणि तमाशा) आणि

बोलीभाषेतील अत्यंत उपरोधिक, खुसखुशीत आणि विरोधाभास दाखवणारा शब्दप्रयोग आहे.

उघडपणे पाहता या दोन वेगवेगळ्या संकल्पना आहेत, ज्या मानवी स्वभावातील विसंगती आणि अतिउत्साहावर अचूक बोट ठेवतात. याचा सविस्तर अर्थ आणि संदर्भ खालीलप्रमाणे लावता येतो:

'इश्क' (इष्क) म्हणजे प्रेम, शृंगार किंवा आकर्षण.
लोकवाङ्मयात जेव्हा 'इष्काची गाडी' हा शब्द येतो, तेव्हा त्याचा अर्थ "प्रेमाच्या किंवा मोहाच्या आहारी गेलेले मन" असा होतो.

प्रेमात पडलेली व्यक्ती परिणामांचा विचार न करता भावनेच्या भरात वाहवत जाते.

ही 'गाडी' एकदा सुरू झाली की ती तर्क, नियम किंवा समाजाची पर्वा करत नाही, ती फक्त स्वतःच्या सुखाच्या मागे धावत राहते, असा याचा लोकजीवनातील सरळ अर्थ आहे.

हा भाग अत्यंत उपरोधिक (Sarcastic) आहे. 'कुबडी' (Crutches) हे अपंगत्वाचे किंवा कमकुवतपणाचे प्रतीक आहे, तर 'घोडदौड' (Gallop) हे प्रचंड वेग, ताकद आणि पराक्रमाचे प्रतीक आहे.

जेव्हा एखाद्या व्यक्तीमध्ये पुरेशी क्षमता, ताकद किंवा पात्रता नसते, तरीही ती व्यक्ती अत्यंत मोठ्या आणि वेगाच्या गोष्टी करण्याचा आव आणते किंवा तसा उतावीळपणा दाखवते, तेव्हा त्याला 'कुबड्यांची घोडदौड' म्हणतात.

साधने नसताना किंवा स्वतः कमकुवत असतानाही अवाजवी महत्त्वाकांक्षा बाळगून धावपळ करण्याच्या प्रवृत्तीवर ही चपराक आहे.

जेव्हा या दोन्ही गोष्टी एकत्र जोडल्या जातात, तेव्हा त्याचा एक अतिशय मार्मिक अर्थ निघतो:

"भावनेचा वेग प्रचंड असणे, पण पाठीशी कसलीही ताकद किंवा वास्तवतेचे भान नसणे."

काही वेळा समाजात किंवा नाटकांमध्ये अशा पात्रांचे वर्णन करण्यासाठी हा जोड-शब्दप्रयोग वापरतात, जे प्रेमाच्या किंवा मोहाच्या बाबतीत (इष्काची गाडी) अत्यंत उतावीळ असतात, पण प्रत्यक्ष आयुष्यात किंवा व्यवहारात मात्र पूर्णपणे परावलंबी किंवा अक्षम (कुबड्यांची घोडदौड) असतात.

हा वाक्प्रचार "साधनशून्यता आणि उथळ उत्साह" यांच्या एकत्र येण्यातून निर्माण होणाऱ्या गमतीशीर किंवा शोचनीय परिस्थितीवर उपरोधिक भाष्य करतो.

इजा-बिजा तिजा

एखादी गोष्ट करण्यासाठी दिलेले किंवा सांगितलेले ठराविक मंत्र किंवा साहित्याचे वर्णन.

हा मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय, लयबद्ध आणि प्रामुख्याने बालपणीच्या खेळांमध्ये किंवा संवादात वापरला जाणारा एक पारंपरिक शब्दप्रयोग आहे.

हा प्रयोग प्रामुख्याने क्रमवारी (Sequence) किंवा एखाद्या गोष्टीची त्रिसूत्री दर्शवण्यासाठी केला जातो. याचे मुख्य पैलू खालीलप्रमाणे आहेत:

लहान मुलांच्या पारंपरिक खेळांमध्ये (उदा. लपाछपी, पकडापकडी किंवा एखादी शर्यत सुरू करताना) 'एक, दोन, तीन' असे म्हणण्याऐवजी 'इजा, बिजा, तिजा' म्हणण्याची पद्धत आहे.

हा एक प्रकारचा तोंडी 'टॉस' किंवा खेळाची सुरुवात करण्याचा संकेत असतो.

लोकजीवनात याला जोडून "इजा, बिजा, तिजा... उडाला पिंजा!" किंवा "देवाघरचा भिजा!" अशा गमतीशीर ओळी जुळवल्या जातात.

व्यावहारिक भाषेत जेव्हा एखादी गोष्ट लागोपाठ तीन वेळा घडते किंवा एखाद्या गोष्टीचा तिसरा टप्पा येतो, तेव्हा हा शब्दप्रयोग उपरोधाने वापरला जातो.

जर एखाद्या व्यक्तीला व्यवसायात किंवा कामात सलग दोनदा नुकसान झाले आणि पुन्हा तिसऱ्यांदा तशीच शक्यता निर्माण झाली, तर जुने लोक म्हणतात— "आधी इजा झाली, मग बिजा झाली, आता हा तिजा (तिसरा झटका) सहन होणार नाही."

मराठी बोलीभाषेत शब्दांना नाद आणि यमक देण्याची जुनी परंपरा आहे. 'इजा' (पहिली गोष्ट/अडचण) या शब्दाला अनुसरून पुढे 'बिजा' (दुसरी) आणि 'तिजा' (तिसरी, जी 'तिसरा' या शब्दावरून आली आहे) हे शब्द केवळ नादमाधुर्य निर्माण करण्यासाठी जोडले गेले आहेत.

"इजा-बिजा-तिजा" म्हणजे "पहिले, दुसरे आणि तिसरे". हा शब्दप्रयोग आपल्या बालपणीच्या आठवणींशी आणि मराठी लोकसंस्कृतीच्या सहजतेशी जोडलेला एक गोड दुवा आहे.

इंद्रपुरीचा पाहुणा

अतिशय सुखी किंवा लाडावलेला माणूस.

"इंद्रपुरीचा पाहुणा" हा मराठी भाषेतील आणि लोकसंस्कृतीतील एक अतिशय मिश्कील, उपरोधिक आणि चपखल वाक्प्रचार आहे. हा शब्दप्रयोग प्रामुख्याने अशा व्यक्तीसाठी वापरला जातो, जी तात्पुरत्या स्वरूपात अतिशय थाटामाटात, ऐषारामात किंवा मोठ्या आदरातिथ्याचा आस्वाद घेत असते, पण तिला तिथून कधीही परतावे लागू शकते.

या संकल्पनेचा सविस्तर अर्थ आणि त्यामागील सांस्कृतिक संदर्भ खालीलप्रमाणे आहे:

पौराणिक कथांमध्ये 'इंद्रपुरी' (किंवा अमरावती) ही स्वर्गाची राजधानी आणि देवांचा राजा 'इंद्र' याचे निवासस्थान मानली जाते.

इंद्रपुरी हे प्रचंड वैभव, अप्सरांचे नृत्य, सोमरस, नंदनवन आणि सर्व प्रकारच्या विलासी सुखांचे प्रतीक आहे.

परंतु, हिंदू तत्त्वज्ञानानुसार स्वर्गातील हे सुख कायमस्वरूपी नसते. जोपर्यंत व्यक्तीच्या खात्यावर 'पुण्य' जमा आहे, तोपर्यंतच त्याला तिथे राहता येते. पुण्य संपले की त्याला पुन्हा पृथ्वीवर (मर्त्य लोकात) परतावे लागते. म्हणजेच, स्वर्गात

गेलेली व्यक्ती तिथे कायमची मालक बनत नाही, ती केवळ एक 'तात्पुरती पाहुणी' असते.

दैनंदिन व्यवहारात हा वाक्प्रचार खालील परिस्थितींमध्ये उपरोधाने वापरला जातो:

एखाद्या व्यक्तीला अचानक खूप मोठे सुख, अधिकार किंवा ऐषाराम मिळतो (उदा. सासरच्या घरी गेलेला जावई, सरकारी दौऱ्यावर गेलेला अधिकारी, किंवा राजकारणात तात्पुरते पद मिळालेला नेता). अशा वेळी लोक म्हणतात, "काय गडी, सध्या 'इंद्रपुरीचा पाहुणा' झालायस!" म्हणजे सध्या याचे खूप लाड आणि थाट सुरू आहेत.

स्वतःकडे काही नसताना दुसऱ्याच्या पैशावर किंवा मालमत्तेवर काही काळ राजासारखे राहणाऱ्या व्यक्तीलाही मिश्कीलपणे 'इंद्रपुरीचा पाहुणा' म्हटले जाते.

काही वेळा याचा वापर जीवनाच्या क्षणभंगुरतेवर भाष्य करण्यासाठीही होतो. माणूस या जगात येतो, सुखाचा उपभोग घेतो आणि वेळ आली की निघून जातो—या अर्थाने प्रत्येक माणूस हा या जगण्याच्या इंद्रपुरीतला फक्त एक पाहुणा आहे.

"इंद्रपुरीचा पाहुणा" म्हणजे "दुसऱ्याच्या श्रीमंतीत किंवा तात्पुरत्या मिळालेल्या पदावर अतोनात चैन करणारी आणि लाड

करून घेणारी व्यक्ती." हा वाक्प्रचार समोरच्याला त्याच्या सुखाच्या तात्पुरत्या स्वरूपाची मिश्कील जाणीव करून देण्यासाठी वापरला जातो.

इच्छिले न घडणे, दैवे केले तेच घडणे

माणसाच्या इच्छेपेक्षा नशिबात जे लिहिले आहे तेच घडते.

"इच्छिले न घडणे, दैवे केले तेच घडणे" (किंवा संतांच्या भाषेत: 'आपण इच्छितो एक आणि देव करतो भलतेच') हा मराठी संस्कृती, वाङ्मय आणि लोकजीवनातील मानवी मर्यादांवर भाष्य करणारा एक अत्यंत गहन विचार आहे.

हा सुविचार माणसाची योजना (Plan) आणि निसर्गाचा किंवा नियतीचा खेळ (Destiny) यांमधील अंतरावर अचूक बोट ठेवतो. याचा सविस्तर अर्थ खालील मुद्द्यांच्या आधारे समजून घेता येईल:

या ओळींचा सरळ अर्थ असा आहे की, माणूस स्वतःच्या बुद्धीने आणि इच्छेने एखाद्या गोष्टीचे कितीही नियोजन करत असला, तरी नेहमीच त्याच्या इच्छेप्रमाणे गोष्टी घडत नाहीत. सरतेशेवटी, 'दैव' (नियती, वेळ किंवा परिस्थिती) जे ठरवते, तेच प्रत्यक्षात घडून येते.

मानवी मर्यादांची जाणीव: माणूस कितीही सामर्थ्यवान किंवा बुद्धिमान असला, तरी भविष्यावर त्याचे पूर्ण नियंत्रण नसते.

'दैव' म्हणजे काय?: इथे 'दैव' या शब्दाचा अर्थ केवळ अंधश्रद्धा किंवा नशीब असा नसून, तो 'आपल्या नियंत्रणाबाहेरच्या परिस्थितीशी' (Uncontrollable Factors) जोडलेला आहे.

हा विचार महाराष्ट्रातील संतांच्या अभंगांमधून आणि जुन्या ग्रंथांमधून वारंवार डोकावतो.

संत रामदास स्वामी किंवा संत तुकाराम महाराज यांच्या विचारांमध्येही हा भाव आढळतो की, माणसाने आपले कर्तव्य प्रामाणिकपणे करावे, परंतु फलश्रुती मात्र ईश्वरी इच्छेवर किंवा काळाच्या गतीवर सोडून द्यावी.

'प्रारब्ध' विचार: आपण कितीही प्रयत्न केले, तरी काही गोष्टी मागच्या संस्कारांमुळे किंवा काळाच्या महिमामुळे अशा घडतात, ज्याची आपण कधी कल्पनाही केलेली नसते.

उघडपणे पाहता ही ओळ काहीशी निराशावादी वाटू शकते, परंतु सकारात्मक जगण्यासाठी ती माणसाला खूप मोठी शिकवण देते:

जेव्हा माणसाला हे समजते की प्रत्येक गोष्ट त्याच्या मनासारखी घडत नाही, तेव्हा त्याचा 'मीपणा' किंवा 'अहंकार' संपतो.

अपेक्षेप्रमाणे न घडल्यास खचून न जाता, "जे घडले ते काळाची गरज समजून" स्वीकारण्याची मानसिक ताकद या विचारातून मिळते.

हा विचार माणसाला कर्म करण्यापासून रोखत नाही, तर तो निकालाची चिंता कमी करायला शिकवतो. (जसे भगवद्गीतेत म्हटले आहे— 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन').

"इच्छिले न घडणे, दैवे केले तेच घडणे" म्हणजे "माणसाने कितीही बेत आखले, तरी अंतिम निर्णय काळाचा किंवा नियतीचाच असतो." हा विचार माणसाला अपयशाच्या दुःखातून बाहेर पडण्यासाठी आणि जीवनातील अनपेक्षित बदलांना सामोरे जाण्यासाठी मानसिक बळ देतो.

इतके दाणे, तितके खाणे

जेवढे हाताशी उपलब्ध असेल, तितक्याच मर्यादेत समाधान मानावे.

"इतके दाणे, तितके खाणे" हा मराठी बोलीभाषेतील आणि लोकसंस्कृतीतील अतिशय सोपा, पण अत्यंत महत्त्वाचा

जीवनमंत्र देणारा वाक्प्रचार आहे. हा विचार माणसाला प्रारब्ध, समाधान आणि जेवढ्याला तेवढे असणे या संकल्पनांची जाणीव करून देतो.

या म्हणीचे मुख्य अर्थ आणि व्यावहारिक संदर्भ खालीलप्रमाणे आहेत:

जितकी गरज, तितकीच प्राप्ती (जेवढ्याला तेवढे)

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा आहे की, जितके दाणे (साधनसामग्री किंवा अन्न) शिल्लक आहेत, तितकेच आपल्याला खायला मिळणार. म्हणजे निसर्गाने किंवा आपल्या कष्टाने जितके आपल्या पदरात टाकले आहे, तितक्यावरच आपली गुजराण होणार.

मर्यादित साधनांची जाणीव: हा विचार माणसाला उधळपट्टी करण्यापासून रोखतो आणि उपलब्ध असलेल्या संसाधनांचा योग्य वापर करायला शिकवतो.

नशिबाचा किंवा प्रारब्धाचा वाटा ("दाणे दाणे पे लिखा है खानेवाले का नाम")

कृषी संस्कृतीमध्ये आणि जुन्या लोकांच्या समजुतीनुसार, या म्हणीला आध्यात्मिक किंवा नशिबाची जोड दिली जाते.

माणूस कितीही हाव धरत असला किंवा साठा करून ठेवत असला, तरी त्याच्या नशिबात (किंवा पोटात) जेवढे जाणे नियतीने ठरवले आहे, तेवढेच त्याला मिळते.

"इतके दाणे, तितके खाणे" म्हणजे प्रत्येक दाण्यावर तो खाणाऱ्याचा अधिकार आधीच ठरलेला असतो.

व्यावहारिक जगात जेव्हा एखाद्या गरीब कष्टकऱ्याची किंवा शेतकऱ्याची परिस्थिती 'रोज मरे त्याला कोण रडे' अशी असते—म्हणजे रोज कमावणे आणि रोज खाणे, अशा परिस्थितीचे वर्णन करण्यासाठीही हा शब्दप्रयोग वापरला जातो.

"आमचे काय, जितके दाणे तितके खाणे!" म्हणजेच जेवढे हाताला लागेल, तेवढ्यात आमचा दिवस भागतो; आमच्याकडे भविष्यासाठी मोठी शिल्लक किंवा साठा नाही, हा प्रामाणिक कबुलीवजा भाव यातून व्यक्त होतो.

"इतके दाणे, तितके खाणे" म्हणजे "आपल्या वाट्याला जितके आले आहे, तितक्यातच तृप्त राहणे आणि परिस्थितीचा स्वीकार करणे." हा विचार माणसाला अवाजवी संचय करण्याच्या वृत्तीपासून दूर ठेवून 'आजच्या दिवसाचा' समाधानाने स्वीकार करायला शिकवतो.

इतुकियात सामावले सर्व

साध्या किंवा छोट्या गोष्टींतच कधीकधी मोठा अर्थ दडलेला असतो.

"इतुकियात सामावले सर्व" (किंवा 'इतुक्यात सामावले सर्व') ही मराठी भाषेतील, संतांच्या वाङ्मयातील आणि विशेषतः काव्यविश्वातील एक अत्यंत समृद्ध, अर्थगर्भ आणि तृप्तीची भावना व्यक्त करणारी ओळ आहे.

हा केवळ एक शब्दप्रयोग नसून, ती मानवी मनाच्या सर्वोच्च समाधानाची, कृतज्ञतेची आणि साक्षात्काराची अवस्था आहे. याचा सविस्तर अर्थ आणि पैलू खालीलप्रमाणे समजून घेता येतील:

या ओळीचा सरळ अर्थ असा आहे की— "एका अत्यंत छोट्या, मर्यादित किंवा सूक्ष्म गोष्टीमध्ये संपूर्ण जगाचे किंवा परब्रह्माचे सार सामावून जाणे."

भक्तीचा परमोच्च बिंदू: वारकरी संप्रदायात जेव्हा एखादा भक्त विठ्ठलाच्या सगुण रूपाकडे पाहतो, तेव्हा त्याला त्या विटेवर उभ्या असलेल्या मूर्तीमध्येच अखिल ब्रह्मांड दिसू लागते. ज्ञानोबा-तुकोबांच्या विचारांनुसार, संपूर्ण वेद-वेदांताचे ज्ञान जेव्हा एका लहानशा अभंगात किंवा 'हरिपाठ'च्या ओळीत

गवसते, तेव्हा भक्ताच्या मुखातून सहज उद्गार निघतात—
"इतुकियात सामावले सर्व!"

ज्ञानाचा संक्षेप: अथांग सागर जसा एका लहानशा घागरीत किंवा बिंदूत सामावावा, तसे जगाचे अंतिम सत्य एखाद्या छोट्या अनुभवातून कळणे.

व्यावहारिक आणि कौटुंबिक पातळीवर हा विचार माणसाला जगण्याचा एक सुंदर दृष्टिकोन देतो:

मर्यादित सुखात स्वर्गसुख: एखाद्या लहानशा घरात, गरिबीची परिस्थिती असूनही जेव्हा कुटुंबात अतोनात प्रेम, जिव्हाळा आणि शांतता असते, तेव्हा तिथे राहणाऱ्या माणसाला कोणत्याही राजवैभवाची गरज भासत नाही. त्या प्रेमाच्या दोन शब्दांतच त्याला त्याचे संपूर्ण जग मिळाल्याचा भास होतो.

अपेक्षांना पूर्णविराम: मानवी मन नेहमी अधिकच्या मागे धावत असते. परंतु, जेव्हा माणसाला 'तृप्ती' मिळते, तेव्हा "मला जे मिळाले आहे, ते माझ्यासाठी पुरेसे आणि परिपूर्ण आहे; यातच माझे सर्व काही आले," हा भाव म्हणजे 'इतुकियात सामावले सर्व' असणे होय.

मराठी साहित्यात, विशेषतः भावगीतांमध्ये किंवा निसर्गकवितांमध्ये जेव्हा कवीला एखाद्या छोट्याशा गोष्टीचा

(उदा. लहान बाळाचे हसू, प्रेमाचा एक स्पर्श, किंवा निसर्गाचे एक सुंदर दृश्य) असीम आनंद होतो, तेव्हा तो त्या आनंदाची तुलना अथांगतेशी करताना या ओळीचा आधार घेतो.

"इतुकियात सामावले सर्व" हा विस्ताराकडून संक्षेपाकडे आणि चंचलतेकडून स्थिरतेकडे जाण्याचा मार्ग आहे. जेव्हा 'मी' आणि 'माझे' संपून माणूस निसर्गाशी किंवा ईश्वराशी एकरूप होतो, तेव्हा त्याला जाणवते की विश्वाचे अथांग सुख बाहेर कुठे नसून, या एका छोट्याशा क्षणात आणि मनातच सामावलेले आहे.

इच्छा तिथे मार्ग

जर माणसाची एखादी गोष्ट करण्याची तीव्र इच्छा असेल, तर मार्ग आपोआप सापडतात.

"इच्छा तिथे मार्ग" (Where there is a will, there is a way) ही मानवी मनाच्या अफाट शक्तीची आणि जिद्दीची प्रचिती देणारी एक अजरामर म्हण आहे. ही म्हण केवळ शब्द नसून, अपयशाच्या अंधारातून यशाच्या प्रकाशाकडे नेणारा एक भक्कम मार्गदर्शक विचार आहे.

या संकल्पनेचे सखोल पैलू आणि महत्त्व खालीलप्रमाणे आहे:

कोणत्याही मोठ्या कार्याची किंवा ध्येयाची सुरुवात ही मनात निर्माण होणाऱ्या तीव्र आणि प्रामाणिक इच्छेपासून होते.

साधनांपेक्षा संकल्पाचे महत्त्व: बऱ्याचदा लोक साधनसामग्री, पैसा किंवा अनुकूल परिस्थिती नाही म्हणून प्रयत्न करण्याचे सोडून देतात. परंतु, ही म्हण सांगते की खरी ताकद भौतिक साधनांमध्ये नसून माणसाच्या आंतरिक इच्छाशक्तीमध्ये (Willpower) असते.

नवनवीन वाटा शोधणे: जेव्हा ध्येय गाठण्याची ओढ तीव्र असते, तेव्हा मार्गात येणारे अडथळे, डोंगर किंवा संकटे माणसाला रोखू शकत नाहीत. उलट, माणूस त्या अडचणींवर मात करण्यासाठी बुद्धिचातुर्याने आणि कष्टाने नवीन मार्ग (Solutions) शोधून काढतो.

इतिहासाची पाने उलटली तर असे दिसेल की, जगातील सर्वच महान शोध आणि क्रांत्या या विचाराच्या पायावर उभ्या आहेत:

छत्रपती शिवाजी महाराजांकडे सुरुवातीला स्वतःचे सैन्य किंवा मोठे किल्ले नव्हते. परंतु, जुलमी सत्तांच्या विरुद्ध जाऊन स्वतंत्र राज्य निर्माण करण्याची प्रबळ इच्छाशक्ती त्यांच्याकडे होती. त्याच इच्छेने त्यांना मावळे गोळा करण्याचा आणि गनिमी काव्याचा यशस्वी मार्ग दाखवला.

महात्मा ज्योतिराव फुले आणि क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले यांनी जेव्हा मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू केली, तेव्हा त्यांच्याकडे पुरेसे मनुष्यबळ किंवा अनुकूल समाज नव्हता. समाजाचा तीव्र विरोध पत्करूनही, केवळ "स्त्रियांना शिकवायचेच" या दृढ इच्छेमुळे त्यांनी शिक्षणाची नवी पहाट आणली.

आजच्या आधुनिक युगातही हा विचार प्रत्येक क्षेत्रात तितकाच मार्गदर्शक ठरतो:

परिस्थिती कितीही बिकट असो, "मला यातून बाहेर पडायचे आहे" ही एकच सकारात्मक इच्छा माणसाला नवनवीन संधी शोधायला भाग पाडते.

विज्ञानातील प्रत्येक शोध हा गरजेतून आणि ती गरज पूर्ण करण्याच्या इच्छेतून लागला आहे.

"इच्छा तिथे मार्ग" हा विचार माणसाला हतबलतेकडून कर्तृत्वाकडे नेणारा आहे. अडचणी कितीही मोठ्या असल्या, तरी जर मनाचा संकल्प ठाम असेल, तर नियतीलाही नमावे लागते आणि यशाचा मार्ग आपोआप मोकळा होतो.

ईश्वराची इच्छा बलवान

मानवी प्रयत्नांपेक्षा दैव किंवा नशिबाचा प्रभाव मोठा असतो.

"ईश्वराची इच्छा बलवान" या म्हणीचा सोप्या शब्दांत अर्थ असा होतो की, माणसाने कितीही विचारपूर्वक नियोजन केले, पूर्वतयारी केली किंवा जीवापाड कष्ट केले, तरी शेवटी तेच घडते जे त्या नियतीच्या किंवा ईश्वराच्या योजनेत असते. मानवी शक्तीपेक्षा आणि इच्छेपेक्षा ईश्वरी (किंवा निसर्गाची) सत्ता आणि तिची इच्छा अधिक सामर्थ्यवान असते.

हा विचार अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी आपण काही व्यावहारिक उदाहरणे पाहूया:

एक शेतकरी आपल्या शेतात प्रचंड कष्ट करतो. उत्तम प्रतीचे बियाणे आणतो, खते देतो, आणि रात्रीचा दिवस करून शेतीची मशागत करतो. त्याचे नियोजन असते की यावर्षी उत्तम पीक येईल आणि कौटुंबिक प्रगती होईल. पण अचानक ऐन

काढणीच्या वेळी अस्मानी संकट येते—तुफान पाऊस किंवा गारपीट होते आणि उभे पीक नष्ट होते. याउलट, कधीकधी कमी पावसातही अनपेक्षितपणे भरघोस उत्पन्न मिळते. अशा वेळी शेतकरी म्हणतो, "आपल्या हातात फक्त कष्ट होते, पण शेवटी ईश्वराची इच्छा बलवान!"

समजा एखाद्या व्यक्तीला एका अत्यंत महत्त्वाच्या कामासाठी किंवा मुलाखतीसाठी दुसऱ्या शहरात जायचे आहे. तिने महिनाभर आधीच विमानाचे किंवा रेल्वेचे तिकीट बुक केले, वेळेवर स्टेशन गाठले. पण अचानक तांत्रिक बिघाडामुळे ती गाडी रद्द होते किंवा निसर्गाच्या कोपामुळे (उदा. वादळ किंवा पूर) प्रवास थांबवावा लागतो. माणसाचे सर्व नियोजन अचूक असूनही परिस्थिती पूर्णपणे बदलते. इथेही हाच प्रत्यय येतो की माणसाच्या इच्छेपेक्षा परिस्थिती किंवा ईश्वरी संकेत अधिक बलवान ठरतात.

इतिहासात अनेक राजे-महाराजे किंवा थोर नेत्यांनी बलाढ्य सैन्यासह युद्धाची किंवा क्रांतीची आखणी केली होती. विजयाची पूर्ण खात्री असतानाही ऐनवेळी हवामान बदलल्यामुळे, अचानक सेनापती आजारी पडल्यामुळे किंवा इतर न समजणाऱ्या कारणांमुळे युद्धाचे पारडे फिरले आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा मुळीच नाही की माणसाने नशिबावर हवाला ठेवून प्रयत्न करणे सोडून द्यावे. उलट, हा विचार माणसाला अहंकारमुक्त करतो आणि अपयशाच्या काळात मानसिक धीर देतो.

जेव्हा आपण आपले १००% प्रयत्न करूनही अपयशी ठरतो, तेव्हा *"ईश्वराची इच्छा बलवान"* हा विचार आपल्याला नैराश्यातून बाहेर काढतो आणि हे स्वीकारण्याचे बळ देतो की, कदाचित नियतीने आपल्यासाठी यापेक्षाही काहीतरी वेगळी आणि उत्तम योजना आखली असेल.

थोडक्यात सांगायचे तर, 'प्रयत्न करणे हे माणसाचे कर्तव्य आहे, पण अंतिम परिणाम स्वीकारणे हा शहाणपणा आहे.'

ईश्वराचे घरी उशिरा आहे, पण अंधार नाही.

न्याय मिळण्यास उशीर होऊ शकतो, पण तो मिळतोच; सत्याचा विजय होतोच.

"ईश्वराच्या घरी उशिरा आहे, पण अंधार नाही" (किंवा हिंदीत "भगवान के घर देर है, अंधेर नहीं" ही आपल्याकडील अत्यंत लोकप्रिय आणि मनाला प्रचंड धीर देणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा की, सत्याचा आणि प्रामाणिकपणाचा मार्ग निवडणाऱ्याला न्याय मिळायला कदाचित वेळ (उशीर) लागू शकतो, परंतु त्याच्यावर कधीही कायमचा अन्याय (अंधार) होत नाही. निसर्गाच्या किंवा ईश्वराच्या न्यायाच्या चक्राला गती कमी असू शकते, पण त्याचा न्याय अचूक आणि अंतिम असतो.

या म्हणीचा सखोल अर्थ आपण काही उदाहरणांच्या माध्यमातून समजून घेऊया:

अनेकदा समाजात किंवा कार्यक्षेत्रात पाहायला मिळते की, एखादी प्रामाणिक आणि कष्टाळू व्यक्ती आपल्या हक्कासाठी किंवा सत्यासाठी लढत असते. तिच्याविरोधात असणारे लोक पैशाच्या किंवा सत्तेच्या जोरावर तात्पुरते यशस्वी होतात आणि त्या प्रामाणिक व्यक्तीला खूप त्रास सहन करावा लागतो. पण काळ सरकतो तसा सत्याचा विजय होतो, चुकीच्या गोष्टी उघडकीस येतात आणि शेवटी त्या प्रामाणिक व्यक्तीला तिचा मान-सन्मान परत मिळतो. अशा वेळी आपण म्हणतो की, न्याय मिळायला वेळ लागला, पण न्याय मिळाला खरा!

इतिहासाचे उत्तम उदाहरण घ्यायचे झाले, तर भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याकडे पाहता येईल. आपल्या देशातील क्रांतिकारकांनी आणि देशभक्तांनी अनेक दशके अतोनात

सोसले, बलिदान दिले. त्या काळात असे वाटायचे की जुलमी राजवट कधी संपणारच नाही. अन्यायाचा अंधार गडद वाटत होता. पण क्रांतीची मशाल विझली नाही. अखेर योग्य वेळ आली आणि देशाला स्वातंत्र्य मिळालेच. हा लढा दीर्घ होता, न्याय उशिरा मिळाला, पण तो मिळाला.

एखादा विद्यार्थी किंवा संशोधक वर्षानुवर्षे एकाच विषयावर पडद्यामागे राहून प्रामाणिकपणे कष्ट करत असतो. सुरुवातीला त्याच्या कष्टाची कोणी दखल घेत नाही, उलट त्याला अपयशाचा सामना करावा लागतो. परंतु, योग्य वेळ आली की त्याच्या संशोधनाला किंवा कौशल्याला जागतिक स्तरावर मान्यता मिळते.

ही म्हण माणसाला जीवनात अत्यंत महत्त्वाची अशी दोन मूल्ये शिकवते:

जेव्हा आपल्यावर वाईट वेळ येते किंवा आपले प्रयत्न फसत असतात, तेव्हा खचून न जाता "माझ्या कष्टाचे फळ आज ना उद्या नक्की मिळेल" हा विश्वास ठेवण्याचा संयम ही म्हण देते.

परिस्थिती कितीही कठीण असली तरी चुकीचा मार्ग निवडू नका; कारण ईश्वरी न्याय व्यवस्थेत अन्यायाला जागा नाही, तिथे केवळ प्रकाशाचा म्हणजेच न्यायाचाच विजय होतो.

माणसाने केवळ आपले कर्म करत राहावे; वेळ लागेल, पण कष्टाचे आणि सत्याचे फळ निश्चित मिळेल, हाच निसर्गाचा नियम आहे.

ईर्षा नसावी, स्पर्धा असावी.

दुसऱ्याचा मत्सर करण्यापेक्षा स्वतःची प्रगती करण्यासाठी सकारात्मक स्पर्धा करावी. "ईर्षा नसावी, स्पर्धा असावी" हे सुविचारवजा वाक्य मानवी प्रगती आणि मानसिक शांतता या दोन्ही दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहे. हे वाक्य आपल्याला स्वतःचा विकास करताना इतरांबद्दल कोणती भावना ठेवावी, याचे अचूक मार्गदर्शन करते.

समजा वर्गात किंवा कार्यालयात एखाद्या व्यक्तीला उत्तम गुण किंवा सर्वोत्तम कर्मचाऱ्याचा पुरस्कार मिळाला.

ईर्षेची भावना: जर आपल्या मनात ईर्षा असेल, तर आपण त्या व्यक्तीबद्दल वाईट बोलू, तिच्या कामात अडथळे आणण्याचा प्रयत्न करू. यात आपला वेळ आणि ऊर्जा वाया जाते आणि आपले स्वतःचे काम खालावते.

स्पर्धेची भावना**:** जर आपण निरोगी स्पर्धा मानली, तर आपण त्या व्यक्तीचे कौतुक करू आणि स्वतःला विचारू, "तिने

यासाठी काय प्रयत्न केले? मी माझ्या कामात अजून कशी सुधारणा करू शकतो?" यामुळे आपण अधिक अभ्यास किंवा मेहनत करू आणि स्वतःला सिद्ध करू.

जेव्हा एखादा लेखक किंवा कलाकार एखादी उत्कृष्ट कलाकृती (किंवा पुस्तक) सादर करतो आणि त्याला मोठी प्रसिद्धी मिळते, तेव्हा दुसऱ्या लेखकाने "त्याचे नाव का झाले?" असा द्वेष करणे म्हणजे ईर्षा. याउलट, "त्याच्या लेखनातून प्रेरणा घेऊन मी माझे पुढचे पुस्तक अजून दर्जेदार आणि अभ्यासपूर्ण कसे करेन," असा विचार करणे म्हणजे निकोप स्पर्धा होय.

हा सुविचार आपल्याला 'स्वतःची स्पर्धा स्वतःशीच' करायला शिकवतो.

ईर्षा माणसाला आतून पोखरते आणि दुसऱ्याच्या रेषेपेक्षा स्वतःची रेषा मोठी करण्याऐवजी, दुसऱ्याची रेषा कशी पुसता येईल यात गुंतवून ठेवते. तर निरोगी स्पर्धा आपल्याला प्रगतीची नवी शिखरे सर करण्याचे बळ देते.

त्यामुळे जीवनात पुढे जाताना इतरांचा द्वेष करण्याऐवजी, त्यांच्यातील चांगल्या गुणांशी स्पर्धा करून स्वतःला समृद्ध बनवणे, हाच प्रगतीचा खरा आणि आनंददायी मार्ग आहे.

उंदराला मांजर साक्ष

ज्याचे हित आहे त्याच्याकडून साक्ष घेणे निरर्थक ठरते.

ही मराठीतील अत्यंत चपखल आणि मानवी स्वभावातील धूर्तपणावर बोट ठेवणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की, "एखाद्या गुन्ह्यात किंवा चुकीच्या कामात एकमेकांना मदत करणाऱ्यांनीच एकमेकांच्या बाजूने साक्ष देणे." जेव्हा दोन व्यक्ती संगनमताने (मिळून) काही चुकीचे काम करतात आणि स्वतःचा बचाव करण्यासाठी एकमेकांनाच खरे ठरवण्याचा प्रयत्न करतात, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

उंदराला मांजर साक्ष: निसर्गनियमानुसार मांजर हे उंदराचे शत्रू आहे. पण जर उंदराने केलेल्या एखाद्या चोरीची किंवा चुकीची साक्ष मांजराने दिली, तर ती कधीही प्रामाणिक किंवा खरी असू शकत नाही; त्यामागे मांजराचा काहीतरी स्वार्थ किंवा लबाडी नक्कीच असते.

न्याय किंवा सत्याच्या बाबतीत, ज्या व्यक्ती स्वतःच विश्वासू नाहीत किंवा ज्यांचा त्या कामात स्वतःचा फायदा आहे, त्यांनी दिलेली साक्ष निरर्थक ठरते.

१. वर्गातील दोन खोडकर मुलांनी मिळून खिडकीची काच फोडली. जेव्हा शिक्षकांनी विचारले, तेव्हा एकाने दुसऱ्याचे नाव सांगून "सर, हा खरं बोलतोय, याने काच नाही फोडली" अशी साक्ष दिली. तेव्हा शिक्षक म्हणतात, "तुमची अवस्था म्हणजे उंदराला मांजर साक्ष अशी आहे!"

२. राजकारणात किंवा व्यवसायात दोन भ्रष्टाचारी भागीदारांनी एकमेकांच्या घोटाळ्यावर पांघरूण घालण्यासाठी एकमेकांना 'प्रमाणिक' असल्याचे प्रमाणपत्र देणे.

थोडक्यात सांगायचे तर, "दोन लबाड किंवा गुन्हेगारी प्रवृत्तीच्या व्यक्तींनी स्वतःचा स्वार्थ साधण्यासाठी एकमेकांना पाठिंबा देणे," म्हणजेच 'उंदराला मांजर साक्ष' होय.

उंदीर गेला लुटी, आणल्या दोन मुठी

प्रत्येकजण आपल्या क्षमतेनुसारच कार्य करतो.

ही मराठी माणसाच्या स्वभाववैशिष्ट्यांवर आणि क्षमतेवर मार्मिक भाष्य करणारी एक अतिशय रंजक म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की, "एखाद्या व्यक्तीला कितीही मोठी संधी मिळाली किंवा तिने कितीही मोठा पराक्रम करण्याचा प्रयत्न केला, तरी ती स्वतःच्या मर्यादित क्षमतेनुसार किंवा लायकीनुसारच कमाई किंवा काम करू शकते."

उंदीर गेला लुटी: उंदीर एका मोठ्या मोहिमेवर किंवा संपत्ती लुटायला गेला (जणू काही तो खूप मोठी कमाई करणार आहे).

आणल्या दोन मुठी: पण उंदराचे पंजे आणि त्याची क्षमता अत्यंत लहान असल्यामुळे, तो संपूर्ण संपत्तीतून स्वतःच्या क्षमतेएवढ्या म्हणजेच अवघ्या दोन मुठीच वस्तू घेऊन परत आला.

माणसाची जशी मानसिक आणि शारीरिक पात्रता असते, तो कोणत्याही परिस्थितीत तितकाच फायदा करून घेऊ शकतो. अवाढव्य संधी समोर असली, तरी संकुचित किंवा लहान मनाची व्यक्ती आपल्या क्षमतेपलीकडे काहीही साध्य करू शकत नाही.

१. एखाद्या मोठ्या कंपनीच्या वार्षिक बंपर सेलमध्ये (Sale) हजारो रुपयांच्या वस्तू मोफत किंवा स्वस्त मिळत होत्या. पण एका कंजूष किंवा लहान विचारसरणीच्या माणसाने तिथून फक्त दोन रुपयांची काडेपेटी किंवा मोफत मिळणारे कॅलेंडर आणले, तर त्याची अवस्था "उंदीर गेला लुटी, आणल्या दोन मुठी" अशी होते.

२. एखाद्या व्यक्तीला परदेशात जाऊन मोठा व्यवसाय वाढवण्याची संधी मिळाली, पण तिने तिथे जाऊनही फक्त किरकोळ नोकरीतच समाधान मानले.

थोडक्यात सांगायचे तर, "मोठ्या संधीचा फायदा घेतानाही स्वतःच्या मर्यादित व लहान क्षमतेमुळे अत्यंत अल्प किंवा नगण्य यश मिळवणे," म्हणजेच ही म्हण होय.

उंबर पिकले आणि नडगीचे (अस्वलाचे) डोळे आले

फायद्याची वेळ आली, पण त्याचा लाभ घेता न येणे.

ही मानवी आयुष्यातील दुर्दैवी योगायोगावर भाष्य करणारी एक अतिशय जुनी आणि सार्थ मराठी म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की, "एखादी अत्यंत दुर्मिळ किंवा फायद्याची संधी समोर चालून येणे, पण नेमक्या त्याच वेळी ती संधी उपभोगण्याची क्षमता किंवा परिस्थिती नसणे." म्हणजेच, हवी असलेली गोष्ट योग्य वेळी न मिळता अशा वेळी मिळणे जेव्हा त्याचा काहीही उपयोग उरत नाही.

उंबर पिकले: उंबराचे झाड वर्षभर हिरव्या आणि कडू फळांनी भरलेले असते. पण जेव्हा उंबराची फळे पक्क होऊन गोड

आणि खाण्यायोग्य (पिकतात) होतात, तेव्हा ती जंगलातील प्राण्यांसाठी, विशेषतः अस्वलासाठी पर्वणी असते.

नडगीचे (अस्वलाचे) डोळे आले: 'नडगी' म्हणजे अस्वल (काही प्रांतांत याला लांडगा किंवा विशिष्ट वन्यप्राणीही म्हटले जाते). नेमकी उंबराची फळे पिकण्याच्याच काळात अस्वलाचे डोळे येतात (डोळे येण्याच्या आजारामुळे त्याला काहीही दिसत नाही).

डोळे आल्यामुळे समोर इतकी रसाळ फळे असूनही अस्वल ती पाहू शकत नाही आणि खाऊ शकत नाही. निसर्गाचा हा एक अत्यंत दुर्दैवी खेळ मानला जातो.

१. एखाद्या गरीब माणसाला आयुष्यभर पैशाअभावी चांगले अन्न खाता आले नाही. म्हातारपणी जेव्हा त्याच्या मुलांनी खूप पैसा कमावला आणि घरात सुबत्ता आली, तेव्हा नेमका त्याच वेळी त्या वृद्धाला डॉक्टरांनी 'डायबिटीज' (मधुमेह) किंवा गंभीर आजारामुळे सर्व काही खाण्यास बंदी घातली. या परिस्थितीला म्हणतात "उंबर पिकले आणि नडगीचे डोळे आले."

२. एखाद्या लेखकाचे पुस्तक प्रकाशनासाठी वर्षानुवर्षे पडून होते. जेव्हा अचानक एका मोठ्या प्रकाशकाने ते छापायचे ठरवले, नेमक्या त्याच्या आदल्याच दिवशी त्या लेखकाचे निधन झाले.

थोडक्यात सांगायचे तर, "इच्छा पूर्ण होण्याची वेळ आणि ती उपभोगण्याची पात्रता किंवा नशीब यांचा मेळ न बसणे" म्हणजेच ही म्हण होय.

उंटावरचा शहाणा

मूर्ख सल्ला देणारा.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत उपरोधिक आणि संभाषणात वारंवार वापरली जाणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की, "प्रत्यक्षात कोणतीही व्यावहारिक माहिती नसताना किंवा जमिनीवर काय परिस्थिती आहे हे न समजून घेता, दुरूनच निरुपयोगी आणि मूर्खपणाचे सल्ले देणारी व्यक्ती."

उंटावरचा: उंट हा खूप उंच प्राणी आहे. उंटावर बसलेली व्यक्ती जमिनीपासून खूप उंचावर असते.

शहाणा: उंचावर बसून खाली चाललेल्या कामाबद्दल स्वतःला शहाणे समजून सल्ले देणे.

उंटावर बसलेल्या माणसाला जमिनीवरील प्रत्यक्ष अडचणी आणि परिस्थितीचा अंदाज येत नाही. तिथून खाली उतरून मदत करायची सोडून तो फक्त "असे करा, तसे करा" असे

निरर्थक सल्ले देतो, ज्याचा कामात मदत होण्याऐवजी गोंधळच जास्त उडतो. अशा अक्कलशून्याला 'उंटावरचा शहाणा' म्हणतात.

शेतात चार मजूर कडक उन्हात विहीर खणण्याचे कठीण काम करत असतात. तिथे एक व्यक्ती हातात छत्री घेऊन येते आणि विहिरीत न उतरता वरूनच सांगते, "अरे, खोरं असं धरा, माती तिकडे टाका, तुम्ही नीट काम करत नाही आहात!" तेव्हा मजूर वैतागून म्हणतात, "ह्या उंटावरच्या शहाण्याला आधी खाली उतरवा, म्हणजे कळेल कष्ट काय असतात!"

थोडक्यात सांगायचे तर, "प्रत्यक्ष कामाचा अनुभव किंवा मदत न करता, दुरूनच अशक्य आणि मूर्खपणाचे सल्ले देणाऱ्या माणसाला" 'उंटावरचा शहाणा' म्हटले जाते.

उकराल माती तर पिकतील मोती

मेहनत घेतल्यास चांगले फळ मिळते.

ही मराठीतील कष्टाचे आणि श्रमाचे महत्त्व अधोरेखित करणारी एक अतिशय प्रेरणादायी आणि सुंदर म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की, "जर आपण जमिनीची (मातीची) मशागत करण्यासाठी अपार कष्ट केले, अहोरात्र घाम

गाळला, तर त्याच मातीतून मोत्यासारखे मौल्यवान आणि सुबक पीक हाती येते." थोडक्यात, प्रामाणिक कष्टाचे फळ नेहमीच अत्यंत समृद्ध आणि गोड असते.

उकराल माती: जमिनीची नांगरणी करणे, मेहनत करणे, शेतात घाम गाळणे. मातीला कमी न लेखता तिला कष्टाची जोड देणे.

तर पिकतील मोती: 'मोती' हे समृद्धीचे आणि पैशाचे प्रतीक आहे. जेव्हा शेतकरी शेतात कष्ट करतो, तेव्हा उगवणारे धान्य हे मोत्यासारखेच मौल्यवान असते, जे माणसाचे पोट भरते आणि त्याला श्रीमंती देते.

ही म्हण प्रामुख्याने शेतीशी जोडलेली असली, तरी ती मानवी जीवनातील कोणत्याही क्षेत्राला लागू होते. कोणतीही गोष्ट मिळवण्यासाठी सुरुवातीला मातीसारख्या कठीण किंवा साध्या वाटणाऱ्या गोष्टींवर कष्ट करावे लागतात, तेव्हाच त्याचे रूपांतर सोन्यात किंवा मोत्यात होते.

१. एका शेतकऱ्याने आपल्या खडकाळ आणि पडीक जमिनीवर दिवस-रात्र कष्ट केले, आधुनिक पद्धतीने मशागत केली. काही महिन्यांतच तिची शेती फळाफुलांनी आणि उत्तम पिकाने डोलू लागली. यालाच म्हणतात, "उकराल माती तर पिकतील मोती."

२. एखाद्या उद्योगाने किंवा विद्यार्थ्याने अगदी शून्यातून (मातीतून) सुरुवात करून, अफाट कष्ट उपसून मोठे यश आणि नाव (मोती) कमावणे.
थोडक्यात सांगायचे तर, "कष्टाला पर्याय नाही; प्रामाणिकपणे केलेल्या कष्टांतूनच समृद्धी आणि सुवर्णकाळ निर्माण होतो," हाच या म्हणीचा मुख्य गाभा आहे.

उखळात डोके घातल्यावर मुसळाची भीती कशाला?

काम सुरू केल्यानंतर येणाऱ्या अडचणींची भीती बाळगू नये. ही मराठी भाषेतील अत्यंत धीर देणारी, धाडसी आणि दृढनिश्चयाचे महत्त्व सांगणारी म्हण आहे.
या म्हणीचा अर्थ असा होतो की, "जेव्हा आपण एखादे कठीण काम किंवा जबाबदारी जाणीवपूर्वक स्वीकारतो, तेव्हा त्या मार्गात येणाऱ्या संकटांना किंवा अडचणींना घाबरण्याचे काहीच कारण नसते." एकदा संकट अंगावर घेण्याचे ठरवल्यावर परिणामांची भीती बाळगणे निरर्थक असते.
उखळात डोके घातल्यावर: 'उखळ' हे जुन्या काळात धान्य कुटण्यासाठी वापरले जाणारे लाकडी किंवा दगडाचे मोठे साधन असते. त्यात धान्य सडण्यासाठी किंवा कुटण्यासाठी जागा असते.

मुसळाची भीती कशाला: 'मुसळ' हे उखळात धान्य कुटण्यासाठी वरून मारले जाणारे जड साधन आहे. जर कोणी स्वतःहून उखळात डोके घातले, तर वरून मुसळाचे प्रहार होणार हे उघडच आहे. मग अशा वेळी त्या प्रहारांना किंवा दुखापतीला घाबरण्यात काही अर्थ नसतो.
हा मानवी मनाचा एक मोठा सिद्धांत आहे. जेव्हा आपण एखादा मोठा निर्णय घेतो, तेव्हा त्यासोबत येणारा संघर्ष आणि त्रास हा स्वीकारावाच लागतो.

१. भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात जेव्हा क्रांतिकारकांनी ब्रिटिशांविरुद्ध उघड बंड पुकारले, तेव्हा त्यांना ठाऊक होते की तुरुंगवास किंवा फाशीची शिक्षा होऊ शकते. पण त्यांनी "उखळात डोके घातल्यावर मुसळाची भीती कशाला?" या बाण्याने देशासाठी सर्वोच्च बलिदान दिले.

२. एखाद्या व्यक्तीने लाखो रुपयांचे कर्ज काढून नवीन मोठा व्यवसाय सुरू केला. आता व्यवसाय चालवताना येणारे चढ-उतार, उन्हा-तान्हातले कष्ट आणि मानसिक ताण याला घाबरून चालत नाही; कारण तिने हा मार्ग स्वतः निवडलेला असतो.

थोडक्यात सांगायचे तर, "एकदा धाडसाने एखादे पाऊल उचलल्यावर किंवा आव्हान स्वीकारल्यावर, वाटेत येणाऱ्या

संकटांचा सामना निर्भयपणे केला पाहिजे," हाच या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

उचल पत्रावळी, म्हणे जेवणारे किती?

आवश्यक काम सोडून निरर्थक चौकशा करणे.

ही मानवी स्वभावातील कामचुकारपणा आणि विनाकारण चौकसपणावर बोट ठेवणारी एक अत्यंत मार्मिक आणि उपरोधिक मराठी म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की, "स्वतःला नेमून दिलेले मूळ काम सोडून, ज्या गोष्टीशी आपला काहीही संबंध नाही अशा निरर्थक गोष्टींची चौकशी करत बसणे." म्हणजेच, मुख्य कर्तव्याकडे दुर्लक्ष करून इतर फालतू कामांत किंवा चौकशीत वेळ वाया घालवणे.

उचल पत्रावळी: जुन्या काळात जेवण झाल्यावर खरकटी पत्रावळी (पानाची पंगत) उचलण्याचे काम काही लोकांना दिलेले असायचे. हे त्यांचे मुख्य आणि साधे कर्तव्य असायचे.

म्हणे जेवणारे किती?: पत्रावळी उचलणारा माणूस ते काम बाजूला ठेवून मालकाला विचारतो, "आज जेवणारे किती लोक होते? कोठे कोठे बसले होते?"

वास्तविक पाहता, किती लोकांनी जेवण केले याच्याशी पत्रावळी उचलणाऱ्याचा काहीही संबंध नसतो; त्याचे काम फक्त खरकटं गोळा करणे हे असते. पण तो मुख्य काम टाळण्यासाठी किंवा मोठेपणा दाखवण्यासाठी अशी निरर्थक चौकशी करतो.

१. ऑफिसमध्ये एखाद्या लिपिकाला (Clerk) साहेबांनी काही कागदपत्रे टाईप करायला दिली. तो लिपिक ती फाईल टाईप करण्याऐवजी साहेबांना विचारू लागला, "सर, ही कंपनी फायद्यात चालली आहे का? गेल्या महिन्यात किती नफा झाला?" तेव्हा साहेब वैतागून म्हणतात, "आधी उचल पत्रावळी, म्हणे जेवणारे किती! तुला दिलेलं काम आधी पूर्ण कर."

२. घरात आईने मुलाला दुकानातून साखर आणायला सांगितली, तर तो दुकानात जाण्याऐवजी विचारतो, "साखर कशासाठी पाहिजे? घरात पाहुणे येणार आहेत का? कोण येणार आहे?"

थोडक्यात सांगायचे तर, "स्वतःचे मुख्य काम प्रामाणिकपणे न करता, निष्कासित आणि अनधिकृत गोष्टींमध्ये नाक खुपसण्याच्या स्वभावाला" 'उचल पत्रावळी, म्हणे जेवणारे किती?' असे म्हटले जाते.

उचलली जीभ लावली टाळ्याला

विचार न करता काहीही बोलणे.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि माणसाच्या अविचारी बोलण्यावर चपखल ओढलेली एक म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की, "पुढच्या-मागच्या परिणामांचा कोणताही विचार न करता, वाटेल ते आणि जबाबदारीशून्य वक्तव्य करणे." जेव्हा एखादी व्यक्ती सत्य असत्य न पारखता तोंडात येईल ते बोलून मोकळी होते, तेव्हा या म्हणीचा वापर केला जातो.

उचलली जीभ: जिभेला हाड नसते, त्यामुळे ती सहज हलवता येते. बोलण्यासाठी माणसाला फारसे कष्ट पडत नाहीत.

लावली टाळ्याला: तोंड उघडून वरच्या टाळूला जीभ लावून शब्द बाहेर फेकणे.

म्हणजेच, बोलण्यावर बुद्धीचे किंवा विवेकाचे कोणतेही नियंत्रण नसणे. काय बोलावे, कुठे बोलावे, आपल्या बोलण्याने कोणाचे मन दुखावेल का, याचा कसलाही विचार न करता केवळ बोलण्याची हौस भागवणे.

१. एखाद्या शांत आणि प्रतिष्ठित कौटुंबिक कार्यक्रमात एखाद्या नातेवाईकाने अचानक जुन्या वादा उकरून काढत कोणावरही

खोटे आरोप केले, तर लोक म्हणतात, "त्यांच्या बोलण्याकडे लक्ष देऊ नका, त्यांची सवयच आहे- उचलली जीभ लावली टाळ्याला!"

२. सोशल मीडियावर (Social Media) कोणत्याही बातमीची शहानिशा न करता किंवा कोणाच्याही वैयक्तिक आयुष्यावर कसलाही विचार न करता अद्वातद्वा कमेंट्स (Comments) करणाऱ्या लोकांच्या प्रवृत्तीला ही म्हण तंतोतंत लागू होते.

थोडक्यात सांगायचे तर, "जिभेवर ताबा नसणे आणि परिणामांची पर्वा न करता अविचारीपणे बोलणे" म्हणजेच 'उचलली जीभ लावली टाळ्याला' होय.

उठता लाथ बसता बुक्की

वारंवार शिक्षा मिळणे किंवा त्रास सहन करणे.

ही मराठीतील एका विशिष्ट छळाचे किंवा अत्यंत जुलमी परिस्थितीचे वर्णन करणारी एक अतिशय प्रसिद्ध म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की, "प्रत्येक क्षणी, प्रत्येक कारणावरून किंवा विनाकारण सतत मारहाण, अपमान अथवा छळ सहन करावा लागणे." जेव्हा एखाद्या व्यक्तीवर सतत अन्याय होतो आणि त्याला प्रत्येक छोट्या गोष्टीसाठी कडक

शिक्षा किंवा टोमणे सहन करावे लागतात, तेव्हा या म्हणीचा वापर केला जातो.

उठता लाथ: व्यक्ती उठायला गेली की लाथ मारणे.

बसता बुक्की: व्यक्ती बसायला गेली की बुक्की (मुक्का मार) मारणे.

म्हणजेच, त्या व्यक्तीला ना धड उठू देणे ना धड बसू देणे; तिच्या प्रत्येक हालचालीवर बंधने आणून तिचा शारीरिक किंवा मानसिक छळ करणे. या परिस्थितीतून सुटकेचा कोणताही मार्ग नसतो आणि व्यक्ती पूर्णपणे लाचार होते.

१. जुन्या काळात किंवा काही क्रूर मालकांच्या हाताखाली काम करणाऱ्या नोकरांची अवस्था अशी असायची. मालक जरा कुठे चूक झाली की नोकराला मारायचा किंवा शिवीगाळ करायचा. अशा वेळी "त्या बिचाऱ्या नोकराला तिथे उठता लाथ आणि बसता बुक्की सहन करावी लागते" असे म्हणतात.

२. एखाद्या हुकूमशाही राजवटीत किंवा अत्यंत कडक आणि जुलमी तुरुंगात कैद्यांना मिळणाऱ्या अमानुष वागणुकीचे वर्णन करण्यासाठीही ही म्हण वापरली जाते.

थोडक्यात सांगायचे तर, "कोणतीही चूक नसतानाही सतत आणि अविरतपणे होणारा अन्याय, छळ किंवा जुलूम सहन करणे" म्हणजेच 'उठता लाथ बसता बुक्की' होय.

उडत्या पाखराची पिसे मोजणे

अवघड गोष्टी सहजतेने तपासण्याचा प्रयत्न करणे.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत उच्च बुद्धिमत्ता, चाणाक्षपणा आणि विलक्षण कौशल्याचे वर्णन करणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की, "अत्यंत अवघड, अशक्यप्राय वाटणारी गोष्ट आपल्या तीक्ष्ण बुद्धीच्या किंवा कौशल्याच्या जोरावर सहजतेने साध्य करणे" किंवा "समोरच्या व्यक्तीच्या मनात काय चालले आहे, हे त्याच्या केवळ एका नजरेवरून किंवा हालचालीवरून अचूक ओळखणे."

उडत्या पाखराची: पक्षी जेव्हा जमिनीवर शांत बसलेला असतो, तेव्हा त्याची पिसे मोजणे शक्य असते. पण जेव्हा तो आकाशात वेगाने उडत असतो, तेव्हा त्याची हालचाल अतिशय जलद असते.

पिसे मोजणे: अशा वेगाने उडणाऱ्या पक्षाच्या पंखांमधील पिसे अचूक मोजणे हे सामान्य माणसासाठी अशक्यच असते.

त्यामुळे, जी व्यक्ती उडत्या पाखराची पिसे मोजू शकते, ती प्रचंड अनुभवी, चतुर आणि दूरदृष्टी असलेली मानली जाते.

तिच्या नजरेतून किंवा बुद्धीतून कोणतीही सूक्ष्म गोष्ट सुटू शकत नाही.

१. पोलीस खात्यातील काही अनुभवी गुप्तहेर किंवा तपास अधिकारी गुन्हेगाराच्या केवळ बोलण्याच्या पद्धतीवरून किंवा देहबोलीवरून (Body Language) त्याने गुन्ह्यात केलेला खोटेपणा लगेच पकडतात. अशा अधिकाऱ्यांच्या चाणाक्षपणाबद्दल बोलताना "ते उडत्या पाखराची पिसे मोजणारे अधिकारी आहेत" असे म्हटले जाते.

२. व्यापार क्षेत्रात अनेक वर्षे घालवलेल्या जुन्या जाणत्या व्यापाऱ्याला बाजारपेठेतील भविष्यातील चढ-उतार किंवा ग्राहकाचा कल आधीच अचूक समजतो, तेव्हा हा त्यांचा 'उडत्या पाखराची पिसे मोजण्याचा' अनुभव असतो.

थोडक्यात सांगायचे तर, "विलक्षण चातुर्य, तीक्ष्ण नजर आणि अफाट अनुभवाच्या जोरावर कठीण गोष्टींचा किंवा समोरील परिस्थितीचा अचूक वेध घेणे" म्हणजेच 'उडत्या पाखराची पिसे मोजणे' होय.

उडाला तर कावळा, बुडाला तर बेडूक

सत्यता ठरवण्यासाठी थोडा वेळ वाट पाहावी लागते.

ही मराठीतील एका विशिष्ट संभ्रमावस्थेवर किंवा एखाद्या गोष्टीची परीक्षा घेण्याच्या पद्धतीवर भाष्य करणारी अतिशय रंजक म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की, "एखाद्या गोष्टीची सत्यता किंवा निसिद्धता आधीच स्पष्ट नसणे, परंतु प्रत्यक्ष कृती किंवा परिणामावरूनच तिचे खरे स्वरूप काय आहे ते ठरवणे." दुसऱ्या अर्थाने, एखाद्या संशयास्पद गोष्टीचा अंदाज लावताना निष्कर्षाची वाट पाहणे.

उडाला तर कावळा: पाण्यात किंवा अंधारात एखादी काळी वस्तू हलताना दिसली, आणि ती जर पंख पसरवून आकाशात उडून गेली, तर तो 'कावळा' होता हे सिद्ध होते.

बुडाला तर बेडूक: आणि जर ती वस्तू पाण्यात सूर मारून खाली निघून गेली, तर तो 'बेडूक' होता हे स्पष्ट होते.

ही म्हण माणसाच्या अशा भूमिकेचे वर्णन करते जिथे तो आधीच कोणताही ठाम दावा करत नाही. "जे काही घडेल, त्यावरूनच काय ते ठरवू" अशी संशयास्पद किंवा तटस्थ वृत्ती ठेवताना ही म्हण वापरली जाते.

१. जुन्या काळात जेव्हा नाडी तपासून किंवा अंधश्रद्धेने आजाराचे निदान केले जायचे, तेव्हा वैद्य म्हणायचे, "औषध देऊन पाहू, गुण आला तर आजार बरा होईल, नाहीतर नशिबाचा खेळ." या डॉक्टर किंवा वैद्यांच्या धरसोड वृत्तीला "उडाला तर कावळा, बुडाला तर बेडूक" असे म्हटले जाते.

२. एखाद्या अननुभवी माणसाला एखादे कठीण काम दिले आणि मालक म्हणाला, "त्याला काम करू दे, जमलं तर तो हुशार, नाही जमलं तर मूर्ख ठरेलच."

थोडक्यात सांगायचे तर, "निश्चित खात्री नसताना केवळ परिणामावरूनच एखाद्या गोष्टीचे मूल्यमापन करणे किंवा अंदाज बांधणे," म्हणजेच ही म्हण होय.

उतावळा नवरा, गुडघ्याला बाशिंग

अति उतावीळ वर्तन केल्यास नुकसान होते.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत विनोदी, उपरोधिक आणि संभाषणात मोठ्या प्रमाणावर वापरली जाणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की, "अतिशय उतावळेपणा दाखवणे किंवा एखादी गोष्ट करण्याची वेळ येण्यापूर्वीच, केवळ

अतिउत्साहापोटी तिची तयारी करून बसणे." योग्य वेळेची किंवा प्रसंगाची वाट न पाहता मूर्खपणाच्या मर्यादेपर्यंत घाई करणाऱ्या व्यक्तीसाठी ही म्हण वापरतात.

उतावळा नवरा: ज्याचे लग्न ठरणार आहे किंवा झाले आहे, असा नवरदेव लग्नाच्या विधींसाठी कमालीचा घाई करतो.

गुडघ्याला बाशिंग: 'बाशिंग' हे लग्नाच्या वेळी नवरदेवाच्या कपाळावर बांधायचे एक पारंपरिक व सुबक आभूषण असते. पण हा नवरा इतका उतावळा असतो की, त्याला कपाळावर बाशिंग बांधायचाही धीर निघत नाही, तो ते खाली गुडघ्यालाच बांधून तयार होतो.

निसर्गाचा आणि जगण्याचा एक नियम आहे की प्रत्येक गोष्ट तिच्या योग्य वेळीच घडते. पण काही लोकांना कमालीची घाई असते, ज्यामुळे त्यांचे हसे होते.

१. कंपनीने बोनस जाहीर केला आहे पण तो पुढच्या महिन्यात मिळणार आहे. मात्र, कर्मचाऱ्याने आजच दुकानात जाऊन उधारीवर महागडा टीव्ही खरेदी केला, तर त्याची ही अवस्था म्हणजेच "उतावळा नवरा, गुडघ्याला बाशिंग" अशी होते.

२. परीक्षेचा निकाल लागायला अजून पंधरा दिवस बाकी आहेत, पण विद्यार्थ्याने आजच उत्तीर्ण झाल्याचा आनंद साजरा करण्यासाठी पेढे आणून ठेवले, तर लोक त्याला या म्हणीने टोमणा मारतात.

थोडक्यात सांगायचे तर, "अतिउत्साहामुळे किंवा उतावळेपणामुळे वेळेआधीच अवाजवी तयारी करून स्वतःचे हसे करून घेणे," म्हणजेच 'उतावळा नवरा, गुडघ्याला बाशिंग' होय.

उतावळी नवरी म्हाताऱ्याची नवरी

अति उतावळेपणा नुकसानकारक असतो.

ही मराठी भाषेतील मानवी घाईगडबड आणि त्याच्या चुकीच्या परिणामांवर प्रकाश टाकणारी एक अतिशय मार्मिक आणि उपरोधिक म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की, "अतिउतावळेपणामुळे किंवा कोणत्याही गोष्टीची शहानिशा न करता घाईघाईने निर्णय घेतल्यास, माणसाच्या पदरी अत्यंत अयोग्य, चुकीची किंवा नको असलेली गोष्ट पडते." केवळ लवकर काम पूर्ण करण्याच्या नादात स्वतःचे मोठे नुकसान करून घेणे, याचे वर्णन करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

उतावळी नवरी: जी मुलगी लग्नासाठी अत्यंत घाई करते, योग्य वर शोधण्याचा धीर धरत नाही आणि समोर येईल त्या स्थळाला विचार न करता होकार देते.

म्हाताऱ्याची नवरी: अशा उतावळेपणामुळे किंवा अविचाराने घेतलेल्या निर्णयामुळे शेवटी तिचे लग्न एखाद्या अयोग्य किंवा म्हाताऱ्या माणसाशी होते, ज्यामुळे तिला आयुष्यभर पश्चात्ताप करावा लागतो.

जीवनात कोणताही महत्त्वाचा निर्णय घेताना संयम आणि विचार करणे आवश्यक असते. जो माणूस केवळ 'लवकर' मिळवण्याच्या हव्यासापोटी घाई करतो, त्याला शेवटी तडजोड करावी लागते किंवा वाईट परिस्थितीला सामोरे जावे लागते.

१. एखाद्या तरुणाला नोकरीची खूप घाई होती. त्याने चांगल्या कंपनीची वाट न पाहता आणि कराराची कागदपत्रे न वाचता घाईघाईने एका दुय्यम कंपनीत नोकरी स्वीकारली, जिथे नंतर त्याचा छळ होऊ लागला. अशा वेळी लोक म्हणतात, "याची अवस्था म्हणजे उतावळी नवरी म्हाताऱ्याची नवरी अशी झाली."

२. बाजारात नवीन घर किंवा गाडी घेताना संपूर्ण चौकशी न करता, केवळ घाईगडबडीत चुकीचा व्यवहार करून फसगत करून घेणे.

थोडक्यात सांगायचे तर, "संयम न बाळगता केलेल्या अतिउतावळेपणामुळे शेवटी अयोग्य किंवा नुकसानकारक गोष्टीचा स्वीकार करावा लागणे," हाच या म्हणीचा मुख्य गाभा आहे.

उथळ पाण्याला खळखळाट फार

ज्याच्याकडे कमी ज्ञान किंवा गुण असतो तो जास्त बढाई मारतो.

ही मराठीतील एक अत्यंत प्रसिद्ध आणि मार्मिक म्हण आहे.

ज्या माणसाकडे ज्ञान, कर्तृत्व किंवा गुण कमी असतात, तो माणूस स्वतःचा मोठेपणा दाखवण्यासाठी खूप जास्त बढाया मारतो किंवा बडबड करतो. याउलट, जो माणूस खरोखरच ज्ञानी आणि विद्वाना असतो, तो शांत आणि संयमी असतो.

नदीचे उदाहरण: एखाद्या नदीत किंवा ओढ्यात जिथे पाणी खूप कमी (उथळ) असते, तिथून पाणी वाहताना दगडांवर आपटून खूप मोठा आवाज (खळखळाट) होतो. पण जिथे नदी खोल असते, तिथे पाणी शांतपणे वाहते, त्याचा अजिबात आवाज होत नाही.

मानवी स्वभाव: हाच नियम माणसालाही लागू होतो. ज्याच्याकडे उथळ (कमी) ज्ञान असते, तो स्वतःला खूप हुशार दाखवण्याचा अट्टाहास करतो.

समानार्थी म्हण:

"घरोघरी मातीच्या चुली" किंवा "निसरड्या जिभेला हाडाचा पडदा नाही" (काही संदर्भात), पण याच्या अगदी जवळ जाणारी इंग्रजी म्हण म्हणजे: *"Empty vessels make the most noise"* (रिकाम्या घागरीला आवाज जास्त).

उद्योगाचे घरी रिद्धी-सिद्धी पाणी भरी

जिथे उद्योग, मेहनत असते तिथे संपत्ती आपोआप येते.

ही मराठीतील एक अत्यंत प्रेरणादायी आणि महत्त्वाची म्हण आहे.

जो माणूस सतत कष्ट करतो, प्रामाणिकपणे उद्योग (परिश्रम) करतो, त्याच्या घरी वैभव, संपत्ती आणि सुख-समृद्धी (रिद्धी-सिद्धी) आपोआप चालून येते. थोडक्यात, कष्टाळू आणि उद्योगी माणसाला जीवनात कधीही कशाचीही कमतरता भासत नाही.

'रिद्धी-सिद्धी' म्हणजे काय?: भारतीय संस्कृतीत 'रिद्धी' म्हणजे समृद्धी (Wealth/Prosperity) आणि 'सिद्धी' म्हणजे यश

किंवा नैपुण्य (Success/Perfection). या दोन्ही श्रीगणेशाच्या पत्न्या मानल्या जातात.

'पाणी भरी' चा गर्भितार्थ: या म्हणीमध्ये 'पाणी भरणे' म्हणजे सेवा करणे किंवा गुलाम होणे. म्हणजेच, जो माणूस आळस सोडून सतत उद्योगात मग्न असतो, समृद्धी आणि यश त्याच्या घरी दासीसारखे राबतात; त्यांना तिथे कायमचे वास्तव्य करावेच लागते.

महत्त्व: ही म्हण आळसाचा धिक्कार करते आणि माणसाला कर्मप्रधान बनण्याचा संदेश देते. नशिबावर बसून राहण्यापेक्षा प्रयत्नांना महत्त्व देणाऱ्या व्यक्तीच्या जीवनात ऐश्वर्य नक्कीच येते.

समानार्थी विचार / म्हणी:

"कष्टेविण फळ नाही."

"प्रयत्नांती परमेश्वर."

"श्रम हेच वैभव."

उधारीची पोते, सव्वा हात रिते

उधारीचा माल नेहमी अपुरा किंवा अपूर्णच मिळतो.

काही भागांत 'उधारीचे पोते, सव्वा हात रिकामा' ही व्यावहारिक जीवनातील सत्य मांडणारी एक अतिशय चपखल म्हण आहे.

उधारीवर किंवा मोफत मिळणाऱ्या गोष्टी कधीही पूर्ण, दर्जेदार किंवा फायद्याच्या नसतात; त्यात काही ना काही तरी कमतरता, खोट किंवा नुकसान हे असतेच.

'सव्वा हात रिते' चा संदर्भ: जुन्या काळात धान्य किंवा वस्तू मोजण्यासाठी 'हात' हे माप वापरले जायचे. जेव्हा आपण रोख पैसे देऊन पोतेभर धान्य विकत घेतो, तेव्हा ते पूर्ण भरलेले मिळते. पण जेव्हा आपण उधारीवर (नंतर पैसे देण्याच्या बोलीवर) वस्तू घेतो, तेव्हा दुकानदार वजनात किंवा मापात घट करतो किंवा खराब माल देतो. त्यामुळे ते पोते नेहमी 'सव्वा हात' (काही अंशाने) रिकामेच राहते.

व्यावहारिक दृष्टिकोन: ही म्हण आपल्याला आर्थिक शिस्त शिकवते. उधारी व्यवहारामुळे माणसाला तात्पुरती सोय झाली तरी शेवटी त्यात नुकसान किंवा मानहानी ठरलेली असते. तसेच, फुकट किंवा उसन्या मिळालेल्या गोष्टीवर आपला पूर्ण हक्क नसतो, त्यामुळे त्यातून पूर्ण समाधान कधीच मिळत नाही.

समानार्थी म्हण:

"उधारीचे मरण सोपे" किंवा "मागून आणले ताक, त्यावर लागली जगन्नाथाची साक" (उसवारीच्या गोष्टींचा जाच दाखवणारी).

उभारले राजवाडे, तेथे आले मनकवडे

श्रीमंती आली की तिच्या मागोमाग चापलूस लोक येतातच.

ही मराठीतील मानवी स्वभावाचे आणि सामाजिक वास्तवाचे अचूक दर्शन घडवणारी एक अतिशय सुंदर म्हण आहे.

जेव्हा एखाद्या व्यक्तीकडे संपत्ती, वैभव, सत्ता येते किंवा त्याची मोठी प्रगती होते, तेव्हा त्याच्याभोवती स्तुती करणारे, स्वार्थी आणि मतलबी लोक (मनकवडे) आपोआप जमा होतात.

'मनकवडे' म्हणजे काय?: 'मनकवडा' म्हणजे दुसऱ्याच्या मनातील गोष्ट ओळखणारा. परंतु व्यावहारिक भाषेत, दुसऱ्याच्या मर्जीनुसार बोलून, त्याची खोटी स्तुती करून स्वतःचा स्वार्थ साधणाऱ्या माणसाला 'मनकवडा' किंवा 'हळजी-भळजी' म्हटले जाते.

परिस्थितीचा फायदा: जोपर्यंत माणसाकडे साधी झोपडी असते, तोपर्यंत कोणी त्याला विचारत नाही. पण जसा त्याचा

'राजवाडा' उभारला जातो (म्हणजेच तो श्रीमंत किंवा पदधिर होतो), तसे लोकांचे पाय त्याच्या घराकडे वळू लागतात. हे लोक केवळ त्या व्यक्तीच्या वैभवाचा आणि पैशाचा फायदा घेण्यासाठी त्याच्याभोवती घुटमळतात आणि त्याला खूश ठेवण्याचा प्रयत्न करतात.

समानार्थी म्हण:

"ज्या गावच्या बोरी, त्याच गावच्या बाभळी" (काही संदर्भात) किंवा "आखाड्यात पैलवान, तर पाठीराखे महान."

याच्या अगदी जवळ जाणारी आणखी एक प्रसिद्ध म्हण म्हणजेच: "पैसे पदरी, तर लोक आळवा-परस कढरी" (पैसा असेल तर लोक मागेमागे करतात).

उभ्याने यावे आणि ओणव्याने जावे

येताना ताठ मानेने आणि जाताना नम्रतेने वागावे.

काही भागांत 'उभ्याने यावे आणि वाकून जावे' ही मानवी जीवनातील परिस्थितीचे परिवर्तन आणि लाचारी दाखवणारी एक अत्यंत मार्मिक म्हण आहे.

एखाद्या व्यक्तीने सुरुवातीला अतिशय ताठ मानेने, गर्वाने किंवा मोठ्या अपेक्षेने (उभ्याने) यावे; परंतु नंतर परिस्थितीपुढे हताश

होऊन, अपमान सोसून किंवा लाचारी पत्करून (ओणव्याने/वाकून) परत जावे लागणे.

शारीरिक स्थितीचा गर्भितार्थ: 'उभ्याने येणे' म्हणजे ताठ मानेने, गर्वाने किंवा स्वतःला श्रेष्ठ समजून येणे. तर 'ओणव्याने जाणे' म्हणजे कंबर वाकवून, शरमेने किंवा पराभूत भावनेने निघून जाणे.

व्यावहारिक संदर्भ: जेव्हा एखादा माणूस स्वतःच्या शक्तीचा किंवा संपत्तीचा मोठा तोरा दाखवत कोणाकडे तरी येतो, पण तिथे त्याचे काहीच चालत नाही किंवा त्याचे नुकसान होते, तेव्हा त्याला अपमानित होऊन माघार घ्यावी लागते. तसेच, संकटात सापडलेल्या माणसाला जेव्हा इतरांसमोर नतमस्तक व्हावे लागते, तेव्हाही या म्हणीचा वापर केला जातो.

समानार्थी म्हण / विचार:

"गर्वाचे घर खाली."

"आले मोठे शहाणे, गेले तोंड सुजवून."

उसाच्या पोटी कापूस

सद्गुणी माणसाच्या पोटी दुर्गुणी संतती येणे.

ही मराठीतील मानवी स्वभाव, गुण आणि वंशपरंपरा यांवर प्रकाश टाकणारी एक अतिशय मार्मिक म्हण आहे.

अतिशय गुणी, कर्तृत्ववान किंवा श्रीमंत आई-वडिलांच्या पोटी अत्यंत दुर्गुणी, निरुपयोगी किंवा कफल्लक (गरीब) संतती जन्माला येणे.

निसर्गाचे उदाहरण: ऊस हा अत्यंत रसाळ, गोड आणि बाजारात चांगला भाव मिळवून देणारा असतो. याउलट, कापूस हा पांढरा असला तरी कोरडा असतो, त्यात उसासारखा गोडवा किंवा रस नसतो. जेव्हा उसाच्या शेतात किंवा उसासारख्या उत्तम पिकाच्या जागी केवळ कापसासारखे कोरडे फळ हाती लागते, अशी कल्पना करून ही म्हण तयार झाली आहे.

व्यावहारिक संदर्भ: समाजात अनेकदा असे दिसते की, आई-वडील खूप विद्वान, श्रीमंत किंवा कर्तृत्ववान असतात. परंतु, त्यांची मुले मात्र त्यांच्या अगदी उलट निघतात; त्यांच्यात आई-वडिलांचे कोणतेही गुण किंवा कर्तृत्व दिसत नाही. अशा वेळी त्यांच्यातील हा विरोधाभास दाखवण्यासाठी या म्हणीचा वापर केला जातो.

विरुद्धार्थी म्हण (याच्या अगदी उलट अर्थाची):

"खान तशी माती" किंवा "बाप तसा बेटा, कुंभार तसा लोटा." (म्हणजेच जसे आई-वडील, तशीच मुले).

उधार-उसने, मागायला जावे ससे

उधार-उसने घेणारे लोक परत देताना टाळाटाळ करतात, त्यामुळे त्यांना मागताना खूप त्रास सहन करावा लागतो.

"उधार-उसने, मागायला जावे ससे" ही मराठीतील एक अतिशय लोकप्रिय आणि मार्मिक म्हण आहे. मानवी स्वभावाचे आणि व्यवहाराचे अचूक वर्णन या म्हणीतून केले आहे.

या म्हणीचा सविस्तर अर्थ आणि संदर्भ खालीलप्रमाणे आहे:

जेव्हा एखादी व्यक्ती आपल्याकडून पैसे किंवा कोणतीही वस्तू उधार (उसनी) म्हणून घेऊन जाते, तेव्हा ती अत्यंत गरजू आणि नम्र असते. परंतु, जेव्हा आपण आपलेच पैसे किंवा वस्तू परत मागायला जातो, तेव्हा ती व्यक्ती हुलकावण्या देऊ लागते, टाळाटाळ करते किंवा घाबरून पळून जाणाऱ्या सशासारखी दडून बसते.

थोडक्यात सांगायचे तर—"देताना हात आखडता नसतो, पण मागताना पायाला चक्र लागतात."

पैसे घेताना समोरचा माणूस खूप विनवण्या करतो, पण परत देण्याची वेळ आली की त्याचा अहंकार आडवा येतो किंवा त्याची दानत बदलून जाते.

ज्याप्रमाणे ससा माणसाची चाहूल लागताच वेगाने पळून जातो किंवा बिळात दडून बसतो, तसेच कर्जदार व्यक्ती पैसे मागायला गेलेल्या माणसाला बघून लपून बसते, फोन उचलत नाही किंवा वेगवेगळी कारणे सांगून पळ काढते.

या व्यवहारामुळे शेवटी प्रामाणिकपणे मदत करणाऱ्या माणसालाच मानसिक त्रास सहन करावा लागतो आणि चांगल्या संबंधांमध्ये कटुता येते.

समानार्थी किंवा मिळत्याजुळत्या म्हणी:

"उधार द्यावे आणि वैरी करून घ्यावे."

"घेताना गोड, देताना कडू."

टीप: हा अनुभव सार्वकालिक आणि सार्वत्रिक आहे. म्हणूनच जुने लोक व्यवहारात स्पष्टता आणि सावधगिरी बाळगण्याचा सल्ला देण्यासाठी ही म्हण वापरतात.

उधारीचा पोळा, खाणारा गोळा

उधारीवर घेतलेल्या वस्तूंमुळे तात्पुरता आनंद मिळत असला, तरी भविष्यात त्याचे वाईट परिणाम होतात.

"उधारीचा पोळा, खाणारा गोळा" हीदेखील ग्रामीण संस्कृतीतून आलेली, मराठीतील अतिशय चपखल आणि व्यावहारिक म्हण आहे. पहिल्या म्हणीप्रमाणेच ही म्हणसुद्धा उधारीच्या व्यवहारातील फोलपणा आणि त्याचे दुष्परिणाम यांवर अचूक बोट ठेवते.

या म्हणीचा सविस्तर अर्थ आणि संदर्भ खालीलप्रमाणे आहे:

'पोळा' म्हणजे सणासुदीला (विशेषतः बैलपोळ्याला) आनंदाने आणि उत्साहाने तयार केलेले पुरणपोळीसारखे पक्वान्न किंवा गोड जेवण. जर हे जेवण उधारीवर (पैसे न देता, कर्ज काढून) केले असेल, तर ते खाताना अजिबात आनंद मिळत नाही; उलट ते खाणारा माणूस भविष्यातील कर्जाच्या चिंतेने गर्भगळीत होतो, म्हणजेच त्याचा 'गोळा' होतो (तो भीतीने किंवा चिंतेने ग्रासला जातो).

थोडक्यात सांगायचे तर—"कर्ज काढून केलेली चैन किंवा उधारीवर केलेली साजरीकरणे ही आनंद देण्याऐवजी शेवटी मानसिक त्रास आणि संकटच घेऊन येतात."

उधारीवर आणलेल्या वस्तूंमुळे किंवा पैशांमुळे तात्पुरती हौस-मौज पूर्ण करता येते, पण जेव्हा ते कर्ज फेडण्याची वेळ येते, तेव्हा माणसाची अवस्था बिकट होते.

कर्जाच्या ओझ्याखाली दबलेल्या माणसाला कितीही चांगले अन्न किंवा सुख-सुविधा मिळाल्या, तरी तो त्याचा मनापासून आस्वाद घेऊ शकत नाही. त्याच्या मनात सतत 'उधारी कशी चुकवायची' याच विचारांचा गोळा उठत असतो.

आपल्या ऐपतीपेक्षा जास्त खर्च करू नये आणि उधारीवर सण-उत्सव किंवा मौजमजा करणे टाळावे, हाच मोलाचा सल्ला या म्हणीतून मिळतो.

समानार्थी किंवा मिळत्याजुळत्या म्हणी:

”अंथरूण पाहून पाय पसरावे."

"ऋण करून सण करू नये."

"उधारीचे पोते, सवाशे रिते."

कर्जबाजारी होऊन खाल्लेले गोड अन्नही शेवटी विषासमान वाटते, म्हणून व्यवहारात नेहमी 'रोख आणि टोक' राहिलेले बरे!

उलटा पांढरपेशा, त्याला दंडाची आशा

जो स्वतःच गुन्हेगार किंवा चुकीचा असतो, तोच उलट इतरांना शिक्षा देण्याची भाषा करतो.

"उलटा पांढरपेशा, त्याला दंडाची आशा" ही मराठीतील एक अतिशय मार्मिक आणि उपरोधिक म्हण आहे. ही म्हण समाजातील ढोंगीपणा, चुकीची वृत्ती आणि कायद्याचा किंवा नियमांचा धाक नसलेल्या लोकांवर प्रहार करते.

या म्हणीचा सविस्तर अर्थ आणि संदर्भ खालीलप्रमाणे आहे:

पांढरपेशा: समाजातील सुशिक्षित, उच्चभ्रू, सभ्य किंवा पांढरपेशा (White-collared) वर्गातील माणूस, ज्याच्याकडून समाजात आदर्श आणि सुसंस्कृत वर्तनाची अपेक्षा असते.

उलटा: चुकीच्या मार्गाने वागणारा, भ्रष्ट किंवा उद्धट.

दंडाची आशा: कायदेशीर कारवाई, शिक्षा किंवा आर्थिक दंडाची अपेक्षा असणे.

एखादा माणूस सुशिक्षित आणि सभ्य (पांढरपेशा) असूनही जेव्हा तो नियम धाब्यावर बसवून उलटा (चुकीचा किंवा बेकायदेशीर) वागतो, तेव्हा तो सरळ भाषेत ऐकत नाही. अशा माणसाला वठणीवर आणण्यासाठी समजूत काढणे निरुपयोगी

ठरते; त्याला केवळ कायद्याचा बडगा किंवा शिक्षेचा (दंडाचा) धाक दाखवणे हाच एकमेव पर्याय उरतो.

थोडक्यात सांगायचे तर—"सभ्यतेचा बुरखा पांघरून गुन्हेगारी किंवा चुकीची प्रवृत्ती ठेवणाऱ्याला केवळ कडक शिक्षेचीच भाषा समजते."

काही लोक समाजात स्वतःला खूप प्रतिष्ठित मिरवतात, परंतु प्रत्यक्षात मात्र करचुकवेगिरी, लाचखोरी किंवा नियम मोडण्यात आघाडीवर असतात. अशा 'सुशिक्षित अडाण्यांना' ही म्हण चपखल लागू होते.

जेव्हा माणूस स्वतःच्या नैतिकतेने सरळ वागत नाही, तेव्हा त्याला वठणीवर आणण्यासाठी प्रशासकीय किंवा कायदेशीर दंडाचा (शास्तीचा) वापर करावाच लागतो.

कायदा सर्वांसाठी सारखा असतो. माणूस कितीही पांढरपेशा असला, तरी त्याने चूक केली तर त्याला शिक्षा झालीच पाहिजे, हा विचार यात अधोरेखित होतो.

समानार्थी किंवा मिळत्याजुळत्या म्हणी:

’भित्यापाठी ब्रह्मराक्षस आणि उफराट्या पाठी दंडा."

"लाथांचे भूत रंगाने (किंवा बातांनी) ऐकत नाही."

"घरोघरी मातीच्या चुली, पण शहाण्याला कायद्याची सुली."

पांढरपेशा वर्गाने समाजासमोर आदर्श ठेवायचा असतो, पण जर तोच उलटा चालला, तर मग मात्र त्याला 'दंडाचाच' (शिक्षेचाच) डोस द्यावा लागतो!

उताणे झोपून थुंकले, तर स्वतःच्याच तोंडावर पडते

थोर किंवा मोठ्या लोकांविरुद्ध वाईट विचार केल्यास त्याचे वाईट परिणाम स्वतःलाच भोगावे लागतात.

"उताणे झोपून थुंकले, तर स्वतःच्याच तोंडावर पडते" ही मराठीतील अत्यंत व्यावहारिक, अनुभवसिद्ध आणि तितकीच कडक शब्दांतील म्हण आहे. माणसाच्या विवेकहीन कृत्यांचे परिणाम कसे उलटे फिरतात, याचे अत्यंत हुबेहूब आणि दृश्यमान वर्णन या म्हणीत केले आहे.

'उताणे झोपणे' म्हणजे पाठीवर आणि छताकडे तोंड करून झोपणे. जर कोणी या अवस्थेत वरच्या दिशेने थुंकण्याचा प्रयत्न केला, तर ते थुंकणे वर न जाता गुरुत्वाकर्षणामुळे थेट स्वतःच्याच चेहऱ्यावर पडते.

यावरून या म्हणीचा व्यावहारिक अर्थ असा होतो की—जेव्हा एखादी व्यक्ती स्वतःच्याच जवळच्या माणसाची, कुटुंबाची, संस्थेची किंवा देशाची जाणीवपूर्वक बदनामी करण्याचा प्रयत्न

करते, तेव्हा ती बदनामी समोरच्याची न होता उलट स्वतःचीच अब्रू वेशीवर टांगते आणि स्वतःच अपमानित होते.

अनेकदा लोक मत्सर, द्वेष किंवा रागाच्या भरात आपल्याच माणसांवर किंवा वरिष्ठांवर चिखलफेक करतात. परंतु, असे करताना आपण स्वतःही त्याच घटकाचा भाग आहोत याचे भान ते विसरतात. शेवटी त्या कृत्याची झळ त्यांना स्वतःलाच बसते.

ज्याप्रमाणे हवेत फेकलेले अस्त्र उलट फिरून फेकणाऱ्यावरच येते, तसेच वाईट कृत्य किंवा वाईट शब्द फिरून स्वतःवरच उलटतात, हा सृष्टीचा नियम ही म्हण अधोरेखित करते.

कोणतेही कृत्य किंवा टीका करण्यापूर्वी त्याचे दूरगामी परिणाम काय होतील, याचा विचार माणसाने केला पाहिजे, हा मोलाचा संदेश यात दडला आहे.

समानार्थी किंवा मिळत्याजुळत्या म्हणी:

"झाकावी मूठ सव्वा लाखाची." (आपल्या घरातील उणिवा बाहेर काढून स्वतःची नाचक्की करू नये.)

"कुऱ्हाडीचा दांडा गोतास काळ."

"सूर्यावर थुंकणे." (मोठ्या किंवा श्रेष्ठ व्यक्तीवर चिखलफेक करण्याचा प्रयत्न केल्यास स्वतःचीच नाचक्की होते.)

दुसऱ्याचे वाईट करण्याच्या नादात किंवा आपल्याच माणसांची निंदा करताना, आपण स्वतःचेच हसे करून घेत आहोत, याचे भान प्रत्येकाने ठेवले पाहिजे!

उडाला तर कावळा, बसला तर कावळा

एखादी व्यक्ती आपल्या मतावर ठाम नाही, परिस्थितीनुसार रंग बदलणारी आहे असे दर्शवण्यासाठी ही म्हण वापरतात.

"उडाला तर कावळा, बसला तर कावळा" ही मराठीतील एक अत्यंत व्यावहारिक आणि चतुर वृत्तीवर भाष्य करणारी म्हण आहे. संशयास्पद किंवा अनिश्चित परिस्थितीमध्ये स्वतःचा फायदा करून घेण्यासाठी किंवा नामानिराळे राहण्यासाठी लोक या म्हणीचा वापर करतात.

समजा दूर झाडावर किंवा अंधारात एक काळी आकृती दिसत आहे. तो कावळा आहे की दुसरा एखादा पक्षी, हे निश्चित माहीत नाही. अशा वेळी एखादा माणूस म्हणतो, "तो उडाला तरी माझ्या दृष्टीने कावळाच आहे आणि तिथेच बसून राहिला तरी कावळाच आहे."

यावरून व्यवहारातील अर्थ असा होतो की—परिस्थिती किंवा निकाल काहीही लागो, आपल्याला त्याचा काहीच फरक पडत

नाही; किंवा कोणत्याही परिस्थितीत आपलाच शब्द कसा खरा ठरेल, अशी दुहेरी सोय करून ठेवणे.
काही लोक अत्यंत हुशार असतात. ते एखाद्या वादात किंवा घटनेत आधीच असा मधला मार्ग किंवा असे मत मांडून ठेवतात, जेणेकरून भविष्यात काहीही झाले तरी ते चुकीचे ठरत नाहीत.
जेव्हा एखाद्या गोष्टीचा निकाल अनिश्चित असतो (उदा. क्रिकेट मॅच किंवा निवडणूक), तेव्हा "दोन्ही बाजू सारख्याच आहेत, कोणीही जिंकले तरी आपलेच" अशी भूमिका घेणाऱ्या लोकांसाठी ही म्हण वापरली जाते.
काही वेळा समोरची व्यक्ती कितीही पुरावे देत असली, तरी स्वतःचाच हेका कायम ठेवण्यासाठी किंवा समोरच्याच्या बोलण्याला महत्त्व न देण्यासाठीही लोक "काहीही होवो, माझ्या दृष्टीने ते तसेच आहे" या अविर्भावात ही म्हण वापरतात.
समानार्थी किंवा मिळत्याजुळत्या म्हणी / वाक्प्रचार:
 ’चित्त भी मेरी, पट भी मेरी।" (हिंदी म्हण - दोन्ही बाजूंनी स्वतःचाच फायदा करून घेणे.)
"हातचे सोडून पळत्याच्या पाठी लागणे नाही, तर दोन्ही हातात लाडू असणे." निकाल अनुकूल लागो वा प्रतिकूल, स्वतःची बाजू सुरक्षित ठेवण्याच्या आणि 'मी कसा बरोबर होतो' हे सिद्ध करण्याच्या मानवी चाणाक्ष वृत्तीवर ही म्हण अचूक बोट ठेवते!

उतत्या काळाला रे ओढ

कठीण किंवा वाईट काळ आला की सर्वच बाजूंनी संकटे येतात.

"उतत्या काळाला रे ओढ" (किंवा काही भागांत ग्रामीण बोलीत 'उतरत्या काळाला रे ओढ') ही मराठीतील अत्यंत गंभीर आणि मानवी जीवनाचे चक्र स्पष्ट करणारी एक अनुभवसिद्ध म्हण आहे.

माणसाच्या आयुष्यात जेव्हा वाईट किंवा कठीण काळ सुरू होतो, तेव्हा परिस्थिती कशी वेगाने खालावत जाते, याचे अचूक वर्णन या म्हणीत केले आहे.

या म्हणीचा सविस्तर अर्थ आणि संदर्भ खालीलप्रमाणे आहे:

'उतता काळ' म्हणजे उतरती कळा, म्हणजेच वैभवाचा, सुखाचा किंवा प्रगतीचा काळ संपून सुरू झालेला ऱ्हासाचा किंवा संकटाचा काळ. 'ओढ' म्हणजे खेच किंवा ओढाताण.

जेव्हा एखाद्या माणसाचा वाईट काळ सुरू होतो, तेव्हा एकापाठोपाठ एक अशा अनेक अडचणी त्याला खाली खेचू लागतात (ओढू लागतात). अशा वेळी माणसाने कितीही प्रयत्न केले, तरी त्याला यश येत नाही आणि त्याची आर्थिक, सामाजिक किंवा शारीरिक स्थिती वेगाने खालावत जाते.

थोडक्यात सांगायचे तर—"काळ फिरला की परिस्थिती माणसाला चहुबाजूने संकटाच्या खाईत ओढू लागते."

जेव्हा एखाद्याचे नशीब किंवा काळ फिरतो, तेव्हा केवळ एकच संकट येत नाही. आर्थिक नुकसान झाले की पाठोपाठ आजारपण येते, नात्यांमध्ये दुरावा येतो आणि आजूबाजूचे लोकही साथ सोडतात. परिस्थितीच अशी निर्माण होते की माणूस त्यात अधिकच अडकत जातो.

चांगल्या काळात माणसाने मातीत हात घातला तरी त्याचे सोने होते, पण 'उतत्या काळात' सोन्यात हात घातला तरी त्याची माती होते. घेतलेले निर्णय चुकीचे ठरतात आणि बुद्धीही विपरीत चालते.

ही म्हण माणसाला अहंकारापासून दूर राहण्याचा इशारा देते. आज जर वैभव असेल, तर उद्या उतरती कळा येऊ शकते; म्हणून चांगल्या काळात नेहमी नम्र राहावे, हेच ही म्हण सुचवते.

समानार्थी किंवा मिळत्याजुळत्या म्हणी:

"विनाशकाले विपरीत बुद्धी." (वाईट काळ आला की माणसाचे विचार आणि निर्णयही उलटे व चुकीचे होऊ लागतात.)

"दिस फिरले की अक्कल फिरते."

"दुभत्या गाईच्या लाथा गोड, पण सुकत्या काळाला ओढ."

"आली कळा, गेली बाळा."

चढ-उतार हे आयुष्याचे नियम आहेत. जेव्हा आयुष्याला 'उत' लागतो किंवा उतरती कळा लागते, तेव्हा परिस्थितीचा ओढा माणसाला नको त्या दिशेने खेचून नेतो. अशा वेळी धीर आणि संयम राखणे हाच एकमेव मार्ग असतो.

उठले तर शेंडीला आणि बसले तर मुंडीला

सर्व बाजूंनी कात्रीत सापडणे किंवा प्रत्येक गोष्टीत अडचण असणे.

"उठले तर शेंडीला आणि बसले तर मुंडीला" ही मराठीतील अत्यंत सडेतोड आणि माणसाच्या त्रासिक किंवा अतिरेकी स्वभावावर भाष्य करणारी एक गावरान म्हण आहे. एखाद्या व्यक्तीचा सततचा हस्तक्षेप, कटकटी किंवा दोन्ही बाजूने छळ करण्याची वृत्ती दाखवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

शेंडी: डोक्याच्या वरचा भाग किंवा केसांची शेंडी.

मुंडी: मान किंवा मानगुटी.

जर कोणी व्यक्ती उठली की वर असलेल्या शेंडीला हात घालते (म्हणजेच तिथून त्रास देते) आणि खाली बसली की थेट

मानगुटीलाच बसते (तिथून छळते); म्हणजेच ती व्यक्ती कोणत्याही अवस्थेत समोरच्याला सुखाने जगू देत नाही.

यावरून व्यावहारिक अर्थ असा होतो की—एखाद्या व्यक्तीने काहीही केले तरी त्याला सतत दोष देणे, त्याच्या प्रत्येक हालचालीवर बारीक लक्ष ठेवून छळणे किंवा कोणत्याही परिस्थितीत त्याचे नुकसान करणे.

काही लोक किंवा अधिकारी स्वभावाने अत्यंत कडक किंवा हेकेखोर असतात. हाताखालील माणसाने काम चांगले केले तरी दोष काढतात आणि नाही केले तरी शिक्षा करतात. अशा 'सतत मागे लागणाऱ्या' स्वभावासाठी ही म्हण वापरतात.

समोरच्या माणसाला कोणत्याही बाजूने पळ काढायला जागा न ठेवता, तो उठला काय किंवा बसला काय, त्याला सतत कोंडीत पकडणे.

घरात एखादी कजाग व्यक्ती असेल किंवा कामाच्या ठिकाणी अत्यंत त्रासदायक बॉस असेल, जो कर्मचाऱ्याच्या प्रत्येक लहान-सहान गोष्टीवर खिटखिट करतो, तेव्हा वैतागून हा उद्गार काढला जातो.

समानार्थी किंवा मिळत्याजुळत्या म्हणी:

”उठता लाथ, बसता बुक्की." (प्रत्येक क्षणाला मार किंवा त्रास मिळणे.)

"पुढे खाई, मागे विहीर." (कोणत्याही बाजूने सुटका न होणे.)

"इकडे आड, तिकडे विहीर."

जेव्हा एखादी व्यक्ती किंवा परिस्थिती माणसाला कोणत्याही स्थितीत सुखाचा श्वास घेऊ देत नाही आणि सतत छळत राहते, तेव्हा या म्हणीचा वापर करून तीव्र संताप व्यक्त केला जातो.

उघड्या नागड्याला काय लुटणार?

ज्याच्याकडे काहीच नाही, त्याचे कुणी काय नुकसान करणार?

"उघड्या नागड्याला काय लुटणार?" ही मराठीतील एक अतिशय सडेतोड, रोकडी आणि व्यावहारिक सत्य मांडणारी म्हण आहे. ज्या माणसाकडे गमावण्यासारखे काहीच उरलेले नसते, त्याला कोणतीही भीती उरत नाही, हा सार्वत्रिक नियम या म्हणीतून व्यक्त होतो.

'उघडा-नागडा' म्हणजे अत्यंत दरिद्री, ज्याच्या अंगावर साधे वस्त्रही नाही आणि खिशात एक छदामही नाही असा कंगाल माणूस. अशा माणसाकडे चोर किंवा दरोडेखोर आले, तरी ते

त्याच्याकडून काय लुटून नेणार? कारण त्याच्याकडे लुटण्यासारखे काहीच नसते.

यावरून व्यवहारातील अर्थ असा होतो की—ज्या व्यक्तीकडे कोणतीही संपत्ती, प्रतिष्ठा किंवा वैभव उरलेले नाही, अशा अत्यंत हलाखीच्या स्थितीत असलेल्या माणसाला कोणाचीही, अगदी चोर-दरोडेखोरांची किंवा नुकसानीची मुळीच भीती नसते. कारण ज्याच्याकडे काहीच नाही, त्याचे कोणी काहीच हिरावून घेऊ शकत नाही.

माणसाला भीती नेहमी आपल्याकडील गोष्टी गमावण्याची असते (उदा. पैसा, पत, पद). पण जेव्हा माणूस सर्वस्वी रिक्त होतो, तेव्हा तो पूर्णपणे निर्भय बनतो.

एखादा उद्योग पूर्णपणे बुडाला असेल किंवा दिवाळखोरी निघाली असेल, अशा वेळी वसुली करणारे किंवा शत्रू कितीही अंगावर आले, तरी तो माणूस शांत राहतो; कारण आता गमावण्यासाठी त्याच्याकडे काहीच शिल्लक नसते.

काही वेळा समोरचा शत्रू जेव्हा विनाकारण त्रास देण्याचा प्रयत्न करतो, तेव्हा "माझ्याकडे तुला देण्यासाठी काहीच नाही, तू माझे काय नुकसान करणार?" असा सडेतोड जबाब देण्यासाठी या म्हणीचा वापर होतो.

समानार्थी किंवा मिळत्याजुळत्या म्हणी:

"कंगालाला चोर घाबरतो." 2. "ज्याला नाही घर-दार, त्याला कशाचा शेजार?"

"नग्न माणसाला कपडे चोरण्याची भीती नसते."

"बोडक्याच्या डोक्याला नाहाण्याची काय भीती?"

सर्वस्व गमावलेला माणूस हा एका अर्थाने जगातील सर्वात मुक्त आणि निर्भय माणूस असतो, कारण त्याला लुबाडण्याची ताकद कोणातच नसते!

उडाला तर कावळा आणि बसला तर बाण

अत्यंत अचूक नेम धरल्याबद्दल किंवा तर्क केल्याबद्दल वापरले जाणारे वाक्य.

"उडाला तर कावळा आणि बसला तर बाण" (किंवा काही भागांत 'बसला तर कावळा, उडाला तर बाण' किंवा 'लागला तर तीर, नाही तर तुक्का') ही मराठीतील एक अतिशय रंजक आणि मानवी स्वभावातील अनपेक्षित यशावर भाष्य करणारी म्हण आहे.

वर आपण जी म्हण पाहिली (उडाला तर कावळा, बसला तर कावळा), तिच्यापेक्षा या म्हणीचा अर्थ पूर्णपणे वेगळा आणि रंजक आहे.

कल्पना करा की एका झाडावर अंधारात काहीतरी अस्पष्ट दिसत आहे. एका माणसाने अंदाज लावून तिथे तीर (बाण) मारला. जर नेम चुकला आणि तिथे खरोखरच एखादा कावळा असेल, तर तो उडून जाईल; म्हणजेच 'उडाला तर कावळा' (काही बिघडले नाही, अंदाज चुकला तर तो केवळ कावळा होता असे समजायचे). पण जर तो बाण अचूक लागला, तर तो माणसाचा यशस्वी 'बाण' ठरेल (म्हणजे नेम लागला आणि शिकार झाली).

यावरून व्यवहारातील अर्थ असा होतो की—एखादी गोष्ट केवळ अंदाजाने किंवा नशिबावर विसंबून करून पाहणे. जर ती गोष्ट यशस्वी झाली तर आपले नशीब आणि कर्तृत्व (बाण), आणि जर अपयशी ठरली तर फार काही नुकसान नाही, तो एक चुकीचा अंदाज (कावळा) होता असे समजून सोडून देणे.

जेव्हा एखाद्या कामाचा निकाल माहीत नसतो, पण "करून तर पाहू, काय होतेय ते" अशा वृत्तीने प्रयत्न केला जातो, तेव्हा ही म्हण वापरतात.

काही कामांमध्ये गमावण्यासारखे काहीच नसते, पण जिंकलो तर मोठा फायदा असतो. अशा वेळी लोक म्हणतात, "करूया प्रयत्न, उडाला तर कावळा आणि बसला तर बाण!"

अनेकदा माणसाला स्वतःच्या क्षमतेवर विश्वास नसतो, पण अनपेक्षितपणे त्याचे काम फत्ते होते. अशा वेळी मिळालेले यश हे केवळ नशिबाचा भाग असते.

समानार्थी किंवा मिळत्याजुळत्या म्हणी / वाक्प्रचार:

"लागला तर तीर, नाही तर तुक्का." (हिंदी: लगा तो तीर, नहीं तो तुक्का)

"अंधारात गोळीबार करणे."

"करून पहावे रामबाण, नाही तर आपला कावळा छान."

कोणत्याही खात्रीशिवाय, निव्वळ नशिबावर आणि अंदाजावर खेळल्या जाणाऱ्या डावाला किंवा प्रयत्नाला "उडाला तर कावळा आणि बसला तर बाण" असे म्हणतात!

उपाशी पोटी भक्ती होत नाही

पोटाची सोय झाल्याशिवाय माणूस ईश्वराची किंवा कशाचीही सेवा करू शकत नाही (गरजा आधी पूर्ण व्हायला हव्यात.

"उपाशी पोटी भक्ती होत नाही" (किंवा संतांच्या भाषेत—'आधी पोटोबा, मग विठोबा') ही मराठीतील अत्यंत वास्तववादी, व्यावहारिक आणि मानवी मनाचे खरे स्वरूप मांडणारी एक सुप्रसिद्ध म्हण आहे. ही म्हण माणसाच्या मूलभूत गरजा आणि आध्यात्मिक/वैचारिक प्रगती यांमधील संबंध स्पष्ट करते.

'उपाशी पोटी' म्हणजे जेव्हा पोटात भूक लागलेली असते, अन्न मिळालेले नसते. अशा अवस्थेत माणसाला देवाचे नाव घेणे, ध्यान करणे किंवा कोणतीही उच्च विचारसरणी आत्मसात करणे अशक्य होते.

यावरून व्यवहारातील अर्थ असा होतो की—माणसाला जोपर्यंत अन्न, वस्त्र, निवारा यांसारख्या त्याच्या मूलभूत गरजा मिळत नाहीत, तोपर्यंत त्याचे मन धर्म, संस्कृती, भक्ती किंवा कोणत्याही उच्च आदर्शांकडे वळू शकत नाही. आधी पोटाची भूक शमवणे ही निसर्गाची पहिली मागणी आहे.

हा संतांनी आणि पूर्वजांनी मान्य केलेला अत्यंत व्यावहारिक विचार आहे. संत कबीर एका ठिकाणी म्हणतात, "भूखे भजन न होय गोपाला, यह लो अपनी कंठी माला।" म्हणजेच हे देवा, जोपर्यंत माझे पोट भुकेले आहे, तोपर्यंत मी तुझी भक्ती करू शकत नाही, ही तुझी माळ तूच परत घे.

माणसाच्या शरीराला जगवण्यासाठी अन्नाची गरज असते. शरीर सुदृढ आणि शांत असेल, तरच मन एकाग्र होऊ शकते. भुकेलेला माणूस केवळ अन्नाचा विचार करू शकतो, देवाचा किंवा परमार्थाचा नाही.

गरिबी निर्मूलन किंवा समाजकल्याण करताना आधी लोकांच्या रोजगाराची आणि अन्नाची सोय करावी लागते, त्यानंतरच त्यांना शिक्षण, संस्कार किंवा नीतिनियम शिकवता येतात, हाच संदेश यातून मिळतो.

समानार्थी किंवा मिळत्याजुळत्या म्हणी / सुविचार:

"आधी पोटोबा, मग विठोबा." (पोटाची खळगी भरल्याशिवाय विठ्ठलाची भक्ती सुचत नाही.)

"बुभुक्षितः किं न करोति पापम्" (संस्कृत सुभाषित - भुकेलेला माणूस कोणते पाप करत नाही? म्हणजेच भूक माणसाला काहीही करायला लावते, तिथे भक्तीला स्थान नसते.)

देवाने दिलेल्या या शरीराची भूक भागवणे हे पहिले कर्तव्य आहे. पोट शांत असेल, तरच बुद्धी आणि मन ईश्वराच्या किंवा कोणत्याही चांगल्या कामाच्या ठिकाणी स्थिर होऊ शकते!

उलटे पारधी, ससा गोट्याला

परिस्थिती पूर्णपणे आपल्या विरोधात असतानाही न डगमगता सामोरे जाणे किंवा उलट परिस्थिती निर्माण होणे.

"उलटे पारधी, ससा गोट्याला" ही मराठीतील एक अत्यंत दुर्मिळ, वैशिष्ट्यपूर्ण आणि उपरोधिक गावरान म्हण आहे. नेहमीच्या नैसर्गिक नियमांच्या किंवा व्यवहाराच्या अगदी उलट परिस्थिती निर्माण झाल्यावर ही म्हण वापरली जाते.

पारधी: शिकारी, जो प्राण्यांची शिकार करतो.

ससा: अत्यंत भित्रा आणि लहान प्राणी, जो शिकारीला पाहून पळून जातो.

गोट्याला: येथे 'गोट्याला' या शब्दाचा अर्थ 'चापट मारणे', 'हल्ला करणे' किंवा ग्रामीण बोलीत 'कोंडीत पकडणे' असा होतो.

सामान्यतः पारधी हा सशाची शिकार करतो आणि ससा स्वतःचा जीव वाचवून पळतो. परंतु, या म्हणीत परिस्थिती उलटी झाली

आहे—शिकारीच मागे फिरला आहे आणि भित्रा ससा चक्क शिकार करणाऱ्या पारध्यावरच हल्ला करायला धावतो आहे किंवा त्याला कोंडीत पकडत आहे.

जेव्हा सामर्थ्यवान, बलाढ्य किंवा वरिष्ठ व्यक्तीला एखादी अत्यंत कमजोर, भित्री किंवा कनिष्ठ व्यक्ती धाकात घेते, किंवा ज्याच्या हातात सत्ता/अधिकार आहे तोच घाबरून मागे हटतो आणि ज्याच्याकडे काहीच नाही तो वरचढ ठरतो, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

थोडक्यात सांगायचे तर—"जेव्हा शिकारीच स्वतः शिकार बनतो आणि परिस्थिती संपूर्णपणे उलटी फिरते."

कामाच्या ठिकाणी किंवा राजकारणात अनेकदा असे घडते की, मोठा अधिकारी किंवा मालक एखाद्या लहान कर्मचाऱ्याच्या हातात काहीतरी पुरावा लागल्यामुळे किंवा इतर कारणांमुळे त्याला घाबरू लागतो. अशा वेळी "मालक गप्प आणि नोकर गरम" अशी जी स्थिती होते, तिथं ही म्हण चपखल बसते.

कधीकधी अत्यंत गरीब किंवा दुर्बल माणूस अन्यायाविरुद्ध इतका पेटून उठतो की, तो मोठ्या जुलमी शक्तीलाही नमवतो. अशा वेळीही या म्हणीचा सकारात्मक वापर केला जाऊ शकतो.

काळ बदलला की पूर्वी जे दबून राहायचे, ते आज अधिकार गाजवू लागतात, हेच यातून अधोरेखित होते.

समानार्थी किंवा मिळत्याजुळत्या म्हणी:

"उलटी गंगा वाहणे." (निसर्गनियमाच्या विरुद्ध घडणे.)

"मांजराच्या गळ्यात घंटा बांधायला उंदीर निघाला."

"घोड्याला गाढव लाथा मारू लागले."

जगभरात नेहमी बलवान माणूस कमकुवत माणसावर हुकूमत गाजवतो, पण जेव्हा एखादा 'ससा' थेट 'पारध्यालाच' आव्हान देतो, तेव्हा निसर्गाचा नियम बदलल्यासारखी परिस्थिती निर्माण होते!

उसना उरवणे

दुसऱ्याची वस्तू वापरून ती संपवणे किंवा नुकसान करणे.

"उसना उरवणे" (किंवा काही भागांत 'उसना उरवणे आणि वैरी वाढवणे') हा मराठीतील एक अतिशय मार्मिक आणि व्यावहारिक वाक्प्रचार आहे. उधारीच्या आणि पैशांच्या व्यवहारातील अपूर्णतेमुळे निर्माण होणाऱ्या कटकटींवर यातून प्रकाश टाकला गेला आहे.

उसना: उधार घेतलेले पैसे किंवा वस्तू.

उरवणे: शिल्लक ठेवणे (येथे अर्थ—पूर्ण पैसे परत न करता काही भाग थकवणे असा आहे).

जेव्हा एखादी व्यक्ती कोणाकडून तरी उधार (पैसे किंवा वस्तू) घेते आणि ती परत करण्याची वेळ येते, तेव्हा ती सर्व पैसे एकदम परत न करता, काही रक्कम जाणीवपूर्वक शिल्लक (थकीत) ठेवते. या प्रवृत्तीला किंवा कृत्याला 'उसना उरवणे' असे म्हणतात.

थोडक्यात सांगायचे तर—"उधारीची पूर्ण फेड न करता, काही ना काही हिशोब शिल्लक ठेवून समोरच्याला चकरा मारायला लावणे."

काही लोकांची मानसिकता अशी असते की, समोरच्याचे पूर्ण पैसे परत करायचे नाहीत. "हजार रुपये घ्यायचे आणि परत करताना नऊशेच द्यायचे, शंभर नंतर बघू," अशी टाळाटाळ ते सतत करत राहतात.

जो माणूस अडचणीच्या वेळी धावून येतो, त्याचेच पैसे थकवल्यामुळे शेवटी तो वैतागतो. या 'उसने उरवण्याच्या' स्वभावामुळे अत्यंत जवळचे मित्र किंवा नातेवाईक एकमेकांचे वैरी बनतात.

व्यवहारात जोपर्यंत पूर्ण आणि स्वच्छ हिशोब होत नाही, तोपर्यंत मनाला शांतता लाभत नाही. शिल्लक राहिलेली उधारी सतत मानसिक तणाव निर्माण करते.

या संदर्भातील मिळत्याजुळत्या म्हणी:

"उधार द्यावे आणि वैरी करून घ्यावे."

"उधारीचे पोते, सवाशे रिते."

व्यवहाराचा नियम असा सांगतो की, कोणाचेही उसने घेतलेले पैसे वेळेवर आणि पूर्णच्या पूर्ण परत करावेत. त्यात जर 'उरवले' (शिल्लक ठेवले), तर पैशांसोबतच आयुष्यातील चांगली माणसेही गमावण्याची वेळ येते.

ऊ

ऊराचे खुराडे आणि चुलीचे तुणतुणे

अतिशय गरिबी किंवा हलाखीची स्थिती असणे.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत दयनीय, हलाखीच्या आणि तीव्र दारिद्र्याची परिस्थिती दर्शवणारी एक दुर्मीळ आणि अतिशय अर्थपूर्ण म्हण आहे.

जेव्हा एखाद्या कुटुंबाची किंवा माणसाची आर्थिक स्थिती अत्यंत खालावलेली असते, राहण्यासाठी पुरेशी जागा नसते आणि खाण्यापिण्याची भ्रांत असते; अशा अतिशय गरीब आणि कष्टमय परिस्थितीला दर्शवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

ही म्हण दोन वेगवेगळ्या भागांतून गरिबीचे भीषण वास्तव मांडते:

ऊराचे खुराडे: 'खुराडे' म्हणजे कोंबड्यांना कोंडण्यासाठी असलेली अत्यंत लहान आणि अरुंद जागा. माणसाचे घर इतके लहान, अरुंद आणि कोंदट असणे की जिथे धड श्वासही घेता येत नाही (जणू ते छातीवर/ऊरावरच येऊन ठेपले आहे), याला

'ऊराचे खुराडे' म्हटले आहे. हे राहण्याच्या जागेच्या टंचाईचे आणि गरिबीचे प्रतीक आहे.

चुलीचे तुणतुणे: 'तुणतुणे' हे एकतारीसारखे एक साधे वाद्य आहे जे सतत एकच सूर काढत राहते. इथे घरात अन्न शिजवण्यासाठी चूल तर आहे, पण तिच्यात जाळण्यासाठी पुरेसे लाकूड किंवा रांधण्यासाठी अन्नधान्य नाही. त्यामुळे ती रिकामी चूल फक्त धूर सोडत (किंवा गरिबीचा एकच सूर आळवत) पडून आहे. हे उदरनिर्वाहाच्या किंवा खाण्यापिण्याच्या भ्रांत असण्याचे प्रतीक आहे.

थोडक्यात सांगायचे तर, ज्याच्याकडे राहण्यासाठी धड घर नाही आणि पोट भरण्यासाठी अन्न नाही, अशा अत्यंत हलाखीच्या आणि गरिबीच्या अवस्थेत जगणाऱ्या माणसाच्या स्थितीचे वर्णन करताना हा शब्दप्रयोग केला जातो.

"महापुरात सर्व काही वाहून गेल्यावर, त्या गरिबाचे 'ऊराचे खुराडे आणि चुलीचे तुणतुणे' झाले; आता त्यांना नव्या आयुष्याची सुरुवात शून्यातून करावी लागणार आहे."

ऊस गोड लागला म्हणून मुळासकट खाऊ नये

चांगल्या गोष्टींचा अतिरेक करू नये.

ही मराठीतील अतिशय लोकप्रिय आणि व्यावहारिक शहाणपण शिकवणारी म्हण आहे.

एखादी गोष्ट चांगली आहे, फायद्याची आहे किंवा कोणीतरी आपल्याशी अत्यंत प्रेमाने, मऊपणाने वागत आहे, म्हणून त्याचा अतिरेक करू नये किंवा त्याचा गैरफायदा घेऊन त्याला पूर्णपणे नष्ट करण्याचा प्रयत्न करू नये.

उसाचे उदाहरण: ऊस चवीला खूप गोड लागतो. पण तो गोड लागतो म्हणून जर कोणी तो जमिनीच्या मुळासकट उपटून खाऊ लागला, तर त्याला माती आणि कडवट चवच हाती लागेल; शिवाय पुढील पिकाचा मार्गही बंद होईल. ऊस फक्त वरवरचाच खाण्याचा असतो.

व्यावहारिक संदर्भ:

नात्यांमध्ये: एखादी व्यक्ती आपल्याशी खूप नम्रतेने आणि सोशिकतेने वागत असेल, तर तिच्या चांगुलपणाचा गैरफायदा घेऊ नये.

फायद्याच्या बाबतीत: एखाद्या व्यवसायात किंवा व्यवहारात चांगला नफा मिळत असेल, तर हावरेपणा करून सर्वच गोष्टी एकाच वेळी हडप करण्याचा प्रयत्न करू नये, अन्यथा मूळ फायदाही हातातून जातो.

समानार्थी म्हण / विचार:

"अति तेथे माती."

"आदराची गाठ सुटू नये."

"कौतुकाचा अतिरेक करू नये."

ऊठसूट कपाळाला हात

सारखी कटकट किंवा त्रास असणे, या अर्थाने ही म्हण वापरली जाते.

"ऊठसूट कपाळाला हात" हा मराठीतील एक अतिशय प्रचलित आणि मानवी स्वभावाचे अचूक वर्णन करणारा वाक्प्रचार आहे. सतत हताश होणे किंवा सतत तक्रार करत राहण्याच्या प्रवृत्तीवर यातून प्रकाश टाकला आहे.

ऊठसूट: सतत, वारंवार, प्रत्येक लहान-सहान कारणावरून किंवा विनाकारण.

कपाळाला हात (लावणे): कपाळावर हात मारून घेणे हा मानवी सहजभावात हताशपणा, उद्वेग, दु:खातिरेक किंवा नशीब खराब असल्याचे दर्शवण्याचा एक मार्ग आहे.

जेव्हा एखादी व्यक्ती प्रत्येक लहान-सहान गोष्टीवरून लगेच हताश होते, जरा अडचण आली की धीर सोडते आणि "माझं तर नशीबच खराब आहे" असे म्हणून सतत रडत बसते, तेव्हा तिच्या या स्वभावासाठी 'ऊठसूट कपाळाला हात लावणे' हा वाक्प्रचार वापरला जातो.

काही लोकांना प्रत्येक गोष्टीत फक्त अडचणी आणि नकारात्मक बाजूच दिसते. काम सुरू करण्यापूर्वीच किंवा एखादी किरकोळ समस्या आली तरी ते कपाळाला हात लावून बसतात.

स्वतः प्रयत्न करून मार्ग काढण्याऐवजी, सतत आपल्या नशिबाचा पाढा वाचणाऱ्या आणि तक्रारखोर वृत्तीच्या लोकांसाठी हा वाक्प्रचार चपखल बसतो.

घरात किंवा ऑफिसात एखादी अशी व्यक्ती असते, जिला कितीही सोपे काम दिले किंवा कितीही सुख दिले, तरी ती समाधानी नसते; उलट सतत कुठल्या ना कुठल्या गोष्टीवरून कपाळाला हात लावून कपाळकरंटेपणा मिरवत असते.

समानार्थी किंवा मिळत्याजुळत्या म्हणी / वाक्प्रचार:

"कपाळकरंटेपणा करणे." (सदैव स्वतःला दुर्दैवी समजून रडत बसणे.)

"तक्रारीचा पाढा वाचणे."

"नशिबाची रेघ अफाट, पण बुद्धीचा पत्ता नाही."

संकटांवर मात करून मार्ग काढण्याऐवजी, प्रत्येक वळणावर 'ऊठसूट कपाळाला हात' लावून बसणाऱ्या माणसाची प्रगती खुंटते, असा व्यावहारिक इशारा यातून मिळतो.

ऊठ रे जिभा, लावी शिभा

एखाद्याने काहीही न करता केवळ बोलून किंवा वायफळ बडबड करून गोंधळ निर्माण करणे.

"ऊठ रे जिभा, लावी शिभा" (किंवा काही भागांत 'ऊठ रे जिभा, लावी शिगा') ही मराठीतील अत्यंत गावरान, मार्मिक आणि वाक्चातुर्यावर किंवा संभाषणातील खोडकर प्रवृत्तीवर भाष्य करणारी एक जुनी म्हण आहे.

जिभा: जीभ (बोलण्याचे माध्यम).

शिभा (किंवा शिगा): ग्रामीण बोलीत याचा अर्थ 'काड्या लावणे', 'वाद लावून देणे',

जेव्हा एखादी व्यक्ती स्वतःहून पुढाकार घेऊन विनाकारण कोणाचे तरी कान भरते, इथली गोष्ट तिथे सांगून वाद निर्माण करते किंवा शांत चाललेल्या वातावरणात आपल्या बोलण्याने वितंडवाद घालते, तेव्हा तिच्या या खोडकर आणि कजाग प्रवृत्तीसाठी ही म्हण वापरली जाते.

थोडक्यात सांगायचे तर—"काहीतरी बोलून दोन माणसांमध्ये किंवा घरात भांडण पेटवून देणे आणि स्वतः नामानिराळे राहणे."

काही लोकांना समाजात किंवा कुटुंबात शांतता सोसत नाही. ते मुद्दाम अशी विधाने करतात, ज्यामुळे दोन पक्षांमध्ये गैरसमज निर्माण व्हावेत. जणू काही ते आपल्या जिभेला आज्ञाच देतात की, 'चल, आता उठ आणि कुठेतरी आग लावून ये!'

काही वेळा माणूस नको तिथे तोंड उघडून स्वतःवर किंवा इतरांवर संकट ओढवून घेतो. तोंडातून निघणारे शब्द हे सुसंवादासाठी असण्याऐवजी जर कलह निर्माण करत असतील, तर तिथे हा उपरोधिक टोला मारला जातो.

पुराणात ज्याप्रमाणे नारदमुनी कलह लावण्यासाठी प्रसिद्ध होते (सकारात्मक अर्थाने), तसेच व्यवहारात चहाड्या करून भांडणे लावणाऱ्या नकारात्मक वृत्तीच्या लोकांसाठी ही म्हण चपखल बसते.

समानार्थी किंवा मिळत्याजुळत्या म्हणी / वाक्प्रचार:

"इकडची अढी तिकडे लावणे."

"काड्या करणे किंवा आग लावणे."

"घरभेदीपणा करणे."

जीभ हे माणसाला जोडण्याचे साधन आहे, पण जर ती 'ऊठसूट' लोकांमध्ये 'शिभा' (भांडणे) लावत सुटली, तर ती

संपूर्ण समाज किंवा कुटुंब उद्ध्वस्त करू शकते, हाच सावधगिरीचा इशारा या म्हणीमध्ये दडला आहे!

ऊठ म्हणे तर, बस म्हणते

एखाद्या व्यक्तीचा स्वभाव नेमका उलट किंवा हट्टी असणे.

"ऊठ म्हणे तर, बस म्हणते" (किंवा काही भागांत 'ऊठ म्हंटलं की बसते आणि बस म्हंटलं की उठते') ही मराठीतील अत्यंत परिचित आणि मानवी स्वभावातील हट्टीपणा किंवा उपरोधिक विरोधाभासावर बोट ठेवणारी एक लोकप्रिय म्हण आहे.

जेव्हा आपण एखाद्या व्यक्तीला एखादी गोष्ट सरळ सांगतो, तेव्हा ती नेमकी त्याच्या **उलट** वागते. जर तिला 'ऊठ' म्हटले, तर ती मुद्दाम 'बसेल' आणि 'बस' म्हटले तर ती मुद्दाम 'उठेल'.

यावरून व्यवहारातील अर्थ असा होतो की—नेहमी समोरच्याच्या सांगण्याच्या अगदी उलट वागून आपला हेका किंवा हट्टीपणा चालवणे, सहकार्य न करणे आणि प्रत्येक गोष्टीत असहकार किंवा विरोध दर्शवणे.

काही लोकांचा स्वभाव जन्मतःच 'विरोधी' असतो. त्यांना कितीही समजावून किंवा प्रेमाने सांगितले, तरी त्यांना

समोरच्याचे ऐकायचे नसते. केवळ स्वतःचा अहंकार समाधान करण्यासाठी ते मुद्दाम उलट कृत्य करतात.

ही म्हण बऱ्याचदा लहान मुलांच्या हट्टी स्वभावाचे वर्णन करताना घराघरांमध्ये वापरली जाते. मुलांना "अभ्यासाला बस" म्हटले की ती खेळायला जातात, आणि "आता झोपा" म्हटले की त्यांना भूक लागते किंवा खेळायचे असते.

घरात किंवा नात्यांमध्ये जेव्हा पती-पत्नी किंवा सासू-सून यांच्यात ताळमेळ नसतो आणि दोघेही एकमेकांना केवळ त्रास देण्यासाठी मुद्दाम उलट वागतात, तेव्हा वैतागून "हिचे/ह्याचे काय सांगावे, ऊठ म्हणे तर बस म्हणते!" असा उद्गार काढला जातो.

समानार्थी किंवा मिळत्याजुळत्या म्हणी / वाक्प्रचार:

"उलटी गंगा वाहणे."

"बुद्धी विपरीत चालणे."

"सांगायचे गोड, करायचे कडू (किंवा उलट)."

सामंजस्याने आणि एकमेकांच्या मताचा आदर करून जगण्याऐवजी, केवळ विरोधाला विरोध करायचा म्हणून प्रत्येक गोष्टीच्या उलट वागणाऱ्या आडमुठ्या स्वभावावर ही म्हण अचूक प्रहार करते!

ऊर बडवून घेणे

एखाद्या गोष्टीबद्दल खूप दुःख करणे किंवा विनाकारण आक्रोश करणे.

"ऊर बडवून घेणे" (किंवा 'ऊर बडवणे') हा मराठी भाषेतील अत्यंत तीव्र भावना व्यक्त करणारा एक सुप्रसिद्ध वाक्प्रचार आहे. दुःख, हताशपणा आणि असह्य वेदना दर्शवण्यासाठी याचा वापर केला जातो.

ऊर: छाती किंवा हृदय.

बडवून घेणे: जोरात मारून घेणे किंवा हापटणे.

मूळ शारीरिक क्रियेचा विचार केला, तर जेव्हा माणसावर एखादे अत्यंत मोठे संकट कोसळते किंवा अत्यंत जवळच्या व्यक्तीचा मृत्यू होतो, तेव्हा अतिदुःखामुळे माणूस स्वतःच्या छातीवर दोन्ही हातांनी मारून घेत मोठ्याने रडू लागतो. या क्रियेवरून हा वाक्प्रचार रूढ झाला आहे.

एखाद्या अत्यंत जवळच्या व्यक्तीच्या निधनामुळे किंवा आयुष्यात भरून न निघणारे मोठे नुकसान झाल्यामुळे होणाऱ्या असह्य वेदना आणि आकांत व्यक्त करण्यासाठी हा वाक्प्रचार वापरतात.

उदा. "एकुलता एक मुलगा अपघातात दगावल्याचे ऐकून त्या वृद्ध मातेने ऊर बडवून घेतला."

जेव्हा आपल्याच एखाद्या मोठ्या चुकीमुळे किंवा हट्टीपणामुळे आपले सर्वस्व गमावण्याची वेळ येते, तेव्हा निर्माण होणाऱ्या अगतिक पश्चातापासाठीही हा वाक्प्रचार वापरला जातो.

उदा. "वेळेवर अभ्यास केला नाही आणि आता नापास झाल्यावर ऊर बडवून घेण्यात काय अर्थ?"

कधीकधी समोरचा माणूस आपले ऐकत नाही हे माहीत असतानाही, त्याच्यासमोर स्वतःचे गाऱ्हाणे मांडून डोके फोडून घेणे किंवा हताश होणे, या अर्थानेही उपरोधाने हा वाक्प्रचार वापरतात.

समानार्थी किंवा मिळत्याजुळत्या म्हणी / वाक्प्रचार:

"आकांत करणे." (मोठ्याने रडून गोंधळ घालणे.)

"हंबरडा फोडणे."

"कपाळ मोक्ष करून घेणे किंवा कपाळाला हात लावणे."

जेव्हा दुःख किंवा पश्चातापाची सीमा ओलांडली जाते आणि माणसाला आपल्या भावनांवर ताबा ठेवणे अशक्य होते, तेव्हाच्या अगतिक स्थितीला "ऊर बडवून घेणे" असे म्हणतात.

एक कोल्हा सतरा ठिकाणी व्याला

एका माणसामुळे अनेक ठिकाणी त्रास निर्माण होणे.
ही मराठीतील एका विशिष्ट मानवी प्रवृत्तीवर बोट ठेवणारी अतिशय चपखल म्हण आहे.
एकाच व्यक्तीने अनेक ठिकाणी वेगवेगळी आश्वासने देऊन ठेवणे किंवा एकाच वेळी अनेक ठिकाणी संशयास्पद आणि लपून-छपून गोष्टी करणे; ज्यामुळे पुढे जाऊन मोठी गुंतागुंत किंवा फजिती निर्माण होते.
प्राण्यांचे उदाहरण: निसर्गात कोणताही प्राणी एकाच वेळी वेगवेगळ्या ठिकाणी पिलांना जन्म देऊ शकत नाही. कोल्हा हा प्राणी त्याच्या चलाखीसाठी, धूर्तपणासाठी आणि लबाडीसाठी प्रसिद्ध आहे.
व्यावहारिक संदर्भ: जेव्हा एखादा धूर्त किंवा लबाड माणूस स्वतःच्या फायद्यासाठी अनेकांना वेगवेगळे सांगून फसवत असतो, तेव्हा हा संदर्भ वापरला जातो. उदाहरणार्थ— कर्ज घेणारा माणूस एकाच वेळी अनेकांना 'उद्या पैसे देतो' म्हणून सांगतो, किंवा एखादा लबाड मध्यस्थ एकाच वस्तूचा सौदा

अनेक लोकांसोबत लपवून करतो. अशा वेळी त्या व्यक्तीची लबाडी सर्वत्र पसरते, तेव्हा म्हणतात की 'एक कोल्हा सतरा ठिकाणी व्याला'.
समानार्थी भाव असणारी म्हण:
"एक धड ना भाराभर चिंध्या" (अनेक ठिकाणी हात मारण्याच्या नादात कुठेच यश न येणे) किंवा "लबाडाचे आवतण जेवल्याशिवाय खरे नाही."

एक ना धड, भाराभर चिंध्या

अनेक कामे एकाच वेळी केल्याने सर्वच अर्धवट राहणे.

ही मराठीतील अत्यंत व्यावहारिक आणि रोजच्या जगण्यात वापरली जाणारी एक अतिशय प्रसिद्ध म्हण आहे.

एकाच वेळी अनेक गोष्टी करायला जाणे आणि घाईगडबडीत किंवा अविचाराने एकही गोष्ट नीट पूर्ण न करता सर्वच कामांचा पुरता विचका करून ठेवणे.

'धड' आणि 'चिंध्या' चा संदर्भ: 'धड' म्हणजे एखादे अखंड, चांगले आणि उपयोगाचे वस्त्र. 'चिंध्या' म्हणजे कपड्यांचे फाटलेले, निरुपयोगी तुकडे. जर एखाद्या माणसाला चांगले अखंड वस्त्र शिवता आले नाही आणि त्याच्याकडे फक्त

फाटलेल्या कापडांचा मोठा ढीग (भाराभर चिंध्या) जमा झाला, तर त्याचा काहीच उपयोग होत नाही.

व्यावहारिक संदर्भ: अनेक लोकांना एकाच वेळी अनेक कामे हातात घेण्याची सवय असते. अभ्यासाच्या बाबतीत एकाच वेळी अनेक विषयांची पुस्तके उघडून बसणे, किंवा व्यवसायात एकाच वेळी चार नवीन प्रकल्प सुरू करणे; या अतिउत्साहामुळे शेवटी कोणतेच काम पूर्णत्वास जात नाही. सर्वच कामे अर्धवट राहतात आणि माणसाचा वेळ, पैसा व श्रम वाया जातात. ही म्हण माणसाला 'एकाग्रता' आणि 'नियोजनाचे महत्त्व' शिकवते.

समानार्थी म्हण / विचार:

"आळश्याला गंगा लांब." (काही अंशाने संदर्भासाठी)

इंग्रजीतील प्रसिद्ध म्हण: "Jack of all trades, master of none." (सर्व गोष्टींची जुजबी माहिती असणारा, पण कशातही नैपुण्य नसणारा).

एका कानावर पगडी, घरी बायको उघडी

बाहेर बडेजाव पण घरी दारिद्र्य असणे. किंवा काही भागांत 'बाहेर डामडौल, घरी मात्र बोंबाबोंब' ही समाजातील खोट्या

प्रतिष्ठेवर आणि दिखाऊपणावर प्रहार करणारी एक अतिशय चपखल म्हण आहे.

स्वतःच्या घरात प्रचंड गरिबी, दारिद्र्य किंवा अडचणी असणे; परंतु समाजात वावरताना मात्र अत्यंत श्रीमंतीचा, सुखाचा आणि ऐटीचा खोटा आव आणणे.

ऐतिहासिक व पोशाखाचा संदर्भ: जुन्या काळात 'पगडी' हे समाजात इभ्रत, श्रीमंती आणि मानाचे प्रतीक मानले जाई. त्यातही 'एका कानावर पगडी' ठेवणे म्हणजे अत्यंत ऐटीत आणि मिजासखोरपणे वावरणे.

विरोधाभास: जो माणूस समाजात एवढ्या तोऱ्यात वावरतो, त्याच्या स्वतःच्या घरात मात्र गरिबीमुळे बायकोला धड वस्त्रही मिळत नाही (उघडी असणे म्हणजे इथे दारिद्र्य असणे). म्हणजेच, हा माणूस स्वतःच्या कुटुंबाच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करू शकत नाही, पण बाहेरच्या लोकांना दाखवण्यासाठी मात्र पैशांची आणि मानाची खोटी ऐट मिरवतो.

व्यावहारिक संदर्भ: आजच्या काळात अनेक लोक घरात खायला अन्न नसताना किंवा ऐपत नसताना कर्ज काढून महागड्या गाड्या घेतात किंवा महागडे मोबाईल वापरतात. अशा खोट्या प्रतिष्ठेपाई जगत असलेल्या लोकांच्या प्रवृत्तीवर टीका करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

समानार्थी म्हण:

"बाहेर अंगाला अत्तर, घरी पिवायला नाही सत्तर."

"बाहेर डामडौल, आणि घरात पैशाचा ठणठणाट."

"नाव सोनुबाई, हाती कथिलाचा वाळा."

एका खांबावर द्वारका

सर्व जबाबदाऱ्या एका व्यक्तीवर येणे.

ही मराठीतील एका अत्यंत महत्त्वाच्या आणि जबाबदार व्यक्तीचे कुटुंबातील किंवा संस्थेतील

स्थान अधोरेखित करणारी एक अतिशय सुंदर म्हण आहे.

जेव्हा संपूर्ण घर, कुटुंब, व्यवसाय किंवा एखाद्या मोठ्या कामाची सर्व जबाबदारी केवळ आणि केवळ एकाच व्यक्तीवर अवलंबून असते, तेव्हा त्या परिस्थितीला 'एका खांबावर द्वारका' असे म्हणतात.

पौराणिक संदर्भ: 'द्वारका' ही भगवान श्रीकृष्णाची अत्यंत भव्य, सोन्याची आणि विशाल नगरी होती. इतकी अथांग नगरी केवळ एका मुख्य खांबावर तोललेली आहे, अशी एक रुपकात्मक कल्पना या म्हणीमागे आहे. जर तो एक खांब डगमगला, तर संपूर्ण नगरी कोसळेल.

कुटुंबाच्या बाबतीत: एखाद्या घरात कमावणारा किंवा निर्णय घेणारा एकच मोठा माणूस असतो आणि बाकीचे सर्व सदस्य (मुलं, वृद्ध, आजारी लोक) त्याच्यावरच अवलंबून असतात.

संस्थेच्या बाबतीत: एखाद्या कार्यालयात किंवा प्रकल्पात सर्व कामे हाताळणारा, नियोजन करणारा एकच मुख्य व्यवस्थापक किंवा कार्यकर्ता असतो; त्याच्या अनुपस्थितीत संपूर्ण काम ठप्प होते.

ही म्हण त्या एका व्यक्तीचे अफाट कर्तृत्व आणि तिच्यावरील जबाबदारीचा प्रचंड भार दर्शवते.

समानार्थी विचार

"घरचा कर्ता पुरुष."

"सर्व डोलारा एकाच्या खांद्यावर."

एका पिसाने मोर होत नाही

थोड्याशा यशाने हुरळून जाऊ नये.

ही मराठीतील मानवी कर्तृत्व, अनुभव आणि सातत्याचे महत्त्व सांगणारी एक अतिशय विचारप्रवर्तक म्हण आहे.

एखाद्या लहानशा किंवा अपघाताने मिळालेल्या यशामुळे, किंवा केवळ एकाच चांगल्या गुणामुळे कोणीही माणूस लगेच महान, तज्ज्ञ किंवा परिपूर्ण बनू शकत नाही. परिपूर्णतेसाठी आणि खऱ्या मोठेपणासाठी अनेक गुणांची, दीर्घ अनुभवाची आणि सातत्यपूर्ण प्रयत्नांची गरज असते.

निसर्गाचे उदाहरण: मोराचे सौंदर्य त्याच्या अंगावरील शेकडो रंगीबेरंगी पिसांमुळे आणि त्याच्या डौलदार पसाऱ्यामुळे खुलते. जर एखाद्या पक्षाला मोराचे केवळ एकच पीस कुठे तरी सापडले किंवा त्याच्या अंगावर एक पीस लावले, तर तो मोर बनू शकत नाही.

यशाच्या बाबतीत: एखाद्या विद्यार्थ्याने परीक्षेत एकदा चुकून किंवा नशिबाने पहिला नंबर मिळवला, तर तो लगेच 'महाविद्वान' होत नाही. त्याला ते यश टिकवून ठेवावे लागते.

कलेच्या बाबतीत: एखाद्याने एकच चांगली कविता लिहिली किंवा एकच चांगले गाणे गायले, तर तो लगेच खूप मोठा 'महाकवी' किंवा 'संगीतकार' बनत नाही.

थोडक्यात, ही म्हण आपल्याला एकाच यशाने हुरळून न जाता प्रगतीचा मार्ग सातत्याने चालू ठेवण्याचा संदेश देते.

समानार्थी म्हण / इंग्रजी विचार:

"एका हाताने टाळी वाजत नाही." (काही अंशाने परस्पर संदर्भासाठी)

इंग्रजीतील अत्यंत जवळची म्हण: "One swallow does not make a summer." (केवळ एका पक्षाच्या येण्याने उन्हाळा सुरू होत नाही, म्हणजेच एका घटनेने संपूर्ण परिस्थिती बदलत नाही).

एका म्यान्यात दोन तलवारी राहात नाहीत

दोन तेजस्वी किंवा प्रभावशाली माणसे एकत्र राहू शकत नाहीत.

(मूळ शब्द 'म्यान' - ज्यामध्ये तलवार ठेवली जाते) ही माणसांमधील वर्चस्वाची लढाई आणि स्वभावदोष दाखवणारी अत्यंत प्रसिद्ध म्हण आहे.

एकाच ठिकाणी, एकाच क्षेत्रात किंवा एकाच कुटुंबात समान ताकदीचे, सारख्याच अधिकाराचे किंवा सारख्याच तापट स्वभावाचे दोन महत्त्वाकांक्षी लोक एकत्र सुखाने राहू शकत नाहीत; त्यांच्यात कधी ना कधी संघर्ष किंवा मतभेद हे होतातच.

तलवारीचे उदाहरण: एका म्यानात (तलवारीच्या कोशात) सुरक्षितपणे फक्त एकच तलवार ठेवता येते. जर त्यात जबरदस्तीने दुसरी तलवार कोंबण्याचा प्रयत्न केला, तर त्यांच्या धारदार पात्यांमुळे म्यान फाटेल किंवा दोन्ही तलवारी निकामी होतील.

सत्तेच्या बाबतीत: एकाच राज्याला दोन राजे किंवा एकाच पक्षाला दोन सारख्याच अधिकारांचे प्रमुख असतील, तर तिथे सत्तेचा संघर्ष अटळ असतो.

घराच्या किंवा कार्यालयाच्या बाबतीत: दोन अत्यंत कडक स्वभावाचे किंवा हुकूमशाही प्रवृत्तीचे लोक एकत्र आले, तर

त्यांच्यात एकमत होणे कठीण असते. दोघेही स्वतःला श्रेष्ठ समजत असल्यामुळे तिथे वाद निर्माण होतात.

समानार्थी म्हण / इंग्रजी विचार:

"एका जंगलात दोन सिंह राहू शकत नाहीत."

इंग्रजीतील प्रसिद्ध म्हण: "Two of a trade seldom agree." (एकाच व्यवसायातील दोन प्रतिस्पर्धी क्वचितच एकमेकांशी सहमत होतात).

एका माळेचे मणी

सगळी माणसे एकाच स्वभावाची असणे.

ही मराठीतील मानवी स्वभाव, प्रवृत्ती आणि त्यांच्यातील साम्य दर्शवणारी एक अतिशय लोकप्रिय म्हण आहे.

एकाच गटातील किंवा समूहातील सर्व माणसांचे स्वभाव, गुण, दोष किंवा विचार सारखेच असणे. (सहसा ही म्हण वाईट किंवा लबाड प्रवृत्तीच्या लोकांचे साम्य दाखवण्यासाठी जास्त वापरली जाते.)

माळेचे उदाहरण: आपण जेव्हा गळ्यात घालायची जपमाळ किंवा एखादी माळ पाहतो, तेव्हा त्या माळेत ओवलेले सर्व मणी

एकाच आकाराचे, एकाच रंगाचे आणि एकाच दर्जाचे असतात. एक मणी जसा असतो, तसे व उरलेले सर्व मणी असतात.

स्वभावाच्या बाबतीत: एखाद्या कार्यालयात किंवा घरात सर्वच

एका माळेचे मणी

अर्थ: एकाच समूहाचे किंवा कुटुंबाचे घटक असूनही त्यांच्यात वेगळेपण नसणे. (सर्वांमध्ये समानता किंवा एकजूट असणे)

लोक आळशी किंवा कामचुकार असतील, तर त्यांच्याबद्दल बोलताना म्हटले जाते की, "अरे, त्या सगळ्यांची काय तक्रार करता? ते सगळे एका माळेचे मणी आहेत!"

संघर्षात: जेव्हा दोन किंवा अधिक व्यक्ती मिळून कोणाची फसवणूक करतात किंवा लबाडी करतात, तेव्हा त्या सर्वांची लायकी सारखीच आहे हे दाखवण्यासाठी या म्हणीचा अचूक वापर केला जातो.

समानार्थी म्हण / विचार:

"पळसाला पाने तीनच." (सगळीकडे सारखीच परिस्थिती असणे).

"कुत्र्याची शेपूट वाकडी ती वाकडीच." (काही संदर्भात).

इंग्रजीतील प्रसिद्ध म्हण: "Birds of a feather flock together." (सारख्याच प्रवृत्तीचे पक्षी एकत्र उडतात / सारखे लोक एकत्र येतात).

एका हाताने टाळी वाजत नाही

भांडण किंवा मतभेदात दोघांचाही वाटा असतो.

ही मराठीतील सामंजस्य, सहकार्य आणि वादाचे मूळ कारण स्पष्ट करणारी एक अत्यंत लोकप्रिय व्यावहारिक म्हण आहे.

कोणताही वाद, भांडण किंवा दोन व्यक्तींमधील व्यवहार हा केवळ एका बाजूच्या चुकीमुळे किंवा प्रयत्नांमुळे घडू शकत नाही; त्यासाठी दोन्ही बाजू तितक्याच कारणीभूत किंवा जबाबदार असतात.

टाळीचे उदाहरण: आपल्याला जेव्हा टाळी वाजवायची असते, तेव्हा दोन्ही हात एकत्र आणून ते एकमेकांवर आपटावे लागतात. आपण कितीही प्रयत्न केला तरी एकाच हाताने टाळीचा आवाज काढू शकत नाही.

भांडणाच्या बाबतीत: जेव्हा दोन व्यक्तींमध्ये किंवा कुटुंबांमध्ये मोठे भांडण होते, तेव्हा प्रत्येक जण दुसऱ्यालाच दोष देतो. अशा वेळी शहाणे लोक सांगतात की, चूक एका बाजूची नसेल, 'एका हाताने टाळी वाजत नाही'. दोघांनीही काही ना काही तरी चुका केल्या असणारच.

सहकार्याच्या बाबतीत: हा नियम चांगल्या कामालाही लागू होतो. कोणतेही नाते टिकवण्यासाठी, मैत्री दृढ करण्यासाठी किंवा एखादे मोठे काम यशस्वी करण्यासाठी दोघांच्याही सहकार्याची आणि प्रयत्नांची गरज असते. केवळ एकानेच प्रयत्न करून चालत नाही.

समानार्थी विचार / इंग्रजी म्हण:

"आग लागल्याशिवाय धूर निघत नाही." (वाद किंवा घटनेमागे काहीतरी कारण असतेच).

इंग्रजीतील प्रसिद्ध म्हण: "It takes two to tango." (जसा 'टँगो' डान्स एका माणसाला एकट्याने करता येत नाही, दोघांची गरज असते; तसेच वाद किंवा सहकार्यासाठी दोघे लागतात).

एकाची जळते दाढी, दुसरा त्यावर पेटवतो विडी

दुसऱ्याच्या संकटातही स्वतःचा फायदा पाहणे.

काही भागांत 'तिथे पेटवू इच्छितो विडी' ही मानवी स्वभावातील अत्यंत टोकाचा स्वार्थीपणा आणि असंवेदनशीलतेवर बोट ठेवणारी एक अतिशय मार्मिक म्हण आहे.

एखादा माणूस खूप मोठ्या संकटात सापडलेला असताना, त्याची अडचण समजून घेऊन त्याला मदत करण्याऐवजी, दुसरा माणूस त्या गंभीर परिस्थितीतूनही स्वतःचा छोटासा स्वार्थ कसा साधता येईल, याचाच विचार करणे.

रुपकात्मक संदर्भ: एखाद्या व्यक्तीच्या दाढीला आग लागली आहे, म्हणजे ती अतिशय वेदनादायक आणि भयंकर संकटात आहे. अशा वेळी आजूबाजूच्या लोकांनी पाणी आणून ती आग विझवणे गरजेचे असते. परंतु, एखादा अत्यंत निष्ठूर आणि स्वार्थी माणूस त्या आगीचा उपयोग स्वतःची विडी (सिगारेट) पेटवण्यासाठी करतो. त्याला समोरच्याच्या वेदनेशी काहीही देणेघेणे नसते, त्याला फक्त स्वतःची भूक किंवा हौस भागवायची असते.

व्यावहारिक संदर्भ:

नैसर्गिक आपत्तीत: जेव्हा कुठे पूर येतो किंवा भूकंप होतो, तेव्हा लोकांचे संसार उद्ध्वस्त होतात. अशा वेळी काही लोक मदतीला धावून जाण्याऐवजी तिथे चोरी किंवा वस्तूंची पळवापळव करून स्वतःचा फायदा शोधतात.

व्यावसायिक जगात: एखादा मित्र किंवा व्यावसायिक भागीदार मोठ्या आर्थिक अडचणीत असताना, त्याचा गैरफायदा घेऊन त्याची मालमत्ता कवडीमोल भावात लाटण्याचा प्रयत्न करणे.

समानार्थी म्हण:

"घर जळते, कोळसे गोळा करतो." (घर जळत असताना त्यातून उरलेले कोळसे विकून फायदा शोधणारा).

"मढ्याच्या टाळूवरचे लोणी खाणे." (अत्यंत क्रूरपणे मृताच्या किंवा संकटात असलेल्याच्या नावावर स्वार्थ साधणे).

एकाने गाय मारली म्हणून दुसऱ्याने वासरू मारू नये

दुसऱ्याच्या चुकीचे अनुकरण करून स्वतः चुकीचे वागू नये.

ही मराठीतील सदाचार, विवेक आणि नैतिकतेची शिकवण देणारी एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण व्यावहारिक म्हण आहे.

एखाद्या व्यक्तीने एखादे मोठे पाप, चूक किंवा वाईट कृत्य केले, तर त्याचाच संदर्भ देऊन किंवा त्याचा बदला घेण्यासाठी

आपणही दुसरी एखादी वाईट गोष्ट करू नये. दुसऱ्याच्या वाईट वागण्याचे अनुकरण करून आपण स्वतःचा विवेक सोडू नये.

धार्मिक व सांस्कृतिक संदर्भ: भारतीय संस्कृतीत गाय आणि वासरू यांना अत्यंत पवित्र मानले गेले आहे. गोहत्या हे महापाप मानले जाते. जर एखाद्या दुष्ट माणसाने एखाद्या कारणाने 'गाय मारली' (मोठे पाप केले), तर त्याचा राग मनात धरून किंवा 'त्याने केले मग मी का करू नये?' असा अविचाराने विचार करून आपण 'वासरू मारू नये' (दुसरे कृत्य करू नये).

बदल्याच्या भावनेबाबत: समाज किंवा राजकारणात अनेकदा असे घडते की, एका पक्षाने किंवा व्यक्तीने समोरच्याचे नुकसान करण्यासाठी चुकीचा मार्ग अवलंबला, तर दुसरी बाजूही सूडबुद्धीने तसाच किंवा त्याहून अधिक वाईट मार्ग स्वीकारते. ही म्हण अशा सूडबुद्धीला रोखते.

अनुकरणाच्या बाबतीत: "अमक्याने चोरी केली, तरी त्याला काही शिक्षा झाली नाही; मग मी का प्रामाणिक राहू?" अशी प्रवृत्ती जेव्हा लोकांमध्ये वाढीस लागते, तेव्हा त्यांना चुकीच्या मार्गावर जाण्यापासून परावृत्त करण्यासाठी हे शहाणपण सांगितले जाते.

समानार्थी विचार / इंग्रजी म्हण:

"चुकीला माफी असावी, पण चुकीचे अनुकरण नसावे."

इंग्रजीतील अत्यंत प्रसिद्ध आणि सार्थ विचार: "Two wrongs don't make a right." (दोन चुका एकत्र येऊन कधीही एक बरोबर गोष्ट तयार होऊ शकत नाही; म्हणजेच एकाच्या चुकीचा बदला दुसऱ्या चुकीने घेणे योग्य नाही).

एकावे जनाचे करावे मनाचे

लोकांचे ऐकावे, पण शेवटी आपले मन सांगते ते करावे.

ही मराठीतील अत्यंत लोकप्रिय, व्यावहारिक आणि स्वयंपूर्ण जगण्याचा मंत्र देणारी एक दर्जेदार म्हण आहे.

कोणताही महत्त्वाचा निर्णय घेताना सर्वांचे विचार, सल्ले आणि मते शांतपणे ऐकून घ्यावीत (जनाचे ऐकावे); परंतु शेवटी स्वतःच्या बुद्धीला, विवेकाला आणि मनाला जे योग्य व पटण्यासारखे वाटेल, त्यानुसारच अंतिम निर्णय घ्यावा (मनाचे करावे).

'ऐकावे जनाचे' चा हेतू: जेव्हा आपण एखादे नवीन काम सुरू करतो किंवा संकटात असतो, तेव्हा समाजात अनेक लोक आपल्याला वेगवेगळे सल्ले देतात. प्रत्येकाचा अनुभव आणि दृष्टिकोन वेगळा असतो. त्यामुळे सर्वांचे ऐकण्यात शहाणपणा

असतो, कारण त्यातून आपल्याला परिस्थितीच्या सर्व चांगल्या-वाईट बाजू समजतात.

'करावे मनाचे' चा हेतू: लोकांचे सल्ले ऐकल्यानंतर त्यांच्या दबावाखाली न येता किंवा अविचाराने कोणाचेही अंधानुकरण न करता, आपल्या स्वतःच्या क्षमतेचा विचार करावा. कारण आपल्या परिस्थितीची खरी जाणीव आणि होणाऱ्या परिणामांची जबाबदारी शेवटी स्वतःचीच असते.

महत्त्व: ही म्हण माणसाला आत्मविश्वास आणि स्वावलंबन शिकवते. केवळ लोकांच्या सांगण्यावरून निर्णय बदलणारे लोक आयुष्यात यशस्वी होत नाहीत.

समानार्थी विचार

"बुद्धिमान तोच, जो ऐकतो सर्वांचे, पण करतो स्वतःच्या विवेकाचे."

"लोका सांगे ब्रह्मज्ञान, स्वतः कोरडे पाषाण" (काही संदर्भात—लोकांच्या केवळ बोलण्यावर जाऊ नये हे दाखवण्यासाठी).

एका कानाने ऐकावे, दुसऱ्या कानाने सोडून द्यावे

नको असलेल्या किंवा निरर्थक गोष्टींकडे दुर्लक्ष करावे.

"एका कानाने ऐकावे, दुसऱ्या कानाने सोडून द्यावे" ही मराठीतील एक अत्यंत लोकप्रिय आणि अर्थपूर्ण म्हण आहे.

जेव्हा आपल्या सभोवताली अनेक लोक विनाकारण सल्ला देत असतात, निंदा-नालस्ती करत असतात किंवा निरुपयोगी गोष्टी बोलत असतात, तेव्हा त्या गोष्टींकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करणे म्हणजेच एका कानाने ऐकून दुसऱ्या कानाने सोडून देणे होय.

जेव्हा कोणी आपल्याबद्दल वाईट बोलत असेल किंवा आपल्याला खचवून टाकण्याचा प्रयत्न करत असेल, तेव्हा त्या बोलण्याचा मनावर गंभीर परिणाम करून न घेता ते विसरून जाणे.

आयुष्यात अनेकदा लोक न मागता सल्ले देतात. अशा वेळी समोरच्याचा मान राखण्यासाठी ते ऐकून घ्यावे, पण जे आपल्या कामाचे नाही ते लगेच डोक्यातून काढून टाकावे.

प्रत्येक गोष्टीवर प्रतिक्रिया देत बसण्यापेक्षा काही गोष्टी सोडून देणे (Let it go) मानसिक आरोग्यासाठी उत्तम असते.

समाजातील प्रत्येक गोष्टीवर लक्ष देऊन त्रास करून घेण्यापेक्षा, 'ऐकावे जनाचे, करावे मनाचे' हा दृष्टिकोन ठेवून निरुपयोगी गोष्टींकडे दुर्लक्ष करणे हाच या म्हणीचा मुख्य उद्देश आहे.

एका वेळेचा मार्ग, हजार वेळेचा सुकाळ

एखाद्या चांगल्या कामाची एकदाच योग्य सोय करून ठेवली, तर पुढे नेहमीसाठीच सोयीचे होते.

"एका वेळेचा मार्ग, हजार वेळेचा सुकाळ" ही मराठीतील अत्यंत उद्बोधक आणि व्यावहारिक शहाणपण शिकवणारी म्हण आहे.

जेव्हा एखादी समस्या किंवा संकट समोर येते, तेव्हा त्यावर तात्पुरती मलमपट्टी करण्यापेक्षा, एकदाच योग्य आणि कायमस्वरूपी मार्ग (उपाय) काढणे हे पुढील हजारो वेळच्या त्रासातून आणि संकटांतून मुक्त करणारे ठरते.

एकदाच घेतलेले कष्ट किंवा केलेला योग्य विचार भविष्यात मोठा सुकाळ (आनंद किंवा सोयीची परिस्थिती) निर्माण करतो.

कोणत्याही कामात घाईगडबडीत तात्पुरता जुगाड करण्यापेक्षा, सुरुवातीलाच थोडा जास्त वेळ आणि पैसा खर्च करून पक्के काम करणे नेहमी फायद्याचे ठरते.

एखादी त्रुटी किंवा चूक सुरुवातीलाच कायमची सुधारून घेतली, तर भविष्यात त्यामुळे होणारे मोठे नुकसान टळते.

एकदाच काय तो त्रास होईल" असा विचार करून घेतलेले कठोर निर्णय किंवा केलेले परिश्रम पुढील आयुष्यासाठी सुखाचा मार्ग मोकळा करतात.

आज आळस न करता किंवा पळवाट न शोधता, एकदाच योग्य आणि कायमस्वरूपी उपाय शोधला, तर पुढील आयुष्यभराची चिंता मिटते आणि 'सुकाळ' येतो.

एका गालावर मारली तर दुसरा गाल पुढे करणे

अत्यंत सहनशीलता दाखवणे किंवा अहिंसेचा मार्ग पत्करणे.

"एका गालावर मारली तर दुसरा गाल पुढे करणे" हा विचार आणि म्हण प्रामुख्याने अहिंसा, क्षमाशीलता आणि सहनशीलता यांचे प्रतीक मानली जाते. जागतिक स्तरावर हा विचार प्रेषित येशू ख्रिस्त (बायबलमधील उपदेश) आणि भारतात प्रामुख्याने महात्मा गांधी यांच्या विचारसरणीशी जोडला गेला आहे.

जेव्हा एखादी व्यक्ती आपल्यावर अन्याय करते, हिंसा करते किंवा अपमान करते, तेव्हा त्याचा बदला हिंसेने किंवा रागाने न घेता, अत्यंत शांतपणे आणि संयमाने त्या अन्यायाचा प्रतिकार

करणे. समोरच्याच्या हिंसेला आपल्या अहिंसेने आणि प्रेमाने जिंकण्याचा प्रयत्न करणे, असा यामागील मूळ अर्थ आहे.

हिंसेचा हिंसेने प्रतिकार न करणे: जर आपण थप्पडच्या बदल्यात थप्पड मारली, तर ती सूडाची भावना कधीच संपत नाही. वाद आणखी वाढतो.

नैतिक विजय (Moral Victory): जेव्हा तुम्ही समोरच्याच्या आक्रमकतेला शांततेने उत्तर देता, तेव्हा काही काळाने समोरच्याला स्वतःच्या चुकीची आणि क्रूरतेची जाणीव होते (आत्मपरीक्षण करणे).

आत्मिक बल (Spiritual Strength): दुसरा गाल पुढे करणे म्हणजे भीरुता किंवा कमजोरी नव्हे; तर ती तीव्र संयम आणि आंतरिक शक्तीची लक्षणे आहेत.

आजच्या काळात या म्हणीकडे पाहण्याचे दोन दृष्टिकोन आढळतात:

आजही कौटुंबिक किंवा सामाजिक वाद मिटवण्यासाठी शांतता आणि क्षमाशीलता हेच सर्वोत्तम शस्त्र मानले जाते.

आजच्या स्पर्धात्मक आणि वेगवान जगात अनेकदा असे मानले जाते की, अतिसहनशीलतेचा लोक गैरफायदा घेऊ शकतात.

त्यामुळे अन्याय सहन न करता योग्य कायदेशीर मार्गाने किंवा तत्परतेने स्वतःचा बचाव करणेही तितकेच गरजेचे आहे.

ही म्हण सूडाची भावना सोडून देऊन, जगाला शांततेचा आणि क्षमेचा संदेश देणारे एक महान जीवनमूल्य अधोरेखित करते.

एका पिसाने पक्षी होत नाही

छोट्याशा किंवा एकाच गोष्टीने संपूर्ण काम साध्य होत नाही.

"एका पिसाने पक्षी होत नाही" ही मराठीतील अत्यंत मार्मिक आणि संघटन कश्याला म्हणतात हे स्पष्ट करणारी म्हण आहे.

केवळ एक पीस मिळून जसा संपूर्ण पक्षी बनू शकत नाही—त्यासाठी अनेक पंख, पिसे आणि अवयव एकत्र यावे लागतात—तसेच कोणतेही मोठे कार्य, संस्था किंवा यश हे एका व्यक्तीच्या बळावर उभे राहत नाही. त्यासाठी अनेकांचे सामूहिक प्रयत्न, सहकार्य आणि विविध घटकांची एकत्र येण्याची गरज असते.

खेळ असो, एखादा मोठा व्यवसाय असो वा सामाजिक चळवळ, तिथे संपूर्ण संघाचा वाटा महत्त्वाचा असतो. एकटा माणूस कितीही हुशार असला, तरी तो संपूर्ण यंत्रणेची जागा घेऊ शकत नाही.

केवळ एका चांगल्या गोष्टीवरून किंवा एखाद्या छोट्या यशामुळे संपूर्ण चित्र बदलत नाही. परिपूर्णतेसाठी सर्व बाजू भक्कम असाव्या लागतात.

हे वाक्य अशा वेळी वापरले जाते जेव्हा एखाद्या मोठ्या यशाचे श्रेय केवळ एकाच व्यक्तीला देण्याचा प्रयत्न केला जातो; तेव्हा इतरांच्या कष्टांची जाणीव करून देण्यासाठी ही म्हण आठवली जाते.

समानार्थी इंग्रजी म्हण:

इंग्रजीतही अगदी याच अर्थाची एक प्रसिद्ध म्हण आहे:

"One swallow does not make a summer." (केवळ एका चातक किंवा पक्षाच्या येण्याने उन्हाळा/वसंत ऋतू येत नाही.)

कोणतेही मोठे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी विखुरलेले प्रयत्न उपयोगाचे नसून, सर्वांनी एकत्र येऊन 'एकसंध' काम करणे गरजेचे असते, हाच या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

एक हात जगन्नाथ

स्वतःचे काम स्वतःच्या हाताने करणे हेच सर्वात श्रेष्ठ असते.

"एक हात जगन्नाथ" (किंवा "आपला हात जगन्नाथ") ही मराठीतील स्वावलंबनाचे आणि स्वकष्टाचे महत्त्व सांगणारी एक अत्यंत लोकप्रिय म्हण आहे.

आपले काम यशस्वी करण्यासाठी किंवा संकटातून मार्ग काढण्यासाठी दुसऱ्या कोणावरही अवलंबून न राहता, स्वतःच्या हातांनी आणि कष्टांनी ते काम पूर्ण करणे म्हणजेच 'आपला हात जगन्नाथ' होय. स्वतःचे सामर्थ्य आणि आत्मविश्वास हेच सर्वात मोठे बल असते, असा या म्हणीचा मुख्य अर्थ आहे.

स्वावलंबन (Self-reliance): जेव्हा आपण दुसऱ्याकडून मदतीची अपेक्षा करतो, तेव्हा अनेकदा पदरी निराशा पडते किंवा कामाला उशीर होतो. त्याऐवजी स्वतः पुढाकार घेतल्यास काम निश्चितपणे आणि वेळेत पूर्ण होते.

आत्मविश्वास आणि सामर्थ्य: 'जगन्नाथ' म्हणजे जगाचा स्वामी (भगवान विष्णू). या म्हणीत आपल्या हाताला 'जगन्नाथाच्या' शक्तीची उपमा दिली आहे. म्हणजेच, जर आपण मनात आणले आणि कष्ट करायची तयारी ठेवली, तर आपल्या स्वतःच्या

हातांमध्ये कोणतीही अशक्य गोष्ट शक्य करण्याचे सामर्थ्य असते.

कामाची जबाबदारी: स्वतःचे काम स्वतः केल्यामुळे ते अधिक अचूक आणि आपल्या मनासारखे होते.

परीक्षेत यश मिळवण्यासाठी कोणत्याही शॉर्टकटवर किंवा मित्राच्या मदतीवर अवलंबून न राहता, स्वतः अभ्यास करून यश मिळवणे.

नवीन उद्योग सुरू करताना सुरुवातीला इतरांच्या आर्थिक किंवा शारीरिक मदतीची वाट न पाहता स्वतःच्या हिमतीवर कामाला सुरुवात करणे.

परावलंबित्व हे माणसाला कमजोर बनवते, तर स्वावलंबन त्याला सामर्थ्यशाली बनवते. "स्वतः केल्याशिवाय स्वर्ग दिसत नाही" या विचारालाच ही म्हण अगदी पूरक आहे.

ऐकावे नवल, पहावे कौतुक

जेव्हा एखादी अत्यंत आश्चर्यकारक किंवा अनपेक्षित गोष्ट आपल्या कानावर पडते किंवा डोळ्यांसमोर घडते, तेव्हा हा उद्गार काढतात.

ही मराठीतील मानवी स्वभावावर, सामाजिक रीतींवर आणि जगातील चमत्कारांवर भाष्य करणारी एक अतिशय सुंदर आणि उद्बोधक म्हण आहे.

या जगामध्ये अनेक अशा गोष्टी घडत असतात ज्या अतिशय अजब, आश्चर्यकारक आणि अनपेक्षित असतात. अशा विलक्षण गोष्टी कानांनी 'नवल' (आश्चर्य) म्हणून ऐकून घ्याव्यात आणि डोळ्यांनी त्यांचे 'कौतुक' (सकारात्मक आदर किंवा गंमत) म्हणून दर्शन घ्यावे. जगातील वैविध्य आणि चमत्कारांकडे केवळ संशयाने किंवा द्वेषाने न पाहता, एक उत्सुकता आणि कौतुकाची भावना ठेवून त्याकडे पाहावे, असा या म्हणीचा मूळ सूर आहे.

जेव्हा समाजात किंवा निसर्गात एखादी अशक्य वाटणारी गोष्ट प्रत्यक्षात घडते (उदा. एखाद्या लहान मुलाने दाखवलेले अद्भूत कसब किंवा प्राण्यांमधील अजब प्रेम), तेव्हा लोक म्हणतात— "ऐकावे नवल, पहावे कौतुक!"

जुन्या पिढीतील लोकांना जेव्हा नवीन पिढीचे किंवा आधुनिक तंत्रज्ञानाचे वेगळेच चमत्कार पाहायला मिळतात, तेव्हा ते या म्हणीचा वापर करून आपला आनंद आणि आश्चर्य व्यक्त करतात.

जगामध्ये नकारात्मक गोष्टी पुष्कळ आहेत, पण ज्या चांगल्या आणि विस्मयकारक गोष्टी घडत आहेत, त्या शांतपणे ऐकाव्यात

आणि मनापासून न्याहाळाव्यात, हा जीवन जगण्याचा एक सुजाण दृष्टिकोन ही म्हण देते.

हे जग अथांग आणि विस्मयाने भरलेले आहे. इथे रोज काहीतरी नवीन घडत असते; ते केवळ ऐकून न सोडता, त्यामागील कौतुक आणि आनंद डोळसपणे अनुभवणे म्हणजेच "ऐकावे नवल, पहावे कौतुक!"

एक गाव, बारा भानगडी

एखाद्या छोट्याशा ठिकाणी किंवा गावात अतोनात राजकारण, वाद आणि लफडी असणे.

"एक गाव, बारा भानगडी" ही मराठी ग्रामीण लोकजीवनातून आलेली आणि मानवी स्वभावावर चपखल भाष्य करणारी एक अतिशय रंजक आणि प्रसिद्ध म्हण आहे.

एखाद्या छोट्याशा ठिकाणी (किंवा गावात) देखील अनेक प्रकारची माणसांची प्रवृत्ती, वेगवेगळे वादविवाद, गटबाजी, खटले आणि गुंतागुंतीच्या समस्या असणे, म्हणजेच 'एक गाव, बारा भानगडी' होय.

जागा किंवा गाव कितीही लहान असले, तरी तिथे राहणाऱ्या लोकांचे विचार, त्यांचे हेवेदावे, ईर्ष्या आणि अंतर्गत राजकारण

यामुळे अनेक प्रकारच्या कटकटी किंवा 'भानगडी' सतत सुरूच असतात.

जेव्हा एखादी संस्था, कार्यालय किंवा सोसायटी दिसायला खूप लहान असते, पण तिथे अंतर्गत गटबाजी आणि कुरघोडीचे राजकारण प्रचंड असते, तेव्हा हे वाक्य वापरले जाते.

जिथे चार माणसे एकत्र येतात, तिथे प्रत्येकाचे मत वेगळे असते आणि त्यातून मतभेद निर्माण होतात. लहान जागेत अशा गोष्टी अधिक ठळकपणे समोर येतात.

एखाद्या गावातील किंवा गल्लीतील रोजच्या छोट्या-छोट्या भांडणांना आणि गप्पांना उपरोधाने दर्शवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.
या म्हणीची लोकप्रियता एवढी मोठी आहे की, या नावावरून मराठीत अत्यंत गाजलेला चित्रपट आणि अनेक लोकनाट्ये (तमाशा/वगनाट्य) देखील सादर झाली आहेत, ज्यातून ग्रामीण भागातील गमतीदार राजकारण आणि समाजमनाचे दर्शन घडवले गेले आहे.
माणसांची संख्या कमी असली तरी त्यांच्यातील स्वभाववैचित्र्यामुळे आणि स्वार्थामुळे निर्माण होणाऱ्या कटकटींना किंवा समस्यांना ही म्हण अतिशय खुसखुशीतपणे अधोरेखित करते.

एका कोंबड्याने तांबडं फुटत नाही

हे 'एका कोंबड्याने उजाडत नाही' असेही म्हटले जाते एखाद्या विशिष्ट व्यक्तीमुळेच जगाचे काम अडकून राहत नाही; ती नसली तरी जग चालतच राहते.

"एका कोंबड्याने तांबडं फुटत नाही" (किंवा "एका कोंबड्याच्या आरवण्याने तांबडं फुटत नाही") ही मराठी ग्रामीण संस्कृतीतून आलेली, अत्यंत वास्तववादी आणि महत्त्वपूर्ण विचार मांडणारी म्हण आहे.

'तांबडं फुटणे' म्हणजे पहाट होणे किंवा सूर्य उगवणे. निसर्गाच्या नियमानुसार पहाट ही तिच्या ठरलेल्या वेळीच होते; ती केवळ एखाद्या विशिष्ट कोंबड्याच्या आरवण्यावर अवलंबून नसते.

यावरून व्यावहारिक अर्थ असा निघतो की, "कोणतेही मोठे कार्य, सामाजिक बदल किंवा जगाचे व्यवहार हे एखाद्या विशिष्ट व्यक्तीच्या असण्या-नसण्यावर किंवा तिच्या मनमानीवर अवलंबून नसतात." निसर्गाचे चक्र आणि जगाचे व्यवहार कोणासाठीही थांबत नाहीत.

काही लोकांना असा भ्रम असतो की, "मी आहे म्हणून हे काम चालले आहे" किंवा "माझ्याशिवाय हे शक्यच नाही." अशा

लोकांचा अहंकार मोडून काढण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते. जग किंवा कोणतीही मोठी व्यवस्था एका व्यक्तीवर चालत नसते.

योग्य वेळ आल्यावर ज्या गोष्टी घडायच्या आहेत, त्या घडणारच असतात. एखादी व्यक्ती कितीही मोठी असली, तरी ती काळाचा महिमा किंवा निसर्गाचा नियम बदलू शकत नाही.

जसे पहाट होण्यासाठी निसर्गाची संपूर्ण चक्राकार गती कारणीभूत असते, तसेच मोठ्या यशासाठी किंवा बदलासाठी संपूर्ण समाजाची किंवा परिस्थितीची साथ लागते, एकाच्या ओरडण्याने काही होत नाही.

समानार्थी इंग्रजी म्हण:

इंग्रजीतही या विचाराशी मिळतीजुळती एक सुंदर म्हण आहे:

"The world will not stop turning for anyone." (जग कोणासाठीही थांबत नाही.)

ही म्हण माणसाला विनम्रता शिकवते आणि त्याची मर्यादा दाखवून देते. आपण कितीही महत्त्वाचे असलो, तरी जगाचे रहाटगाडगे आपल्याशिवायही अविरत सुरूच राहणार आहे, हाच या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

एक पंथ, दोन काज

एकाच प्रयत्नात दोन कामे साध्य होणे (ज्याला इंग्रजीत 'Two birds with one stone' म्हणतात).

ही मराठीतील अतिशय व्यावहारिक आणि हुशारी दर्शवणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

'पंथ' म्हणजे मार्ग किंवा प्रवास आणि 'काज' म्हणजे काम. जेव्हा माणूस एकाच प्रवासात किंवा एकाच प्रयत्नात एकाच वेळी दोन वेगवेगळी कामे यशस्वीपणे पूर्ण करतो, तेव्हा त्याला "एक पंथ, दोन काज" असे म्हणतात.

कमी श्रमात आणि कमी वेळेत दुहेरी फायदा करून घेण्याच्या चतुराईला ही म्हण अधोरेखित करते.

समजा तुम्ही बाजारात बँकेचे काम करण्यासाठी गेला आहात आणि येतानाच घरचा आठवड्याचा किराणा मालही सोबत घेऊन आलात, तर तुम्ही 'एक पंथ, दोन काज' केले असे म्हणतात.

हुशार लोक आपल्या कामाचे नियोजन अशा प्रकारे करतात की, एकाच फेरीत किंवा एकाच बैठकीत त्यांची अनेक कामे मार्गी लागतात.

समानार्थी म्हणी:

मराठी आणि इंग्रजी भाषेत या म्हणीशी तंतोतंत जुळणाऱ्या इतरही काही प्रसिद्ध म्हणी आहेत:

मराठीत: "एका दगडात दोन पक्षी मारणे."

इंग्रजीत: "To kill two birds with one stone."

ही म्हण आपल्याला वेळेचे व्यवस्थापन (Time Management) आणि कमीत कमी संसाधनांचा वापर करून जास्तीत जास्त फायदा कसा मिळवावा, हे शिकवते.

एक मत, दहा मतलबी

निर्णय एकच घ्यायचा असतो, पण तो घेताना अनेक लोक आपापल्या स्वार्थाचा विचार करून सल्ले देतात.

ही मानवी स्वभावातील स्वार्थीपणा आणि राजकारणावर अत्यंत चपखल भाष्य करणारी म्हण आहे.

जेव्हा एखादी मौल्यवान किंवा अधिकाराची गोष्ट एकच असते, परंतु ती मिळवण्यासाठी अनेक स्वार्थी (मतलबी) लोक वेगवेगळे डावपेच आखत असतात, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

'मत' या शब्दाचे इथे दोन अर्थ निघतात—एक म्हणजे निवडणुकीतील 'मत' (Vote) आणि दुसरा अर्थ म्हणजे एखाद्या विषयावरील 'निर्णय' किंवा 'अधिकार'. एकच अधिकार किंवा

वस्तू आपल्या पदरात पाडून घेण्यासाठी जेव्हा अनेक जण आपापल्या स्वार्थासाठी (मतलबासाठी) लाळ घोटत पुढे येतात, तेव्हा परिस्थिती "एक मत, दहा मतलबी" अशी होते.

लोकशाहीत मतदाराचे 'एक मत' राजा बनवू शकते. त्यामुळे मतदानाच्या वेळी उभे राहिलेले अनेक उमेदवार (जे एरवी फिरकतही नाहीत) मतदाराला आपल्या बाजूने वळवण्यासाठी विविध आमिषे दाखवू लागतात. अशा वेळी या म्हणीचा अचूक प्रत्यय येतो.

एखाद्या कार्यालयात किंवा संस्थेत जेव्हा पदोन्नतीची (Promotion) किंवा फायद्याची जागा एकच असते, पण ती मिळवण्यासाठी अनेक जण आपापला स्वार्थ साधण्याचा प्रयत्न करतात.

एखाद्या महत्त्वाच्या निर्णयाचा ताबा स्वतःकडे घेण्यासाठी जेव्हा कुटुंबातील किंवा समाजातील अनेक मतलबी लोक वेगवेगळ्या बाजूने दबाव आणू लागतात.

समानार्थी म्हण:

या म्हणीशी अगदी जवळ जाणारी मराठीतील दुसरी एक प्रसिद्ध म्हण आहे:

"एक अनार, शंभर आजारी." (मौल्यवान वस्तू एकच असणे आणि तिची मागणी करणारे अनेक असणे.)

ही म्हण समाजातील संधीसाधूपणावर प्रकाश टाकते. जिथे फायदा मिळण्याची शक्यता असते, तिथे प्रामाणिकपणा बाजूला सारून अनेक मतलबी लोक गर्दी करतात, हेच या म्हणीतून स्पष्ट होते.

एका पोत्याने शेत पिकत नाही

केवळ एका छोट्या किंवा अपुऱ्या गोष्टीने मोठे ध्येय साध्य करता येत नाही.

"एका पोत्याने शेत पिकत नाही" ही मराठी शेतीसंस्कृतीतून आलेली आणि जीवनाचा एक मोठा व्यावहारिक नियम सांगणारी अत्यंत अर्थपूर्ण म्हण आहे.

शेतात उत्तम पीक यायचे असेल तर केवळ एक पोते खत किंवा एक पोते बियाणे टाकून चालत नाही; त्यासाठी मशागत, पाणी, खते, राखण आणि निसर्गाची साथ अशा अनेक गोष्टींची सातत्याने गरज असते.

यावरून व्यावहारिक अर्थ असा निघतो की, "कोणतेही मोठे कार्य यशस्वी करण्यासाठी किंवा मोठा उद्देश साध्य करण्यासाठी केवळ एक वेळचा किंवा एखादा छोटासा प्रयत्न पुरेसा नसतो."

त्यासाठी सातत्य, भरपूर संसाधने आणि अफाट कष्टांची गरज असते.
अनेकदा लोक एखादे छोटेसे काम करतात वा एकदाच प्रयत्न करतात आणि मोठ्या यशाची अपेक्षा ठेवतात. अशा वेळी त्यांना जाणिव करून देण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते की, यश मिळवणे ही एक दीर्घकालीन प्रक्रिया आहे.
एखाद्या मोठ्या प्रकल्पासाठी किंवा संकटा निवारणासाठी केलेली किरकोळ मदत किंवा तरतूद अपुरी पडते, हे दर्शवण्यासाठीही हे वाक्य वापरतात.
व्यवसायात फक्त एकदाच भांडवल टाकून किंवा परीक्षेत फक्त एकच दिवस अभ्यास करून मोठे यश मिळत नाही; तिथे रोज कष्ट करावे लागतात.
समानार्थी म्हण:
या विचाराशी मिळतीजुळती मराठीतील दुसरी एक प्रसिद्ध म्हण आहे:
"थेंबे थेंबे तळे साचे" किंवा "एका पिसाने पक्षी होत नाही."
ही म्हण माणसाला उथळ प्रयत्नांपासून परावृत्त करते. मोठे ध्येय गाठायचे असेल, तर आपले प्रयत्नही तितकेच व्यापक, सखोल आणि निरंतर असायला हवेत, हाच या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे

ऐ

ऐंशी तेथे पंचाऐंशी

अतिशय उधळपट्टी किंवा मूर्खपणा करणे.

काही भागांत 'ऐंशी तिथे पंचाऐंशी, नव्वद तिथे शंभर' ही मराठीतील एक अतिशय व्यावहारिक आणि संकटसमयी मनाचा धीर किंवा बेफिकीरपणा दर्शवणारी म्हण आहे.

जेव्हा आधीच खूप मोठे नुकसान झालेले असते किंवा अनेक संकटे अंगावर आलेली असतात, तेव्हा त्यात आणखी थोड्या नुकसानीची किंवा एखाद्या लहान संकटाची भर पडल्याने फारसा फरक न पडणे.

संख्यांचा संदर्भ: समजा एखाद्या माणसावर आधीच 'ऐंशी' रुपयांचे कर्ज किंवा नुकसान झाले आहे. आता त्यात आणखी पाच रुपयांची भर पडून ते 'पंचाऐंशी' झाले, तरी त्या व्यक्तीला त्याचे फारसे काही वाटत नाही. कारण मुख्य अडचण आधीच खूप मोठी झालेली असते.

खर्चाच्या बाबतीत: घराच्या बांधकामात किंवा एखाद्या मोठ्या समारंभात आधीच लाखो रुपयांचा खर्च झालेला असतो. अशा वेळी एखादा अनपेक्षित छोटा खर्च समोर आला, तर माणूस

म्हणतो, "अरे, एवढा खर्च झालाच आहे, तर ऐंशी तेथे पंचाऐंशी! करून टाका हाही खर्च."

संकटाच्या बाबतीत: एखाद्या माणसावर एकापाठोपाठ एक अनेक संकटे कोसळतात, तेव्हा तो मानसिकदृष्ट्या इतका खंबीर किंवा बेफिकीर बनतो की नवीन येणाऱ्या संकटाची तो पर्वा करत नाही.

समानार्थी म्हण

"बुडत्याला शंभराचा काय फटका?" (जो आधीच पाण्यात पूर्ण बुडत आहे, त्याला शंभर फटके मारले तरी काय फरक पडणार?)

"हत्ती गेला आणि शेपूट राहिले." (काही अंशाने संदर्भासाठी).

ऐरावत रत्न थोर, त्यासी अंकुशाचा मार

मोठ्या व्यक्तीलाही त्रास व अडचणींचा सामना करावा लागतो.

या संतवचनाचा लोकमानसात 'म्हण' म्हणून वापर केला जातो.

मोठ्या व्यक्तीला किंवा मोठ्या पदावरील माणसाला तितक्याच मोठ्या जबाबदाऱ्या, संकटे आणि त्रासांना सामोरे जावे लागते.

ज्याप्रमाणे 'ऐरावत' हा सर्वश्रेष्ठ आणि अवाढव्य हत्ती असूनही त्याला माहुताच्या अंकुशाचा (लोखंडी टोकाचा) मार सहन करावाच लागतो; त्याचप्रमाणे समाजात कितीही मोठे पद, पैसा किंवा प्रतिष्ठा मिळाली, तरी त्यासोबत येणारा मानसिक ताण,

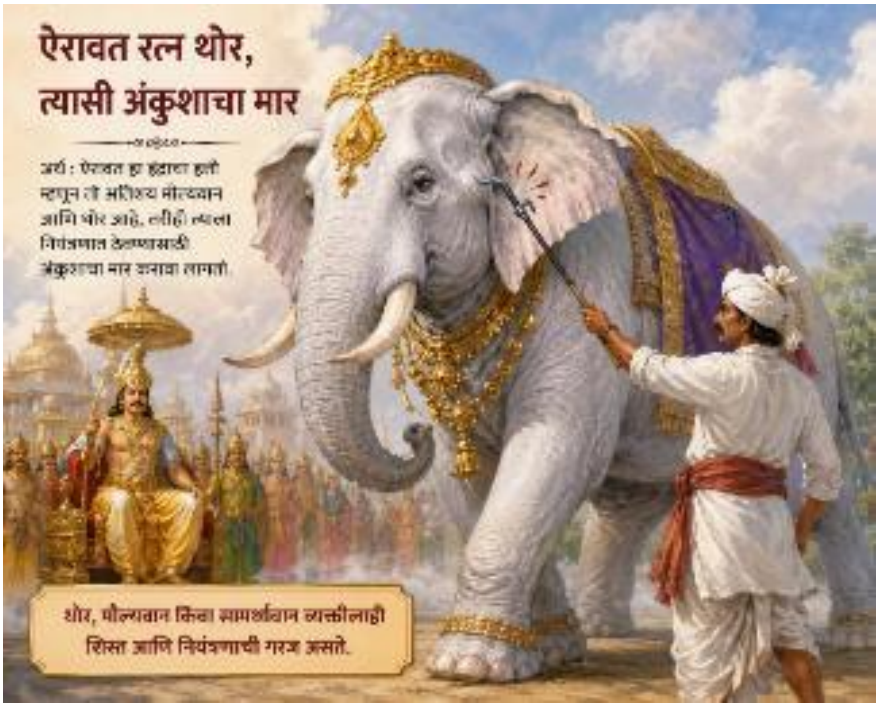

बंधने आणि जबाबदाऱ्यांचा मार चुकत नाही. साध्या, सामान्य माणसाला अशा मोठ्या त्रासांना सामोरे जावे लागत नाही.

वाक्यात उपयोग

रामरावांना वाटायचे की कंपनीचे डायरेक्टर झाले की सर्व चिंता मिटतील. पण डायरेक्टर पदावर बसल्यापासून त्यांना रात्रीची झोपही मिळेनाशी झाली; तेव्हा त्यांना समजले की, 'ऐरावत रत्न थोर, त्यासी अंकुशाचा मार!'

"अरे बाबा, मुख्यमंत्री पद दुरून दिसते तितके सोपे नाही. रोज नवनवीन राजकीय संकटे आणि जनआंदोलने झेलावी लागतात. म्हणतात ना— 'ऐरावत रत्न थोर, त्यासी अंकुशाचा मार.'"

ओ

ओझे उचलू तर म्हणे, बाजीराव कोठे?

सांगितलेले काम सोडून नुसत्या चौकशा करणे.

ही मराठीतील अत्यंत चपखल आणि उपरोधिक अशी म्हण आहे. याचा सविस्तर अर्थ आणि वाक्यात उपयोग खालीलप्रमाणे आहे:

स्वतःची लायकी किंवा क्षमता नसताना, केवळ मोठेपणा मिळवण्यासाठी अवाजवी आणि मोठ्या गोष्टींच्या बाता मारणे.

हा टोमणा अशा व्यक्तीला मारला जातो जी साधे, किरकोळ काम करायलाही कचरते किंवा ते काम करण्याची तिची क्षमता नसते; परंतु बोलताना मात्र ती स्वतःची तुलना श्रीमंत पेशवे 'बाजीराव' किंवा एखाद्या मोठ्या राजा-महाराजाशी करते. म्हणजेच, काम अतिशय लहान दर्जाचे करायचे आणि अपेक्षा मात्र राजासारख्या मानसन्मानाची ठेवायची, अशा वृत्तीला ही म्हण लागू होते.

सतीशला घरातली साधी किराणा मालाची पिशवी आणायला सांगितली तरी तो गाडीशिवाय जात नाही आणि गप्पा मात्र मोठ्या बिझनेस साम्राज्य उभ्या करायच्या मारतो. त्याच्या याच स्वभावामुळे त्याचे वडील म्हणतात, "याचे कसे आहे— ओझे उचलू तर म्हणे, बाजीराव कोठे?"

"अहो गावकऱ्यांनो, स्वतःच्या घरासमोरचा कचरा काढायची ज्यांची दानत नाही, ते गाव सुधारण्याच्या मोठ्या बाता मारत आहेत! यांचा कारभार म्हणजे— ओझे उचलू तर म्हणे, बाजीराव कोठे?"

ओढ फुटो किंवा शेंडी तुटो

काहीही झाले तरी काम तडीस नेणे.

लोकभाषेत 'ओढ तुटो की शेंडी तुटो' ही मराठीतील अत्यंत दृढनिश्चय आणि टोकाचा निर्णय दर्शवणारी म्हण आहे. याचा सविस्तर अर्थ आणि वाक्यात उपयोग खालीलप्रमाणे आहे:

काहीही झाले किंवा कितीही मोठे नुकसान झाले, तरी घेतलेला निर्णय न बदलणे किंवा सुरू केलेले काम कोणत्याही परिस्थितीत पूर्ण करणे.

जुनाट काळात किंवा काही विशिष्ट प्रसंगांत 'शेंडी' किंवा 'ओढ' (दोरी/बंधन) तुटणे हे प्रतिष्ठेच्या किंवा नुकसानीच्या दृष्टीने मोठे मानले जाई. या म्हणीचा गर्भितार्थ असा की, आता परिणामांची पर्वा करायची नाही; अंतिम परिणाम काहीही असो— अगदी टोकाचे नुकसान झाले तरी चालेल, पण घेतलेल्या निर्णयावरून मागे हटायचे नाही. हा एक प्रकारचा जिद्दी आणि हेकटपणाचा निश्चय असतो.

"आता कोर्टात केस टाकलीच आहे, तर ती शेवटपर्यंत लढणार. मग आता ओढ फुटो किंवा शेंडी तुटो, मी मागे हटणार नाही!" असा निर्धार पाटलांनी बोलून दाखवला.

रमेशने नवीन व्यवसायात उतरायचे पक्के ठरवले होते. घरच्यांनी त्याला मज्जाव केला, तेव्हा तो म्हणाला, "या व्यवसायात यश मिळवण्यासाठी मी अहोरात्र मेहनत करेन; आता ओढ फुटो किंवा शेंडी तुटो, मी हा निर्णय बदलणार नाही."

ओळखीचा चोर, जीवे न सोडली

ओळखीचा शत्रू हा अनोळखीपेक्षा जास्त धोकादायक असतो.

लोकभाषेत 'ओळखीचा चोर जीवे मारी' ही मराठीतील एक अतिशय अनुभवी आणि सावध करणारी म्हण आहे. याचा सविस्तर अर्थ आणि वाक्यात उपयोग खालीलप्रमाणे आहे:

अपरिचित शत्रूपेक्षा परिचित किंवा जवळचा शत्रू हा अधिक धोकादायक असतो; कारण तो आपल्याला पूर्णपणे उद्ध्वस्त करू शकतो.

जर एखादा अनोळखी चोर घरात शिरला, तर तो केवळ चोरी करून पळून जाईल. परंतु, जर चोर ओळखीचा असेल, तर आपली ओळख उघड होऊ नये म्हणून तो घरच्यांचा जीव घेण्यासही मागेपुढे पाहत नाही. यावरून व्यवहारात असा अर्थ निघतो की, जेव्हा आपलाच एखादा ओळखीचा किंवा जवळचा माणूस फितूर होतो, तेव्हा त्याला आपली सर्व गुपिते आणि कमकुवतपणा माहीत असतो. त्यामुळे तो जेव्हा दगाफटका करतो, तेव्हा आपले मोठे किंवा न भरून निघणारे नुकसान करतो.

विश्वासू व्यवस्थापकानेच कंपनीची सर्व गोपनीय माहिती प्रतिस्पर्धी कंपनीला विकून मालकाला रस्त्यावर आणले; म्हणतात ना— 'ओळखीचा चोर, जीवे न सोडी!'

"अरे रमेश, व्यवसायातील गुपिते बाहेरच्या माणसाला सांगू नकोस, नाहीतर तोच उद्या तुझ्या गळ्याला नख लावेल. लक्षात ठेव, ओळखीचा चोर जीवे न सोडी."

ओळखीची गाय लाथा बुक्के खाय

ज्या व्यक्तीशी आपली जास्त ओळख किंवा मैत्री असते, ती व्यक्ती बऱ्याचदा आपला फायदा घेते किंवा आपल्या ओळखीचा गैरफायदा घेऊन आपल्याला त्रास देते.

"ओळखीची गाय लाथा बुक्के खाय" ही मराठीतील एक अत्यंत प्रचलित आणि मार्मिक म्हण आहे.

आपल्या परिचयाची, ओळखीची किंवा जवळची व्यक्ती जर आपल्याला त्रास देत असेल, सतत आपला अपमान करत असेल किंवा नुकसान करत असेल, तरीही आपण केवळ 'ओळखीची आहे' किंवा 'आपली हक्काची आहे' म्हणून तिचा तो त्रास निमूटपणे सहन करतो.

एखादी पाळलेली किंवा ओळखीची गाय दूध देईल या आशेने किंवा ती आपलीच आहे या भावनेने माणूस तिच्या जवळ जातो. पण ती जर लाथा-बुक्के मारत असेल, तरीही माणूस 'माझीच गाय आहे' म्हणून तिच्याकडे दुर्लक्ष करतो आणि मार खातो.

बऱ्याचदा आपण अनोळखी लोकांकडून होणारा त्रास सहन करत नाही, तिथे लगेच विरोध करतो. पण तीच गोष्ट जर एखादा जवळचा नातेवाईक, मित्र किंवा परिचयाची व्यक्ती करत असेल, तर 'संबंध बिघडायला नकोत' म्हणून आपण गप्प बसतो. समोरचा माणूस आपल्या याच ओळखीचा आणि मूकपणाचा गैरफायदा घेतो, हे या म्हणीतून अधोरेखित होते.

थोडक्यात काय तर, जवळच्या किंवा हक्काच्या माणसाकडून होणारा अन्याय किंवा त्रासही केवळ ओळखीमुळे सहन करावा लागणे.

ओळख ना पाळख, मला म्हणा मी तुमचीच ओळख

कोणतीही पूर्वओळख नसताना किंवा संबंध नसताना विनाकारण एखाद्याशी जवळीक साधण्याचा किंवा त्याच्या वैयक्तिक गोष्टीत पडण्याचा प्रयत्न करणे.

"ओळख ना पाळख, मला म्हणा मी तुमचीच ओळख" ही मराठीतील एक अतिशय खुसखुशीत आणि विनोदी म्हण आहे.

जेव्हा एखादी पूर्णपणे अनोळखी व्यक्ती अचानक आपल्याशी अवाजवी जवळीक साधण्याचा प्रयत्न करते, उगाचच नातं जोडायला बघते किंवा आपल्या खाजगी विषयात स्वतःहून

ढवळाढवळ करू लागते, तेव्हा या स्थितीचे वर्णन करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

काही लोकांना समोरच्याशी काहीही संबंध नसताना उगीचच 'आम्ही तुमचे लांबचे नातेवाईक आहोत' किंवा 'आम्ही तुम्हाला ओळखतो' असे दाखवून फायदा लाटायचा असतो किंवा कामापुरती जवळीक साधायची असते.

जेव्हा कोणीही न विचारता एखादी व्यक्ती आपल्या विषयात नाक खुपसते आणि हक्क गाजवायला बघते, तेव्हा आपण उपरोधाने (Sarcastic पद्धतीने) म्हणतो की, "यांची तर ओळख ना पाळख, आणि स्वतःच सांगत सुटलेत मी तुमचीच ओळख!"

थोडक्यात काय तर, पूर्वपरिचय नसतानाही एखाद्याने स्वतःहून अवाजवी आणि नको असलेली जवळीक साधणे.

याच अर्थाची आणखी एक लोकप्रिय मराठी म्हण म्हणजे: > "अतिथी देवो भव" च्या अतिरेकावर किंवा बिनबुलाव्या पाहुण्यांवर म्हटली जाणारी म्हण: "हात दाखवून अवलक्षण" किंवा "अळवावरचे पाणी" सारखीच, पण मानवी स्वभावावर चपखल बसणारी "नाव न गाव, आणि मला म्हणा वाघराव" अशीही एक म्हण या संदर्भाने वापरली जाते.

ओठात एक अन् पोटात एक

मनात वेगळेच (बहुदा वाईट) विचार असणे आणि वरवर मात्र खूप चांगले, गोड बोलणे; म्हणजेच ढोंगी किंवा कपटी स्वभाव असणे.

"ओठात एक अन् पोटात एक" (किंवा 'ओठात एक आणि पोटात भलतेच') ही मानवी स्वभावातील दुटप्पीपणावर बोट ठेवणारी एक अत्यंत लोकप्रिय मराठी म्हण आहे.

एखाद्या व्यक्तीच्या मनात (पोटात) एक विचार किंवा हेतू असणे आणि प्रत्यक्षात बोलताना (ओठावर) मात्र अगदी उलट, गोड किंवा वेगळेच बोलणे. म्हणजेच, मनात कपट ठेवून वरवर गोड बोलण्याच्या प्रवृत्तीला 'ओठात एक अन् पोटात एक' असे म्हणतात.

काही लोक समोर असताना तुमची खूप स्तुती करतात, तुमच्याशी अत्यंत प्रेमाने बोलतात (ओठात गोडवा). परंतु, त्यांच्या मनात तुमच्याबद्दल आकस, मत्सर किंवा गैरहेतू असतो (पोटात काळख).

अशा व्यक्तींवर सहज विश्वास ठेवणे कठीण असते, कारण त्यांचे वागणे आणि बोलणे यात अजिबात सुसंगतता नसते.

जेव्हा अशा माणसाचा खरा चेहरा समोर येतो, तेव्हा या म्हणीचा वापर केला जातो.

थोडक्यात काय तर, बोलण्यात आणि मनात एकवाक्यता नसणे; वरवर निष्पापपणा दाखवून आतून कपटी असणे.

समानार्थी किंवा जोडणाऱ्या म्हणी:

"मुखात राम, हाताने काम" किंवा "मुखी राम, बगलीत सुरी" (बोलण्यात देव आणि मनात मात्र कपट).

"वरती सोंग, आतून ढोंग."

ओल्याबरोबर सुकेही जळते

वाईट किंवा गुन्हेगार लोकांच्या संगतीमुळे त्यांच्यासोबत असणाऱ्या चांगल्या किंवा निष्पाप माणसांनाही नाहक त्रास किंवा शिक्षा भोगावी लागते.

"ओल्याबरोबर सुकेही जळते" (किंवा काही भागांत 'सुक्याबरोबर ओलेही जळते') ही मानवी समाजातील एका विशिष्ट परिस्थितीवर प्रकाश टाकणारी अतिशय चपखल म्हण आहे.

जेव्हा एखाद्या मोठ्या दोषासाठी किंवा अपराधासाठी वाईट लोकांवर कारवाई होते किंवा त्यांना शिक्षा मिळते, तेव्हा त्यांच्या

संगतीत असलेल्या किंवा त्या परिस्थितीशी जोडल्या गेलेल्या निष्पाप, निरपराध आणि चांगल्या व्यक्तींचेही नाहक नुकसान होते.

जर आपण सुक्या लाकडांची मोळी जाळायला घेतली आणि त्यात काही ओली लाकडं किंवा पानं असतील, तर सुक्या लाकडांच्या प्रचंड आगीच्या उष्णतेमुळे ती ओली लाकडंही नको असताना जळून खाक होतात.

एखादा मित्र गट चुकीच्या कामात गुंतला असेल आणि पोलिसांनी त्यांच्यावर कारवाई केली, तर त्या गटात केवळ सोबत असलेला एखादा निष्पाप मित्रही नाहक अडकला जातो.

एखाद्या संस्थेत किंवा कुटुंबात काही व्यक्तींनी चूक केली, तर त्याचा त्रास किंवा बदनामी त्या कुटुंबातील इतर चांगल्या माणसांनाही सहन करावी लागते.

थोडक्यात काय तर, दुर्जनांच्या विनाशात किंवा त्यांच्या चुकीच्या कामाच्या शिक्षेत त्यांच्या संपर्कात आलेल्या सज्जनांचेही नुकसान होणे.

समानार्थी किंवा जवळ जाणारी म्हण:

"गाढवाच्या पाठीवर पडली काठी, शहाण्याला आली झापड" (दुसऱ्याच्या चुकीचा फटका नाहक बसणे).

"संसर्गात् दोषगुणाः भवन्ति" (संगतीचे परिणाम भोगावेच लागतात).

ओ की ठो न येणे

अजिबात अक्षर ओळख नसणे किंवा एखाद्या विषयातील साधे प्राथमिक ज्ञानही नसणे (पूर्णपणे अडाणी असणे).

"ओ की ठो न येणे" (किंवा 'ओ की ठो माहीत नसणे') हा मराठीतील एक अतिशय जुना आणि प्रचलित वाक्प्रचार आहे.

काहीही न समजणे, अक्षरशत्रू असणे किंवा एखाद्या विषयातील प्राथमिक (मूलभूत) ज्ञानही नसणे. जेव्हा एखाद्या व्यक्तीला एखाद्या गोष्टीबद्दल अजिबात माहिती नसते किंवा ती पूर्णपणे निरक्षर असते, तेव्हा या वाक्प्रचाराचा वापर केला जातो.

जुन्या काळात जेव्हा बाळबोध किंवा मोडी लिपी शिकवली जायची, तेव्हा अक्षरांची सुरुवात आणि ओळख खूप महत्त्वाची मानली जाई. 'ओ' हे स्वर आणि 'ठो' हे व्यंजन किंवा बाराखडीतील अक्षरांचे प्रातिनिधिक रूप मानले गेले आहे. ज्याला लिहिता-वाचताना साधा 'ओ' किंवा 'ठो' देखील ओळखता येत नाही, तो पूर्णपणे अनभिज्ञ किंवा निरक्षर ठरवला जाई.

आजकाल हा वाक्प्रचार केवळ लिहिता-वाचण्यापुरता मर्यादित राहिलेला नाही. एखाद्या विशिष्ट विषयात किंवा तंत्रज्ञानात कोणी अगदीच कच्चा असेल, तर आपण म्हणतो— "त्याला कॉम्प्युटरमधील 'ओ की ठो' येत नाही, पण तो दुसऱ्यांना सल्ले देतोय."

थोडक्यात काय तर, कोणत्याही विषयाचे अ, ब, क, ड (Basic ज्ञान) देखील माहीत नसणे.

समानार्थी किंवा जवळ जाणारे शब्द/वाक्प्रचार:

"अक्षरशत्रू असणे" (वाचता-लिहिता न येणे).

"ढाई अक्षर प्रेम का" च्या अगदी उलट- "काळा अक्षर म्हैस बरोबर" (काहीही न समजणे).

ओढून ताणून खोक सुईने टोचून रक्त

कोणतीही गोष्ट जबरदस्तीने किंवा कृत्रिमपणे घडवून आणण्याचा अट्टाहास करणे. (काही संबंध नसताना ओढून-ताणून संबंध जोडणे)

"ओढून ताणून खोक, सुईने टोचून रक्त" ही मराठीतील मानवी स्वभावाच्या अतिरेकावर बोट ठेवणारी एक अत्यंत दुर्मिळ आणि उपरोधिक म्हण आहे.

एखादी गोष्ट नसताना ती उगाचच ओढून-ताणून निर्माण करणे, नसलेले संकट किंवा आजारपण स्वतःहून अंगावर ओढवून घेणे, किंवा एखाद्या साध्या, सरळ विषयात मुद्दामहून क्लिष्टता आणि अवाजवी नाट्य (Drama) निर्माण करणे.

ही म्हण मानवी स्वभावातील दोन कृत्रिम गोष्टींवरून तयार झाली आहे:

ओढून ताणून खोक: माणसाला खोकला आलेला नसताना, केवळ कोणाचे तरी लक्ष वेधून घेण्यासाठी किंवा सहानुभूती मिळवण्यासाठी मुद्दाम गळा खाकरणे किंवा खोटा खोकला काढणे.

सुईने टोचून रक्त: शरीराला कोणतीही जखम झालेली नसताना, स्वतःच हाताला सुई टोचून घ्यायची आणि "बघा मला किती लागलंय, रक्त येतंय" असं दाखवून सहानुभूती गोळा करायची किंवा वाद निर्माण करायचा.

काही लोकांना सतत आपण किती त्रासात आहोत हे जगाला दाखवायची सवय असते. नसलेलं दुःख ते अवाजवी वाढवून सांगतात.

एखाद्या वादात किंवा चर्चेत जेव्हा कोणताही ठोस मुद्दा उरत नाही, तेव्हा जुन्या किंवा नको त्या गोष्टी उकरून काढून वाद वाढवण्याच्या प्रवृत्तीला ही म्हण चपखल लागू होते.

थोडक्यात काय तर, सहानुभूती मिळवण्यासाठी किंवा स्वतःचे महत्त्व वाढवण्यासाठी स्वत:हून खोट्या समस्या किंवा संकटे निर्माण करणे.

समानार्थी किंवा जवळ जाणाऱ्या म्हणी:

"आगीशिवाय धूर काढणे"

"नसती उठाठेव" किंवा "अंगावरचे घोंगडे गळ्यात घालणे"

.

ओरडून जळू नये आणि रडून मळू नये

संकट आले म्हणून खूप ओरडाओरडा करून धीर सोडायचा नसतो आणि परिस्थिती खराब आहे म्हणून स्वतःला हताश करून घ्यायचे नसते; तर संयमाने मार्ग काढायचा असतो.

"ओरडून जळू नये आणि रडून मळू नये" ही मराठीतील एक अत्यंत परिपक्व, व्यावहारिक आणि संयमी जीवन जगण्याचा संदेश देणारी पारंपरिक म्हण आहे. ही म्हण माणसाला आपले दु:ख, कष्ट किंवा संताप व्यक्त करताना मर्यादा आणि आत्मसन्मान राखायला शिकवते.

या म्हणीचे दोन भाग आहेत, ज्यांचा सखोल अर्थ खालीलप्रमाणे आहे:

जेव्हा आपल्यावर एखादे संकट येते, दुःख होते किंवा मनात कोणाबद्दल तरी संताप असतो, तेव्हा लोकांसमोर मोठ्याने ओरडाओरड करून, आदळआपट करून किंवा स्वतःचा संताप जाहीरपणे व्यक्त करून स्वतःला त्रागा करून घेऊ नये.

ओरडण्याने किंवा आरडाओरड करून मनातली जळजळ (राग) बाहेर काढल्याने मूळ प्रश्न सुटत नाही, उलट आपलीच ऊर्जा वाया जाते आणि लोकांसमोर आपले हसे होते.

आयुष्यात आलेल्या अपयशामुळे किंवा अडचणींमुळे सतत रडत बसणे, नशिबाला दोष देणे किंवा लाचारी पत्करून स्वतःचे तेज (चेहरा/व्यक्तिमत्त्व) म्लान (मळकट) करू नये.

सततच्या रडण्याने किंवा दुबळेपणा दाखवण्याने माणूस मानसिकदृष्ट्या खचतो. रडत राहिल्याने सहानुभूती कदाचित मिळेल, पण आदर आणि मार्ग मिळत नाही.

ही म्हण माणसाला 'स्थितप्रज्ञ' किंवा संयमी राहण्याचा सल्ला देते. आयुष्यात चढ-उतार हे येतच राहतात. अशा वेळी:

संकट आले म्हणून समाजात उगाच गवगवा (ओरडाओरड) करू नका.

आणि परिस्थिती कठीण आहे म्हणून हताश होऊन, रडत बसून स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व डागाळू (मळवून) नका.

थोडक्यात काय तर, सुख-दुःखाच्या प्रसंगात अवाजवी भावनावश न होता, शांत डोक्याने आणि धीरोदात्तपणे परिस्थितीचा सामना करावा; संयम आणि आत्मसन्मान कधीही सोडू नये.

ओढ्यातले पाणी ओढ्यालाच जाणार

ज्या गोष्टी जिथून निर्माण झाल्या आहेत किंवा ज्यांचा जो मूळ स्वभाव आहे, त्या शेवटी तिथेच जाऊन मिळतात. अनैतिक मार्गाने आलेला पैसा तशाच मार्गाने वाहून जातो, या संदर्भातही ही म्हण वापरतात.

"ओढ्यातले पाणी ओढ्यालाच जाणार" ही निसर्गाच्या आणि मानवी स्वभावाच्या एका शाश्वत नियमावर आधारलेली अतिशय मार्मिक मराठी म्हण आहे.

ज्या गोष्टीचा उगम जिथून झाला आहे, ती गोष्ट सरतेशेवटी त्याच मूळ ठिकाणी किंवा तिच्या मूळ मालकाकडेच परत जाते. चुकीच्या मार्गाने, फुकट किंवा अनपेक्षितपणे मिळालेली संपत्ती,

ज्ञान किंवा वस्तू फार काळ टिकत नाही, ती जिथून आली तिथेच निघून जाते.

ओढ्यातून किंवा नदीतून वाहून आलेले पाणी शेतात किंवा इतरत्र कितीही वळवण्याचा प्रयत्न केला, तरी पाण्याचा मूळ स्वभाव उतार शोधण्याचा असतो. शेवटी ते पाणी वाहून पुन्हा मूळ ओढ्याला किंवा नदीलाच जाऊन मिळते.

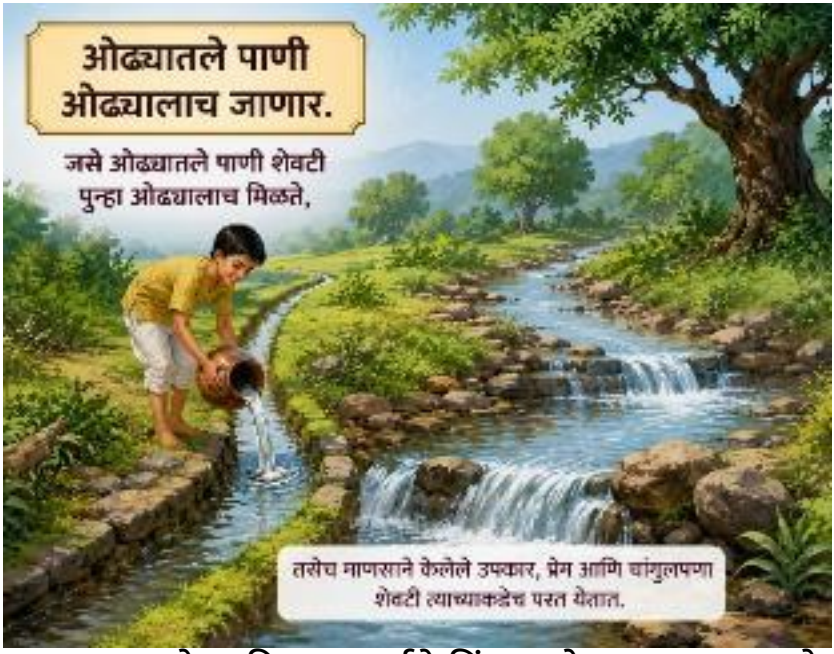

जर एखाद्याने चुकीच्या मार्गाने किंवा कोणाला फसवून पैसा कमावला, तर तो पैसा आज ना उद्या नको त्या कारणांवर (उदा. आजारपण, सट्टा, किंवा नुकसान) खर्च होतो आणि माणूस पुन्हा मूळ स्थितीला येतो.

एखाद्याकडून तात्पुरती मागून आणलेली वस्तू किंवा घेतलेले पैसे शेवटी त्या मूळ माणसाकडेच परत करावे लागतात, त्यावर आपला हक्क राहत नाही.

थोडक्यात काय तर, अन्यायाने किंवा फुकट मिळालेली कोणतीही गोष्ट मानवाला कायमचा लाभ देऊ शकत नाही; ती तिच्या मूळ ठिकाणीच परत जाते.

समानार्थी किंवा जवळ जाणाऱ्या म्हणी:

"गंगेचे पाणी गंगेलाच अर्पण" (जरी ही म्हण कृतज्ञतेच्या संदर्भाने वापरली जात असली, तरी मूळ संकल्पना सारखीच आहे).

"चोरीचा माल मोरीला" (वाईट मार्गाने आलेला पैसा वायाच जातो).

ओठापेक्षा दात खादाड

गरजेपेक्षा किंवा मूळ क्षमतेपेक्षा वासना (किंवा हाव) जास्त असणे.

"ओठापेक्षा दात खादाड" (किंवा काही भागांत 'ओठापेक्षा जीभ/दात लांब') ही मानवी स्वभावातील अविवेकीपणा आणि

अवाजवी हावरेपणावर बोट ठेवणारी एक अतिशय चपखल मराठी म्हण आहे.

एखाद्या गोष्टीची खरी गरज किंवा क्षमता मर्यादित असताना, केवळ हावरेपणामुळे किंवा अविचाराने क्षमतेपेक्षा कितीतरी पटीने मोठी आशा धरणे, किंवा मुख्य घटकापेक्षा त्याच्याशी जोडलेल्या दुय्यम घटकाचाच खर्च आणि अट्टाहास जास्त असणे.

ओठ हे अन्नाला आत घेण्याचे तोंडचे बाह्य कवच (मर्यादा) आहे, तर दात हे ते अन्न चावण्याचे काम करतात. जर ओठांच्या क्षमतेपेक्षा दातच जास्त खादाड (हावरे) झाले, तर तोंडाचा ताळमेळ बिघडतो.

एखाद्या व्यक्तीची आर्थिक ऐपत किंवा भूक कमी असताना, निव्वळ मोहापायी खूप गोष्टी गोळा करण्याचा किंवा खाण्याचा प्रयत्न करणे.

मूळ वस्तूपेक्षा तिच्या देखभालीचा (Maintenance) खर्च अवाजवी असणे. उदा. जुनी गाडी स्वस्तात खरेदी करणे, पण तिच्या दुरुस्तीवरच गाडीच्या किमतीपेक्षा जास्त खर्च करणे.

स्वतःची पात्रता किंवा क्षमता कमी असताना, अतिशय मोठ्या गोष्टींवर हक्क सांगण्याचा प्रयत्न करणे.

थोडक्यात काय तर, मूळ मर्यादेचा किंवा क्षमतेचा विचार न करता केवळ हावरेपणाने वागणे.

समानार्थी किंवा जवळ जाणाऱ्या म्हणी:

"ऐपत नसताना थाट मोठा"

"हत्ती विकत घेणे सोपे, पण साखळदंडाचा खर्च महाग" (दुय्यम गोष्टीचा अतिरेक असणे).

"अंगापेक्षा बोंगा जास्त" (गरजेपेक्षा बडेजाव जास्त असणे).

ओंगळ बोलणे, स्वतःचेच दात पाडणे

वाईट, अद्वातद्वा किंवा अपशब्दांचा वापर करून बोलण्याने शेवटी बोलणाऱ्याचेच नुकसान होते आणि त्याचीच नाचक्की होते.

"ओंगळ बोलणे, स्वतःचेच दात पाडणे" ही मराठीतील मानवी भाषेच्या आणि संवादाच्या परिणामांवर प्रकाश टाकणारी एक अतिशय सडेतोड म्हण आहे. 'ओंगळ' या शब्दाचा अर्थ अश्लील, वाईट, घाणेरडे किंवा असभ्य असा होतो.

जेव्हा एखादी व्यक्ती लोकांसमोर असभ्य, घाणेरडे किंवा वाईट बोलते, तेव्हा ती दुसऱ्याचे नुकसान करण्याऐवजी स्वतःचीच अब्रू घालवून घेते आणि स्वतःचेच मोठे नुकसान करून घेते.

जीभ आणि बोलणे हे माणसाच्या संस्कारांचे आरसा असतात. आपण दुसऱ्याचा अपमान करण्यासाठी किंवा रागाच्या भरात जेव्हा ओंगळ (अमंगळ) शब्द वापरतो, तेव्हा समोरच्या व्यक्तीला त्रास होण्यापूर्वी आपली स्वतःची पातळी खालावते. समाज अशा बोलणाऱ्या व्यक्तीला 'मूर्ख' किंवा 'असंस्कारी' ठरवतो.

स्वतःवरच संकट ओढवून घेणे: 'स्वतःचेच दात पाडणे' या उपरोधिक रचनेचा अर्थ असा की, आपल्याच चुकीच्या बोलण्यामुळे आपल्यालाच समाजात तोंडघशी पडावे लागते किंवा अपमान सहन करावा लागतो. आपले शब्द आपल्यावरच उलटतात.

थोडक्यात काय तर, तोंडातून निघणारे वाईट शब्द शेवटी बोलणाऱ्याचीच नाचक्की करतात; म्हणूनच विचार करून आणि सभ्य भाषेत बोलावे.

समानार्थी किंवा जवळ जाणाऱ्या म्हणी:

"आडात नाही तर पोहऱ्यात कोठून येणार?" (मनात जसे विचार, तसेच शब्द बाहेर पडतात).

"जिभेमुळे पुळका आणि जिभेमुळेच मणका (खोड मोडणे)" (बोलण्यावरूनच मानसन्मान किंवा मार मिळतो).

"आपलेच दात आणि आपलेच ओठ" (स्वतःच्याच चुकीमुळे स्वतःचे नुकसान होऊन धर्मसंकटात पडणे).

ओढ लागावी पण वेढ लागू नये

एखाद्या गोष्टीची ओढ किंवा आवड असणे चांगले आहे, परंतु तिचे व्यसन किंवा वेड (अतिरेक) लागणे माणसाला विनाशाकडे नेते.

"ओढ लागावी पण वेढ लागू नये" ही मानवी भावना, नातेसंबंध आणि आसक्ती यांच्यातील सीमारेषा स्पष्ट करणारी मराठीतील अत्यंत सुसंस्कृत आणि वैचारिक म्हण आहे.

एखाद्या व्यक्तीबद्दल, ध्येयाबद्दल किंवा गोष्टीबद्दल मनात प्रेम, जिव्हाळा आणि ओढ (आकर्षण) असणे उत्तमच; परंतु त्या ओढीचे रूपांतर 'वेढात' (म्हणजेच वेडेपणात, अंधश्रद्धेत किंवा मानसिक गुलामगिरीत) होऊ नये. भावनांवर बुद्धीचे नियंत्रण असणे गरजेचे आहे, हा या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

एखाद्यावर प्रेम असणे, त्याची आठवण येणे ही 'ओढ' आहे. पण त्या व्यक्तीच्या विचाराने स्वतःचे मानसिक संतुलन गमावणे, तिच्याशिवाय माझे अस्तित्वच नाही असे समजून स्वतःला त्रास

करून घेणे हे 'वेढ' (वेडेपण) आहे. नातेसंबंधात ओढ हवी, पण वेडेपणा नको.

आपल्या ध्येयाबद्दल मनात प्रचंड ओढ असावी, ज्याने आपल्याला काम करण्याची प्रेरणा मिळेल. पण त्या ध्येयाच्या नादात जर माणूस कौटुंबिक कर्तव्ये, स्वतःचे आरोग्य आणि नैतिक मूल्ये विसरत असेल, तर ते ध्येयाचे लागलेले 'वेढ' ठरते, जे शेवटी विनाशाकडे नेते.

कोणत्याही गोष्टीचा अतिरेक हा माणसाला गुलाम बनवतो. ओढ ही माणसाला आनंद देते, तर वेढ हे माणसाला अस्वस्थ आणि दुःखी बनवते.

थोडक्यात काय तर, कोणत्याही गोष्टीची आवड किंवा प्रेम हे एका मर्यादेत आणि समजूतदारपणात असावे; त्याचे रूपांतर वेडेपणात किंवा हट्टाग्रहात होऊ देऊ नये.

समानार्थी किंवा जवळ जाणारा विचार:

"अति सर्वत्र वर्जयेत्" (कोणत्याही गोष्टीचा अतिरेक टाळावा).

"विवेक राखणे" (भावनेच्या भरात वाहून न जाता योग्य-अयोग्यतेचे भान ठेवणे).

ओठावर गोड, पाठीवर धोंड

समोर खूप गोड आणि चांगलं बोलायचं, पण पाठ फिरताच पाठीमागून वार करायचा किंवा नुकसान करायचे (कपटी स्वभावाचे लक्षण).

"ओठावर गोड, पाठीवर धोंड" (किंवा काही भागांत 'मुखी गोड, पाठीवर धोंड') ही माणसाच्या कपटी आणि विश्वासघातकी स्वभावाचे अचूक वर्णन करणारी एक अत्यंत लोकप्रिय मराठी म्हण आहे. 'धोंड' या शब्दाचा अर्थ मोठा दगड असा होतो.

एखादी व्यक्ती समोर असताना आपल्याशी अत्यंत गोड, नम्र आणि प्रेमाचे बोलणे; परंतु आपण पाठ फिरवताच मागे आपले वाईट चिंतणे, नुकसान करणे किंवा पाठीत खंजीर खुपसणे. म्हणजेच, वरवर मित्रत्वाचे सोंग आणून पाठीमागून घात करण्याच्या प्रवृत्तीला 'ओठावर गोड, पाठीवर धोंड' असे म्हणतात.

समाजात अशी अनेक माणसे असतात जी तुमच्या समोर तुमची स्तुती करताना थकत नाहीत (ओठावर गोडवा). मात्र, त्यांचा खरा हेतू तुम्हाला संकटात टाकण्याचा असतो. संधी मिळताच ते मागून मोठा प्रहार (पाठीवर धोंड) करतात.

ही म्हण अशा प्रवृत्तींपासून सावध राहण्याचा इशारा देते. माणसाच्या केवळ गोड बोलण्यावर विश्वास न ठेवता त्याचे मूळ हेतू पारखणे गरजेचे आहे, हे यातून शिकायला मिळते.

थोडक्यात काय तर, समोर मित्र बनून राहणे आणि मागे शत्रूप्रमाणे वार करणे.

समानार्थी किंवा हुबेहूब जुळणाऱ्या म्हणी:

"ओठात एक अन् पोटात एक" (बोलण्यात आणि मनात तफावत असणे).

"मुखी राम, बगलीत सुरी" (दिसण्यात साधू पण कर्मात घातकी).

"वरती सोंग, आतून ढोंग."

ओल्या लाकडाला वाक येतो, सुक्याला नाही

लहान वयात किंवा योग्य वेळी मुलांना चांगली वळणे लावता येतात, वय निघून गेल्यावर माणसाचा स्वभाव किंवा सवयी बदलणे कठीण असते.

"ओल्या लाकडाला वाक येतो, सुक्याला नाही" ही मानवी स्वभाव, वयोमान आणि संस्कार क्षमतेवर भाष्य करणारी अत्यंत उद्बोधक मराठी म्हण आहे.

ज्याप्रमाणे ओले किंवा कच्चे लाकूड आपल्याला हवे तसे वाकवता येते किंवा त्याला विशिष्ट आकार देता येतो, परंतु तेच लाकूड एकदा सुकले की त्याला वाकवता येत नाही (मुद्दाम वाकवल्यास ते मोडून जाते); त्याचप्रमाणे लहान वयात किंवा सुरुवातीच्या काळातच माणसावर योग्य संस्कार करून त्याला योग्य वळण लावता येते, वय वाढल्यावर किंवा स्वभाव पक्का झाल्यावर त्यात बदल करणे अशक्य होते.

लहान मुले ही 'ओल्या लाकडासारखी' किंवा 'मातीच्या गोळ्यासारखी' असतात. या वयात त्यांच्यावर जसे संस्कार केले जातील, तसे त्यांचे व्यक्तिमत्त्व घडते. त्यांना चांगल्या सवयी लावणे या काळात सहज शक्य असते.

माणूस जसा मोठा होतो, तसे त्याचे विचार, सवयी आणि स्वभाव 'सुक्या लाकडासारखे' कडक आणि पक्के होतात. वयस्कर किंवा प्रौढ व्यक्तीला तिच्या मनाविरुद्ध वळवणे किंवा तिच्या जुन्या सवयी बदलणे अत्यंत कठीण असते. अशा वेळी बळजबरी केल्यास नाते किंवा माणूस तुटू शकतो, पण वाकत नाही.

नवीन गोष्टी शिकण्याची, स्वत:मध्ये बदल करण्याची लवचिकता (Flexibility) केवळ सुरुवातीच्या काळातच असते, हा निसर्गाचा नियम ही म्हण अधोरेखित करते.

थोडक्यात काय तर, योग्य वयातच योग्य वळण लावणे हितकारक ठरते; वेळ निघून गेल्यावर स्वभाव बदलण्याचा प्रयत्न करणे व्यर्थ ठरते.

समानार्थी किंवा जवळ जाणाऱ्या म्हणी:

"कोळशाची पुतळी" किंवा "मातीच्या गोळ्याला आकार देणे सोपे."

"झाड लावे लहानसे, तव वेल्हाळ वाढते" (सुरुवातीपासून काळजी घेतली तरच योग्य वाढ होते).

"वय गे गेल्यावर शहाणपण येत नाही" किंवा "ताळमेळ लहानपणीच लागतो."

ओढून आणलेली लक्ष्मी आणि मागून आलेली बुद्धी टिकत नाही

बळजबरीने किंवा चुकीच्या मार्गाने मिळवलेली संपत्ती आणि वेळ निघून गेल्यावर सुचलेले शहाणपण फारशा उपयोगाचे ठरत नाही.

ही मानवी कर्तृत्व, प्रामाणिकपणा आणि वेळेच्या महत्त्वाला अधोरेखित करणारी मराठीतील एक अत्यंत विचारप्रवर्तक म्हण आहे.

या म्हणीचे दोन अत्यंत महत्त्वाचे पैलू आहेत, ज्यांचे स्पष्टीकरण खालीलप्रमाणे आहे:

'ओढून आणलेली लक्ष्मी' म्हणजे चुकीच्या मार्गाने, भ्रष्टाचाराने, कोणालातरी फसवून किंवा अवाजवी हव्यास धरून जबरदस्तीने मिळवलेली संपत्ती.

कष्टाशिवाय आणि अनैतिक मार्गाने आलेला पैसा जितक्या वेगाने येतो, तितक्याच वेगाने नको त्या कारणांवर (व्यसने, आजारपण किंवा कायदेशीर अडचणी) खर्च होऊन निघून जातो. अशा संपत्तीने माणसाला कधीही शाश्वत सुख किंवा समृद्धी लाभत नाही.

'मागून आलेली बुद्धी' म्हणजे एखादी घटना घडून गेल्यावर, नुकसान झाल्यावर किंवा वेळ निघून गेल्यावर सुचलेले शहाणपण.

संकटाच्या वेळी किंवा निर्णय घेताना जी बुद्धी जागृत नसते, ती वेळ टळल्यानंतर सुचून काहीही फायदा होत नाही. अशी उशिरा आलेली बुद्धी केवळ पश्चात्ताप वाढवते, पण झालेले नुकसान भरून काढू शकत नाही. त्यामुळे तिला 'न टिकणारी' किंवा व्यर्थ मानले गेले आहे.

ही म्हण माणसाला सत्प्रवृत्ती आणि समयसूचकतेचे महत्त्व शिकवते:

संपत्ती ही नेहमी स्वकष्टाने आणि सन्मार्गाने मिळवावी, तरच ती घरात टिकते आणि बरकत आणते.

शहाणपण किंवा योग्य विचार हा ऐनवेळी, म्हणजेच योग्य प्रसंगी सुचायला हवा. वेळ निघून गेल्यावर शहाणे होण्यात काहीही हशील नसते.

थोडक्यात काय तर, जबरदस्तीने मिळवलेला पैसा आणि वेळ निघून गेल्यावर सुचलेले शहाणपण या दोन्ही गोष्टी माणसाच्या आयुष्यात निरुपयोगी ठरतात.

समानार्थी किंवा जवळ जाणाऱ्या म्हणी:

"चोरीचा माल मोरीला" (वाईट मार्गाने आलेली संपत्ती वायाच जाते).

"वेळ निघून गेल्यावर शहाणपण काय कामाचे?"

" रात्र संपल्यावर दिवा लावला" किंवा "तहान लागल्यावर विहीर खणणे."

ओल्या मातीला जसा आकार द्यावा तशी मूर्ती घडते

लहान वयात लहान मुलांच्या मनावर जसे संस्कार करावेत, तसेच त्यांचे चारित्र्य घडते. (बालवयातील शिक्षणाचे महत्त्व सांगणारी म्हण).

हे मानवी जीवन, बालपण आणि संस्कारांचे महत्त्व अधोरेखित करणारे मराठीतील एक अत्यंत सुंदर आणि मार्गदर्शक सुवचन आहे.

ज्याप्रमाणे कुंभार किंवा मूर्तिकार ओल्या, मऊ मातीला आपल्या हाताने हवा तसा आकार देऊन सुंदर मूर्ती किंवा भांडे घडवू

शकतो (कारण त्या मातीत लवचिकता असते), त्याचप्रमाणे लहान वयात मुलांवर जसे संस्कार केले जातील, तसे त्यांचे व्यक्तिमत्त्व आणि चरित्र घडते.

लहान मुले हे 'ओल्या मातीच्या गोळ्यासारखी' असतात. त्यांच्या मनात कोणताही पूर्वग्रह किंवा कडकपणा नसतो. या कोवळ्या वयात त्यांच्यावर जे विचार बिंबवले जातात, ज्या सवयी लावल्या जातात, त्या त्यांच्या आयुष्याचा पाया ठरतात.

या प्रक्रियेत आई-वडील आणि शिक्षक हे 'मूर्तिकाराची' भूमिका बजावतात. त्यांनी दिलेल्या योग्य मार्गदर्शनामुळे मुलांमधील सुप्त गुणांना आकार मिळतो आणि एक सुसंस्कृत नागरिक घडतो.

माती एकदा वाळून कडक झाली की तिला आकार देता येत नाही; अगदी तसेच, वय वाढून स्वभाव आणि सवयी पक्क्या झाल्यावर माणसामध्ये बदल घडवणे अत्यंत कठीण असते. म्हणूनच जे काही घडवायचे आहे, ते सुरुवातीच्या काळातच घडवावे लागते.

थोडक्यात काय तर, योग्य वयात आणि सुरुवातीच्या काळातच व्यक्तीला योग्य वळण देणे शक्य आणि हितकारक असते.

समानार्थी किंवा हुबेहूब जुळणारी म्हण:

"ओल्या लाकडाला वाक येतो, सुक्याला नाही" (लहान वयातच योग्य वळण लावता येते, मोठेपणी नाही).

"कुंभारासारखे घडवणे" (काळजीपूर्वक संस्कार करून व्यक्तिमत्त्व फुलवणे).

ओढ्याच्या पाण्याला धरण, तर माणसाच्या मनाला कारण

वाहत्या पाण्याला जसा धरणाचा बांध घालावा लागतो, तसेच माणसाच्या चंचल मनाला आवर घालण्यासाठी विवेकाची आणि योग्य कारणाची गरज असते.

ही मानवी मानसशास्त्र आणि मानवी स्वभावातील प्रवृत्तीवर अतिशय चपखल भाष्य करणारी एक सुंदर आणि अर्थपूर्ण म्हण आहे.

ज्याप्रमाणे वेगाने वाहणाऱ्या ओढ्याच्या पाण्याला अडवण्यासाठी मजबूत 'धरणाची' गरज असते, त्याचप्रमाणे माणसाच्या उनाड, चंचल आणि अनिर्बंध मनाला किंवा त्याच्या वर्तनाला आवर घालण्यासाठी, त्याला नियंत्रित करण्यासाठी कोणत्या ना कोणत्या 'कारणाची' किंवा बंधनाची गरज असते.

कारण किंवा भीती असल्याशिवाय मानवी मन ताळ्यावर राहत नाही.

मानवी मन हे अत्यंत चंचल आणि स्वैर असते. त्याला जर मोकळे सोडले, तर ते चुकीच्या मार्गाला किंवा आळसाकडे धाव घेते. परंतु, जेव्हा माणसासमोर एखादे मोठे 'कारण' (उदा. जबाबदारी, ध्येय, कर्तव्याची जाणीव किंवा कायद्याची भीती) असते, तेव्हाच ते मन एका जागी स्थिर होते आणि शिस्तीत काम करू लागते.

ओढ्याचे पाणी धरणाने अडवले तरच त्याचा सिंचनासाठी किंवा पिण्यासाठी योग्य वापर होतो, अन्यथा ते वाहून वाया जाते. अगदी तसेच, माणसाच्या ऊर्जेला आणि विचारांना जर योग्य 'कारण' किंवा ध्येयाचे बंधन मिळाले, तरच त्याच्या हातून विधायक कार्य घडते.

माणूस कोणतीही गोष्ट विनाकारण करत नाही. त्याला चांगल्या मार्गावर ठेवण्यासाठी जशी नैतिकतेची गरज असते, तसेच चुकीच्या मार्गापासून रोखण्यासाठी शिक्षेची किंवा नुकसानीची (कारण) भीती आवश्यक असते.

थोडक्यात काय तर, ओढ्याच्या पाण्याला धरणाच्या भिंती जशा मर्यादेत ठेवतात, तसेच माणसाच्या मनाला योग्य उद्दिष्ट, जबाबदारी किंवा नियम हेच योग्य मार्गावर ठेवू शकतात.

समानार्थी किंवा जवळ जाणारा विचार:

"मनावर ताबा मिळवणे" (ध्येयाशिवाय मन एकाग्र होत नाही).

"भयाशिवाय प्रीती नाही" (काही वेळा धाक किंवा कारण असल्याशिवाय शिस्त लागत नाही).

ओठात लाळ, पोटात काळ

वरवर अतिशय मधाळ आणि काळजीवाहू असल्याचा आव आणायचा, पण मनात मात्र समोरच्याचा पूर्ण विनाश करण्याची सुप्त इच्छा असणे.

"ओठात लाळ, पोटात काळ" ही माणसाच्या अत्यंत कपटी, धूर्त आणि घातक स्वभावाचे अचूक वर्णन करणारी एक पारंपरिक मराठी म्हण आहे.

एखाद्या व्यक्तीने वरवर प्रचंड गोड बोलणे, अवाजवी लाड किंवा प्रेम दाखवणे (ओठात लाळ असणे); परंतु प्रत्यक्षात त्याच्या मनात मात्र समोरच्याबद्दल पराकोटीचा द्वेष, आकस किंवा त्याचे मोठे नुकसान करण्याचा हेतू असणे (पोटात काळ असणे).

'लाळ' हा शब्द इथे अतिशय लाळघोटेपणाने किंवा अवाजवी गोड बोलून स्वार्थ साधण्याच्या वृत्तीला दर्शवतो. काही लोक आपले काम करून घेण्यासाठी किंवा समोरच्याला

फसवण्यासाठी एवढे गोड बोलतात की त्यांच्या मनात काय चालले आहे याचा पत्ताही लागत नाही.
अशा व्यक्ती समोर कौतुकाचा वर्षाव करतात, पण मनात मात्र कपटाचा 'काळ' (अंधार किंवा विनाश) बाळगून असतात. संधी मिळताच ते समोरच्या घात करतात. ही म्हण अशा छुप्या शत्रूंपासून सावध राहण्याचा इशारा देते.
थोडक्यात काय तर, वरून अत्यंत जवळीक व गोडवा दाखवून आतून मात्र पूर्णपणे कपटी आणि घातकी असणे.
समानार्थी किंवा हुबेहूब जुळणाऱ्या म्हणी:
"ओठात एक अन् पोटात एक"
"ओठावर गोड, पाठीवर धोंड"
"मुखी राम, बगलीत सुरी"

ओझे उचलणाऱ्याला मणाची किंमत, बघणाऱ्याला काय किंमत?

जो माणूस प्रत्यक्षात कष्ट करतो किंवा संकटाचा सामना करतो, त्यालाच त्या कष्टांची खरी तीव्रता माहीत असते; नुसती वरवर पाहणाऱ्याला किंवा टीका करणाऱ्याला त्याचे काही वाटत नाही.

"ओझे उचलणाऱ्याला मणाची किंमत, बघणाऱ्याला काय किंमत?" ही कष्ट, जबाबदारी आणि सहानुभूती यांमधील फरक

दाखवून देणारी मराठीतील एक अत्यंत वास्तववादी म्हण आहे. (येथे 'मण' हे जुन्या काळातील वजनाचे एक माप आहे, जे सुमारे ४० किलोचे असते.)

ज्या व्यक्तीच्या डोक्यावर किंवा खांद्यावर प्रत्यक्षात ओझे (जबाबदारी, दुःख किंवा कष्ट) असते, त्यालाच त्या ओझ्याच्या वजनाची, त्यातील त्रासाची आणि कष्टाची खरी किंमत किंवा जाणीव असते. केवळ लांबून कौतुक करणाऱ्या किंवा तमाशा बघणाऱ्या त्रयस्थ व्यक्तीला त्या कष्टाची कधीही खरी जाणीव होऊ शकत नाही.

एखादा माणूस जेव्हा अत्यंत कठीण परिस्थितीतून जात असतो, एखादा व्यवसाय सांभाळत असतो किंवा कुटुंबाची जबाबदारी पेलत असतो, तेव्हा त्याला रोज कोणत्या संकटांना तोंड द्यावे लागते हे त्याचे त्यालाच ठाऊक असते. बाहेरून बघणारे लोक सहज सल्ले देतात किंवा टीका करतात, कारण त्यांच्यावर ती परिस्थिती बेतलेली नसते.

कष्टाचे मूल्य हे केवळ घाम गाळणाऱ्यालाच कळू शकते. विचार मांडणे किंवा दूरून बघणे सोपे असते, पण प्रत्यक्षात ती गोष्ट निभावणे अत्यंत कठीण असते, हा संदेश ही म्हण देते.

थोडक्यात काय तर, ज्याचे जळते त्यालाच कळते; दुसऱ्याच्या कष्टाची किंवा जबाबदारीची खरी जाणीव ही स्वतः ती परिस्थिती अनुभवल्याशिवाय कधीही होऊ शकत नाही.

समानार्थी किंवा हुबेहूब जुळणाऱ्या म्हणी:

"ज्यावेळची गोष्ट त्यावेळच्या माणसालाच कळते" किंवा "ज्याचे जळते त्यालाच कळे, दुसऱ्याला काय त्याचे?"

"जावे त्याच्या वंशा (परिस्थितीत) तेव्हा कळे." * "दुसऱ्याच्या डोक्यावरचे ओझे हलके वाटते."

ओळखीतून मळकट आणि अतिपरिचयातून अवज्ञा

कोणाशीही प्रमाणाबाहेर जवळीक किंवा ओळख वाढवली, की हळूहळू परस्परांमधील आदर कमी होतो आणि मान राखला जात नाही

"ओळखीतून मळकट आणि अतिपरिचयातून अवज्ञा" हे मानवी नातेसंबंधांमधील अंतराचे आणि आदराचे महत्त्व अधोरेखित करणारे मराठीतील एक अत्यंत परिपक्व आणि मानसशास्त्रीय सुवचन आहे.

या विधानाचे दोन भाग आहेत, ज्यांचा सखोल अर्थ खालीलप्रमाणे आहे:

जेव्हा आपण एखाद्या व्यक्तीच्या खूप जास्त जवळ जातो किंवा तिच्याशी रोज उठबस ठेवतो, तेव्हा सुरुवातीला वाटणारे नावीन्य आणि आदर हळूहळू कमी होऊ लागतो.

ज्याप्रमाणे एखादे नवीन कपडे सतत वापरल्याने मळकट आणि जुने दिसू लागतात, तसेच नातेसंबंधात अवाजवी जवळीक निर्माण झाली की त्या नात्यातील ताजेपणा, गोडवा आणि आदर कमी होऊन ते 'मळकट' म्हणजेच कंटाळवाणे किंवा गृहीत धरलेले (Taken for granted) बनू लागते.

हा भाग संस्कृतमधील प्रसिद्ध सुभाषित "अतिपरिचयादवज्ञा" यावरून आलेला आहे. याचा अर्थ असा की, जेव्हा एखाद्या व्यक्तीचा आपल्याला 'अतिपरिचय' होतो (म्हणजेच आपण एकमेकांच्या उणिवा, स्वभाव किंवा मर्यादा खूप जवळून पाहतो), तेव्हा मनातील आदराची जागा 'अवज्ञा' (अनादर किंवा दुर्लक्ष) घेऊ लागते.

माणसाला दूरून ज्या गोष्टी थोर किंवा चांगल्या वाटतात, त्या अतिशय जवळून पाहिल्यावर त्यातील दोषही दिसू लागतात. यामुळे समोरच्या व्यक्तीच्या शब्दाची किंमत कमी होते आणि लोक तिच्याकडे दुर्लक्ष करू लागतात.

ही म्हण माणसाला नात्यांमध्ये एक निरोगी अंतर (Healthy Distance) राखण्याचा सल्ला देते:

मित्र, नातेवाईक किंवा सहकाऱ्यांशी कितीही सलोखा असला, तरीही प्रत्येक नात्यात एक अदृश्य सीमा असायला हवी. अति जवळीक ही अनेकदा मतभेद आणि अनादराचे कारण ठरते.

आपले अस्तित्व आणि आपले शब्द नेहमी आदरास पात्र राहावेत असे वाटत असेल, तर स्वतःला प्रत्येकासमोर पूर्णपणे उघडे करणे किंवा सतत उपलब्ध असणे टाळले पाहिजे.

थोडक्यात काय तर, नात्यांमध्ये प्रेम आणि जवळीक जरूर असावी; परंतु आदराचे स्थान टिकवून ठेवण्यासाठी अतिपरिचय आणि अवाजवी ढवळाढवळ टाळणे अत्यंत गरजेचे आहे.

औ

औटघटकेचे राज्य

अल्पकाळ टिकणारे यश किंवा सत्ता.

ही मराठीतील अत्यंत लोकप्रिय आणि मानवी जीवनाची नश्वरता किंवा अस्थिरता दर्शवणारी म्हण आहे.

अतिशय अल्पकाळ किंवा तात्पुरते टिकणारे वैभव, सुख किंवा सत्ता.

'औट' म्हणजे साडेतीन आणि 'घटका' हे जुन्या काळातील वेळ मोजण्याचे साधन होते (१ घटका = २४ मिनिटे). म्हणजेच, साडेतीन घटका (अंदाजे दीड तास) इतक्या अत्यंत कमी वेळेसाठी मिळालेले राज्य. यावरून व्यवहारात असा अर्थ निघतो की, एखादे पद, अधिकार, संपत्ती किंवा सुख जेव्हा अगदी थोड्या काळासाठी मिळते आणि लगेच नष्ट होते, तेव्हा त्याला 'औटघटकेचे राज्य' म्हणतात.

निवडणुकीत घोडेबाजार करून मुख्यमंत्र्यांनी सरकार तर बनवले, पण बहुमत सिद्ध न करता आल्यामुळे ते सरकार तीन दिवसांतच कोसळले. त्यांचे ते पद म्हणजे 'औटघटकेचे राज्य' ठरले.

"अरे पैशाचा एवढा माज करू नकोस; आज आहे तर उद्या नाही. हे वैभव म्हणजे औटघटकेचे राज्य आहे, हे कधीही विसरू नकोस," असे आजोबांनी नातवाला समजावून सांगितले.

औषधावाचून खोकला गेला

कोणत्याही विशेष प्रयत्नांशिवाय किंवा उपचारांशिवाय एखादी जुनी समस्या किंवा संकट आपोआप दूर होणे.

'औषधावाचून खोकला गेला' ही मराठीतील एक अत्यंत प्रसिद्ध आणि मार्मिक म्हण आहे.

या म्हणीचा शाब्दिक अर्थ जरी 'कोणतेही औषध न घेता खोकला बरा झाला' असा असला, तरी व्यवहारात याचा लाक्षणिक अर्थ फार वेगळा आणि रंजक आहे:

एखादी त्रासदायक किंवा नकोशी वाटणारी व्यक्ती, वस्तू अथवा परिस्थिती कोणत्याही प्रयत्नांशिवाय किंवा आपोआप आपल्या आयुष्यातून दूर होणे; म्हणजेच संकट टळणे.

ज्याप्रमाणे खोकला आपल्याला प्रचंड त्रास देतो आणि तो कधी थांबतो असं होतं, त्याचप्रमाणे काही माणसं किंवा परिस्थिती आपल्याला नकोशी झालेली असते.

जर ती नको असलेली व्यक्ती आपण काहीही न सांगता किंवा कोणताही वाद न घालता स्वतःहून निघून गेली, तर माणसाला जो प्रचंड आनंद आणि मानसिक शांतता लाभते, ती व्यक्त करण्यासाठी ही म्हण वापरतात.

समजा तुमच्या कार्यालयात किंवा शेजारी एखादी खूप कटकटी करणारी व्यक्ती आहे. तुम्ही तिला तिथून हलवण्यासाठी अनेक प्रयत्न करत आहात पण यश येत नाहीये. अशातच अचानक त्या व्यक्तीची बदली दुसऱ्या शहरात झाली किंवा ती स्वतःहून नोकरी सोडून निघून गेली, तर तुम्ही सुटकेचा श्वास टाकत म्हणाल— "चला, औषधावाचून खोकला गेला!"

औषधालाही नसणे

एखादी वस्तू किंवा गोष्ट अजिबात शिल्लक न राहणे, अत्यंत दुर्मिळ असणे किंवा तिचा पूर्णपणे अभाव असणे.

'औषधालाही नसणे' (किंवा 'औषधापुरतेही नसणे') ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि रोजच्या व्यवहारात वापरली जाणारी एक सुंदर वाक्प्रचार-वजा म्हण आहे.

याचा लाक्षणिक अर्थ खालीलप्रमाणे आहे:

एखादी वस्तू, व्यक्ती किंवा गोष्ट अत्यंत दुर्मिळ असणे; किंवा ती अजिबात शिल्लक नसणे (तिचा पूर्णपणे दुष्काळ असणे).

जुन्या काळात किंवा आजही, काही दुर्मिळ वनस्पती, औषधे किंवा वस्तू घरात 'ऐनवेळी प्रथमोपचार म्हणून लागू पडतील' या बेताने अगदी थोड्या प्रमाणात का होईना, जपून ठेवल्या जायच्या. पण जेव्हा परिस्थिती अशी होते की अगदी तातडीच्या वेळी, औषधाच्या नावावर थोडीशीसुद्धा ती वस्तू उपलब्ध होत नाही, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

याचा अर्थ ती गोष्ट तिथे शून्य टक्के किंवा नावापुरतीही उरलेली नाही.

"उन्हाळा सुरू झाला आणि विहिरीचं पाणी असं आटलं की आता तिथे औषधालाही पाणी उरलेलं नाही."

"आजकालच्या जगात प्रामाणिकपणा हा औषधालाही राहिलेला नाही."

"सगळा पगार कर्जाचे हप्ते भरण्यातच गेला, आता खिशात औषधालाही पैसे उरले नाहीत."

औट हाताची मानवी देह

मानवी शरीराच्या मर्यादा स्पष्ट करणारी ही म्हण आहे. माणूस कितीही मोठा किंवा श्रीमंत झाला, तरी शेवटी त्याचे भौतिक अस्तित्व मर्यादित आणि नश्वर आहे, हे यातून सांगितले जाते.

'औट हाताची मानवी देह' (किंवा 'औट हाताचा देह') हा मराठीतील, विशेषतः संतांच्या वाङ्मयात आणि अध्यात्मात वारंवार वापरला जाणारा एक अतिशय गर्भित आणि सुंदर विचार आहे.

येथे 'औट' म्हणजे साडेतीन (३.५). या म्हणीचा किंवा विधानाचा शाब्दिक अर्थ 'साडेतीन हात लांबीचे मानवी शरीर' असा होतो.

यामागचा सखोल अर्थ आणि अध्यात्मिक दृष्टिकोन खालीलप्रमाणे आहे:

सामान्यतः कोणत्याही व्यक्तीच्या स्वतःच्या हाताच्या पंजापासून ते कोपरापर्यंतच्या मापाने (ज्याला आपण 'हात' म्हणतो), त्या व्यक्तीच्या शरीराची एकूण उंची मोजली, तर ती साडेतीन हात भरते. म्हणजेच, माणसाचे शरीर कितीही अवाढव्य किंवा उंच असले, तरी ते त्याच्या स्वतःच्या हाताने 'साडेतीन हात' एवढेच मर्यादित असते.

संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम आणि इतर संतांनी या 'साडेतीन हातांच्या देहाचा' उल्लेख माणसाला अंतर्मुख करण्यासाठी केला आहे:

माणसाचा अहंकार खूप मोठा असतो. तो जग जिंकण्याच्या गोष्टी करतो, पण संतांनी जाणीव करून दिली आहे की, अखेर तुझे अस्तित्व या 'साडेतीन हातांच्या' नश्वर शरीरापुरतेच मर्यादित आहे.

जरी हे शरीर साडेतीन हातांचे असले, तरी याच शरीराच्या आत संपूर्ण ब्रह्मांड सामावलेले आहे, असाही एक उदात्त विचार यात आहे. या देहाचा योग्य वापर करून परमेश्वर किंवा आत्मज्ञान प्राप्त करता येते.

योगशास्त्रात असे मानले जाते की मानवी शरीरात असलेली 'कुंडलिनी शक्ती' (चेतना) ही पाठीच्या कण्याच्या खालच्या भागात साडेतीन वेढे (कुंडली) घालून सुप्तावस्थेत असते. त्यामुळे या शरीराला 'औट हाताचा देह' असेही संबोधले जाते.

संत कबीर आणि महाराष्ट्रातील संतांच्या रचनेत याचे संदर्भ येतात. माणसाने कितीही संपत्ती, जमीन-जुमला कमावला, तरी शेवटी मृत्यूसमयी त्याला या साडेतीन हात जमिनीचीच (अंत्यसंस्कारासाठी) गरज भासते, हा वैराग्यभाव जागवण्यासाठी ही संकल्पना वापरली जाते.

"हा साडेतीन हातांचा मानवी देह म्हणजे केवळ एक भौतिक साधन आहे, याचा अहंकार न बाळगता माणसाने सत्कार्य करावे."

औट घटकेचे कौतुक

फार थोड्या वेळासाठी मिळणारा आनंद किंवा तात्पुरती वाहवा. (क्षणभंगुर सुखाला उद्देशून ही म्हण वापरली जाते).

'औट घटकेचे कौतुक' ही मराठी भाषेतील एक अतिशय मार्मिक आणि जीवनाचे सत्य सांगणारी म्हण आहे.

येथे 'औट' म्हणजे साडेतीन (३.५) आणि 'घटका' हे जुन्या काळातील वेळ मोजण्याचे एक साधन किंवा परिमाण आहे (एक घटका म्हणजे २४ मिनिटे). त्यामुळे 'औट घटका' म्हणजे साधारण दीड-पावणेदोन तासांचा अतिशय अल्प काळ.

अतिशय अल्पकाळ किंवा क्षणभर टिकणारे वैभव, सुख अथवा कौतुक; ज्या गोष्टीचे आयुष्य फार थोडे आहे असे कौतुक.

माणसाला आयुष्यात कधीकधी अचानक मोठे पद, संपत्ती, मान-सन्मान किंवा अधिकार मिळतात. पण जर ते वैभव फार काळ टिकणारे नसेल आणि काही वेळातच किंवा दिवसांतच

संपणारे असेल, तर त्याला 'औट घटकेचे कौतुक' किंवा 'औट घटकेचे राज्य' असे म्हणतात.

हे सुख तात्पुरते असते आणि ते संपल्यावर पुन्हा मूळची परिस्थिती समोर येते, याची जाणीव करून देण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

"निवडणुकीच्या काळात मिळालेले ते मंत्रिपद फक्त महिनाभरासाठीच होते, शेवटी ते औट घटकेचे कौतुक ठरले."

"लॉटरी लागल्यामुळे त्याच्याकडे काही दिवस खूप पैसा आला, पण चुकीच्या सवयींमुळे तो लवकरच संपला; त्याचे ते श्रीमंती थाटातले जगणे औट घटकेचे कौतुक ठरले."

"उन्हाळ्यात पडलेला तो अवकाळी पाऊस म्हणजे औट घटकेचे कौतुक होते, दुसऱ्याच दिवशी पुन्हा कडक ऊन पडले."

औळ घालावी पण सवळ घालू नये

व्यावहारिक किंवा कौटुंबिक जीवनात एखादी वेळ सोडून दिली तरी चालेल, पण नको त्या माणसाला किंवा वाईट सवयीला सवलत (सवळ) देऊ नये, कारण पुढे त्याचे गंभीर परिणाम भोगावे लागतात.

'औळ घालावी पण सवळ घालू नये' ही मराठी ग्रामीण भागातील आणि जुन्या पिढीतील एक अत्यंत अनुभवी आणि मार्गदर्शक म्हण आहे.

या म्हणीमध्ये 'औळ' आणि 'सवळ' हे दोन अत्यंत महत्त्वाचे शब्द आहेत, ज्यांचा अर्थ समजून घेतल्यास या म्हणीचा गर्भितार्थ स्पष्ट होतो.

औळ (किंवा ओळ): याचा अर्थ 'शिस्त', 'मर्यादा', 'नियम' किंवा 'धाक' असा होतो. (काही ठिकाणी याचा संबंध झाडांच्या किंवा पिकांच्या शिस्तबद्ध ओळीशी म्हणजेच योग्य व्यवस्थापनाशी लावला जातो.)

सवळ (किंवा सवल): याचा अर्थ 'जास्तीची सवलत', 'मोकळीक', 'लाड' किंवा 'दुर्लक्ष' असा होतो.

माणसाने कौटुंबिक किंवा सामाजिक व्यवहारात, विशेषतः मुलांना किंवा हाताखालच्या लोकांना शिस्त (औळ) नक्की लावावी, पण त्यांना प्रमाणाबाहेर लाड करून किंवा सवलती देऊन बिघडवू (सवळ घालू) नये.

मुलांना योग्य वयात योग्य गोष्टींची शिस्त लावणे गरजेचे असते. त्यांच्यावर चांगल्या संस्कारांची 'औळ' असावी. पण जर त्यांना

प्रत्येक गोष्टीत अवाजवी सवलत (सवळ) दिली, त्यांचे हट्ट पुरवले, तर ती मुले पुढे जाऊन हाताबाहेर जातात.

घरचा कारभार असो वा एखादी संस्था, तिथे नियमांचे पालन होणे गरजेचे असते. तिथे कामाची शिस्त असावी, पण जर कर्मचाऱ्यांना किंवा सदस्यांना चुकीची सवलत दिली, तर संपूर्ण व्यवस्था कोलमडते.

"रावांनी आपल्या मुलाला अभ्यासाची आणि पैशांची चांगली शिस्त लावली होती, पण आजोबांनी त्याला प्रत्येक गोष्टीत सवलत देऊन बाईक घेऊन दिली आणि तो मित्रांसोबत हिंडू लागला; म्हणूनच म्हणतात, औळ घालावी पण सवळ घालू नये."

औषध कडू असले तरी गुणकारी असते

काही वेळा मिळालेला कडू सल्ला किंवा टोचणारे शब्द ऐकायला वाईट वाटले, तरी ते भविष्यातील हितासाठी अत्यंत फायद्याचे असतात.

'औषध कडू असले तरी गुणकारी असते' (किंवा 'कडू औषध गुणकारी असते') हे मराठी भाषेतील एक अतिशय विचारप्रवर्तक आणि मार्गदर्शक सुवचन आहे.

या विधानाचा शाब्दिक अर्थ अगदी साधा आहे— आजार बोटावर असो वा शरीरात, तो बरा करण्यासाठी घेतलेले औषध चवीला जरी कडू आणि नकोसे वाटले, तरी ते शरीराला बरे करण्याचे आणि नवजीवन देण्याचे उत्तम काम करते.

या विधानाचा लाक्षणिक आणि व्यावहारिक अर्थ खूप खोल आहे:

आपल्या चुका दाखवून देणारे किंवा आपल्याला योग्य मार्ग दाखवणारे हितचिंतकांचे (आई-वडील, शिक्षक किंवा खरे मित्र) बोल अनेकदा ऐकायला अतिशय कडू आणि मन दुखावणारे वाटतात. पण जर आपण त्यांचा शांतपणे विचार केला, तर त्या उपदेशामुळे आपले भविष्य सुधारते. ते कडू बोल आपल्या आयुष्यासाठी 'गुणकारी औषध' ठरतात.

आयुष्यात यश मिळवण्यासाठी करावी लागणारी मेहनत, सकाळी लवकर उठणे, अभ्यासाची किंवा कामाची कडक शिस्त पाळणे या गोष्टी सुरुवातीला कडू (त्रासदायक) वाटतात. परंतु, त्यांचे अंतिम फळ (निकाल) अतिशय गोड आणि हितकारक असते.

"शिक्षकांनी केलेल्या कडक शासनामुळे राहुलला सुरुवातीला त्यांचा खूप राग यायचा, पण आज मोठ्या पदावर पोहोचल्यावर त्याला जाणवले की, औषध कडू असले तरी गुणकारी असते."

"मित्राने केलेल्या चुकीच्या वर्तनावर सुमितने त्याला स्पष्ट शब्दांत सुनावले. मित्राला ते आवडले नाही, पण त्याच कडू सत्यामुळे तो एका मोठ्या संकटातून वाचला; म्हणूनच म्हणतात, औषध कडू असले तरी गुणकारी असते."

"तात्कालिक सुखापेक्षा किंवा गोड बोलणाऱ्या कपटी माणसांपेक्षा, सुरुवातीला त्रास देणारे पण भविष्यात हित करणारे कडू सत्य किंवा कठीण परिस्थिती केव्हाही अधिक फायद्याची असते."

औट हाताची पृथ्वी

माणसाला संपूर्ण जग जिंकण्याची हाव असते, पण शेवटी त्याच्या वाट्याला त्याच्या शरीरापुरतीच (साडेतीन-चार हात) जागा येते. मानवी स्वार्थाची मर्यादा दाखवणारी ही एक आध्यात्मिक म्हण आहे.

'औट हाताची पृथ्वी' हा देखील मराठी संतमंडळींच्या, विशेषतः वारकरी संप्रदायाच्या वाङ्मयात वापरला जाणारा एक अत्यंत गूढ, आध्यात्मिक आणि आध्यात्मिक चमत्काराचा अनुभाव देणारा विचार आहे.

येथे 'औट' म्हणजे साडेतीन (३.५) आणि 'पृथ्वी' किंवा 'भुवन' या शब्दाचा वापर मानवी देहाच्या आणि विश्वाच्या संदर्भात केला गेला आहे.

या संकल्पनेचे दोन अत्यंत सुंदर आणि सखोल अर्थ खालीलप्रमाणे लावतात:

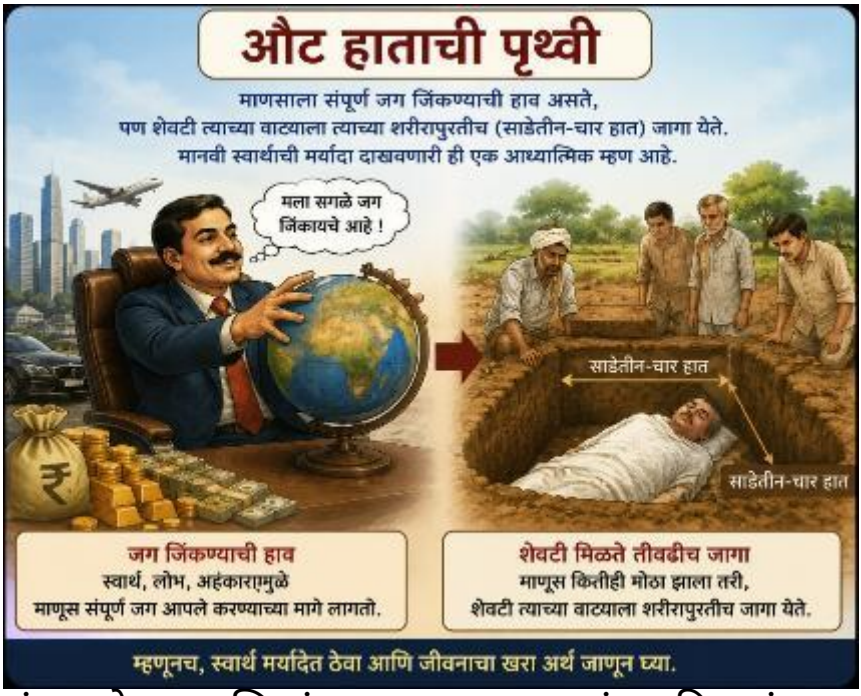

संत ज्ञानेश्वर आणि संत तुकाराम महाराजांच्या विचारांनुसार, जे संपूर्ण अथांग विश्वात (ब्रह्मांडांत) आहे, तेच या साडेतीन हातांच्या मानवी देहात (पिंडात) सामावलेले आहे. माणसाचे शरीर त्याच्या स्वतःच्या हाताने मोजले तर साडेतीन हात भरते.

पण या साडेतीन हातांच्या शरीरातच बुद्धी, मन, आत्मा आणि अवघ्या विश्वाचे ज्ञान सामावलेले आहे.

म्हणून, बाहेर पसरलेली विस्तीर्ण पृथ्वी शोधण्यापेक्षा, संतांनी माणसाला या 'साडेतीन हातांच्या पृथ्वीचा' (स्वतःच्या देहाचा/अंतरात्म्याचा) शोध घ्यायला सांगितला आहे.

दुसऱ्या एका व्यावहारिक अर्थाने, माणूस स्वतःला खूप मोठा समजतो, प्रचंड अहंकार बाळगतो. तो 'माझी पृथ्वी', 'माझी संपत्ती' असे करतो. परंतु, संत जाणीव करून देतात की, तुझी ही संपूर्ण माया आणि तुझे अस्तित्व अखेर या साडेतीन हातांच्या नश्वर देहापुरतेच (किंवा मृत्यूनंतर लागणाऱ्या साडेतीन हात जमिनीपुरतेच) मर्यादित आहे. त्यामुळे या 'औट हाताच्या पृथ्वीचा' (जगण्याचा) कसला अभिमान बाळगतोस?

साहित्यातील संदर्भ:

संत नामदेव किंवा तुकाराम महाराजांच्या काही अभंगांत 'औट हाताची पृथ्वी' किंवा 'औट हाताचे भुवन' असे उल्लेख येतात.

माणसाने बाहेरच्या भौतिक जगाचा आणि वैभवाचा अवाजवी गर्व न बाळगता, आपल्या या साडेतीन हातांच्या देहामध्ये असलेल्या ईश्वरी तत्त्वाला किंवा आत्म्याला ओळखावे, हाच या संकल्पनेचा गाभा आहे.

औट घटकेचा राजा आणि चार घटकेची प्रजा

तात्पुरत्या किंवा अल्पकाळासाठी मिळालेल्या सत्तेचा अथवा अधिकाराचा बडेजाव मिरवणाऱ्या लोकांवर उपरोधाने ही म्हण वापरली जाते.

'औट घटकेचा राजा आणि चार घटकेची प्रजा' ही मराठीतील एक अत्यंत दुर्मिळ, मार्मिक आणि उपरोधाने भरलेली म्हण आहे.

आपण यापूर्वी 'औट घटकेचे कौतुक' किंवा 'औट घटकेचे राज्य' ही म्हण पाहिली, ज्याचा अर्थ 'तात्पुरते सुख' असा होतो. हाच विचार पुढे नेऊन, ही संपूर्ण म्हण मानवी नात्यांमधील किंवा व्यवहारातील तात्कालिक (क्षणिक) मोठेपणा आणि ढोंग यावर प्रकाश टाकते.

जेव्हा एखादी तात्पुरती किंवा नावापुरतीच मोठी व्यवस्था किंवा अधिकार निर्माण होतो, तेव्हा त्या व्यवस्थेचे कौतुक करणारे किंवा त्याचे ढोंग पाळणारे लोकही तितक्याच अल्प काळासाठी नाटक करतात. सर्व काही क्षणभंगुर आणि तात्पुरते असते.

'औट घटकेचा राजा' म्हणजे ज्याची सत्ता, अधिकार किंवा श्रीमंती अतिशय थोड्या वेळासाठी (साडेतीन घटका म्हणजेच साधारण दीड-पावणेदोन तास) टिकणार आहे असा माणूस.

'चार घटकेची प्रजा' म्हणजे त्या राजाचे कौतुक करणारी किंवा त्याला मान देणारी प्रजा. गंमत अशी की, राजाची सत्ता संपली की ही प्रजाही गायब होते. म्हणजेच, ते कौतुक किंवा तो आदरही तितकाच तात्पुरता (चार घटकांचा) असतो.

नाटकात ज्याप्रमाणे एखादा नट राजाचा पोषाख घालून काही वेळासाठी सिंहासनावर बसतो आणि बाकीचे नट त्याची प्रजा बनतात, खेळ संपला की राजा आणि प्रजा दोन्ही संपुष्टात येतात; तसाच हा व्यवहारातील खेळ असतो.

"निवडणुकीच्या प्रचारात एखाद्या स्थानिक कार्यकर्त्याला तात्पुरते मोठे पद दिले जाते. मग काही लोक त्याच्याभोवती रेंगाळू लागतात. निवडणूक संपली की पदही जाते आणि लोकही. यालाच म्हणतात, औट घटकेचा राजा आणि चार घटकेची प्रजा!"

"लॉटरीचे पैसे आले म्हणून एका रात्रीत श्रीमंत झालेल्या गंपूने मित्रांना पार्ट्या दिल्या. पैसे संपताच मित्रही पळून गेले. त्याचे ते वैभव म्हणजे औट घटकेचा राजा अन् चार घटकेची प्रजा असा खेळ ठरला."

ही म्हण माणसाला जाणीव करून देते की, तात्पुरत्या मिळालेल्या पदाचा किंवा अधिकाराचा गर्व करू नये, कारण त्या अधिकाराच्या मागे येणारे लोकही तितकेच तात्पुरते आणि स्वार्थी असतात.

औलाद तशी पैदास

आई-वडील किंवा घराण्याचे संस्कार जसे असतात, तशीच त्यांची मुले निपजतात. (जशी मूळ प्रवृत्ती, तसेच त्याचे फळ मिळते).

'औलाद तशी पैदास' ही मराठी भाषेतील, विशेषतः ग्रामीण आणि व्यावहारिक बोलीभाषेत अत्यंत सर्रास वापरली जाणारी एक रोखठोक म्हण आहे.

ज्याप्रमाणे 'खाण तशी माती' किंवा 'बाप तसा बेटा, कुंभार तसा लोटा' या म्हणी वापरल्या जातात, अगदी त्याच अर्थाने ही म्हणही वापरली जाते.

जसे आई-वडील असतात, तशीच त्यांची मुलेही (गुणांच्या किंवा अवगुणांच्या बाबतीत) निपजतात. किंवा पूर्वजांचे गुण-अवगुण त्यांच्या पुढील पिढीत उतरतात.

'औलाद' आणि 'पैदास' या दोन्ही शब्दांचा मूळ अर्थ संतती, वंश किंवा निर्मिती असा होतो. वनस्पती किंवा प्राण्यांच्या बाबतीत जसे मूळ बीज असेल, तसेच त्याचे फळ किंवा पैदास मिळते. हाच नियम माणसाला लावताना ही म्हण तयार

जर एखाद्या व्यक्तीचे वर्तन वाईट असेल किंवा तिने काही गैरकृत्य केले, आणि तिच्या आई-वडिलांचा स्वभावही तसाच असेल, तर लोक उपरोधाने किंवा रागाने म्हणतात— "त्याच्याकडून दुसरी काय अपेक्षा करणार? औलाद तशी पैदास!"

जर एखाद्या अत्यंत गुणी, प्रामाणिक आणि कर्तृत्ववान पालकांची मुलेही हुशार आणि संस्कारी निघाली, तर कौतुकानेही हा वंशावळीचा दाखला दिला जातो.

"शामरावांना लोकांवर विनाकारण खेकसण्याची आणि भांडण्याची जुनीच सवय आहे; आता त्यांचा मुलगाही तसाच वागू लागलाय. हे पाहून शेजाऱ्यांनी कपाळावर हात मारून घेतला आणि म्हटले— औलाद तशी पैदास!"

औषधालाही गुण येणे, श्रद्धेवर अवलंबून असते

कोणतेही काम किंवा उपाय यशस्वी होण्यासाठी केवळ साधन असून चालत नाही, तर त्यावर असणारा विश्वास आणि सकारात्मकताही तितकीच महत्त्वाची असते.

'औषधालाही गुण येणे, श्रद्धेवर अवलंबून असते' हे मानवी मन, विश्वास आणि आरोग्य यांच्यातील परस्परसंबंध दाखवणारे एक अतिशय सखोल आणि मानसशास्त्रीय सुवचन आहे.

या विधानाचा सरळ अर्थ असा की, आपण घेत असलेले औषध शरीरावर तेव्हाच योग्य प्रकारे कार्य करते, जेव्हा ते घेणाऱ्या व्यक्तीचा त्या औषधावर, डॉक्टरांवर आणि स्वतःच्या बरे होण्यावर पूर्ण विश्वास (श्रद्धा) असतो.

या संकल्पनेचे व्यावहारिक आणि वैज्ञानिक पदर खालीलप्रमाणे आहेत:

आधुनिक वैद्यकशास्त्रात या विचाराला वैज्ञानिक मान्यता आहे, ज्याला 'प्लेसिबो इफेक्ट' म्हटले जाते. अनेकदा रुग्णाला केवळ साधी साखरेची गोळी (ज्यात कोणतेही औषध नसते) देऊन 'याने तू बरा होशील' असे सांगितले जाते. रुग्णाचा त्या गोळीवर इतका ठाम विश्वास असतो की, त्या सकारात्मक मानसिकतेमुळे त्याचे शरीर स्वतःहून आजाराशी लढू लागते आणि तो बरा होतो.

यावरून सिद्ध होते की, औषधाच्या रासायनिक घटकांइतकाच रुग्णाचा विश्वासही महत्त्वाचा असतो.

जर एखादा माणूस कितीही महागडे किंवा उत्तम औषध घेत असेल, पण त्याच्या मनात 'या औषधाने मला काही फरक पडणार नाही' असा नकारात्मक विचार असेल, तर त्या औषधाचा गुण येण्याची शक्यता खूप कमी होते. संशय किंवा अविश्वास हा औषधाच्या परिणामकारकतेला मारक ठरतो.

डॉक्टरांवर श्रद्धा: जेव्हा रुग्णाला आपल्या डॉक्टरांबद्दल आदर आणि विश्वास असतो, तेव्हा अर्धा आजार तिथेच पळून जातो, असे म्हणतात.

इच्छाशक्ती: औषध हे केवळ एक भौतिक साधन आहे, पण बरे होण्याची आंतरिक इच्छाशक्ती ही त्या औषधाला गती देणारे इंधन ठरते.

"दोन वेगवेगळ्या व्यक्तींना एकाच प्रकारच्या तापासाठी एकच औषध दिले गेले. त्यातील एकाने 'मी याने नक्की बरा होणार' या विश्वासाने औषध घेतले आणि तो दुसऱ्याच दिवशी कामाला लागला. तर दुसऱ्याने 'बघू काय होतंय' अशा संशयाने औषध घेतले, त्याला बरे व्हायला आठवडा लागला; म्हणूनच म्हणतात, औषधालाही गुण येणे, श्रद्धेवर अवलंबून असते."

शारीरिक आजारावर मात करण्यासाठी केवळ रासायनिक औषधांची गरज नसते, तर त्याला मानसिक बळ आणि विश्वासाची जोड द्यावी लागते. मन खंबीर असेल, तर साधे औषधही अमृतासारखे काम करते.

औट हाताच्या चौकटीत संपूर्ण जग पाहणे

स्वतःचे मर्यादित ज्ञान किंवा अनुभव असतानाही, आपल्याला जगातील सर्व गोष्टी समजतात असा आव आणणे (कूपमंडूक वृत्ती).

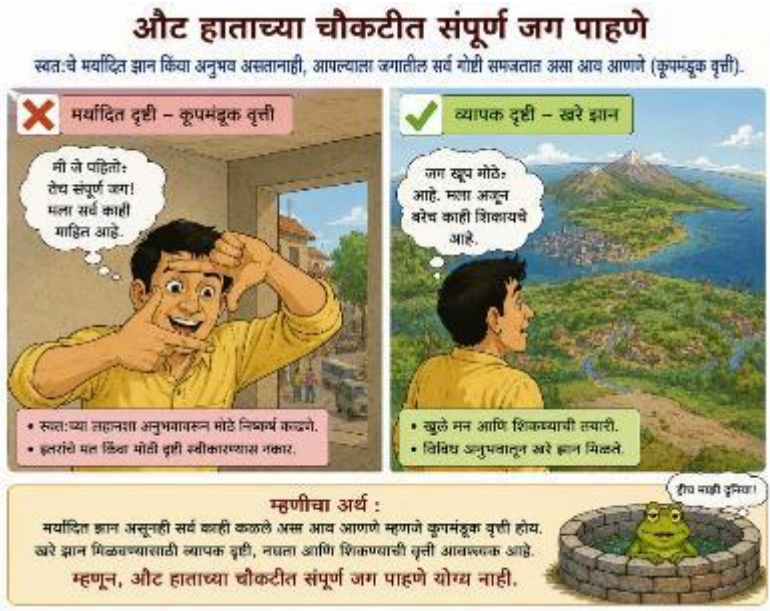

'औट हाताच्या चौकटीत संपूर्ण जग पाहणे' हा आधुनिक काळातील मानवी जीवनशैली, तंत्रज्ञान आणि माणसाच्या संकुचित होत चाललेल्या जगावर भाष्य करणारा एक अत्यंत मार्मिक आणि समकालीन विचार आहे.

हा विचार मराठीतील जुन्या 'औट हाताचा देह' (साडेतीन हातांचे शरीर) या आध्यात्मिक संकल्पनेला आणि आजच्या 'स्मार्टफोन / कॉम्प्युटर स्क्रीन'च्या (चौकट) युगाला एकत्र जोडणारा एक अप्रतिम रूपकात्मक (Metaphorical) आविष्कार आहे.

आजच्या डिजिटल युगात 'औट हाताची चौकट' म्हणजे आपल्या हातातील मोबाईल, टॅबलेट किंवा लॅपटॉपची स्क्रीन. ही स्क्रीन आकाराने माणसाच्या साडेतीन हातांच्या कचाट्यात सहज बसेल एवढीच (किंवा हाताच्या तळव्याएवढी) असते.

अथांग आभासी जग: या छोट्याशा डिजिटल चौकटीतून माणूस आज जगभरातील माहिती, नद्या, पर्वत, परदेशातील संस्कृती, बातम्या आणि तंत्रज्ञान एका क्लिकवर पाहत आहे.

घरी बसून जगभ्रमण: प्रत्यक्ष कुठेही न जाता, या साडेतीन हातांच्या परिघातील चौकटीत संपूर्ण जग सामावून घेण्याची ताकद आजच्या मानवाने मिळवली आहे.

संतांच्या भाषेत सांगायचे तर, माणसाचे शरीर हे 'साडेतीन हातांचे' आहे आणि त्याच्या चेहऱ्यावरील डोळ्यांची व मनाची चौकट त्याहूनही लहान आहे.

माणूस या छोट्याशा शरीरात आणि मर्यादित दृष्टीमध्ये संपूर्ण विश्वाचे आकलन करून घेण्याचा प्रयत्न करतो. माणसाचे मन एवढे अथांग आहे की, तो या साडेतीन हातांच्या देहात राहूनही संपूर्ण विश्वाचा विचार करू शकतो, विश्वातील सुख-दुःखे अनुभवू शकतो.

या विधानाचा एक नकारात्मक किंवा उपरोधिक अर्थही निघतो. आजचा माणूस प्रत्यक्ष जगाशी, निसर्गाशी आणि माणसांशी जोडला जाण्याऐवजी, फक्त त्या मोबाईलच्या छोट्याशा चौकटीतच स्वतःचे जग शोधत आहे.

प्रत्यक्ष समोर सुंदर निसर्ग, वाहती नदी किंवा प्रत्यक्ष माणसे हसत-बोलत उभी असताना, माणूस मात्र त्या साडेतीन हातांच्या मोबाईल स्क्रीनमध्येच जग पाहण्यात, फोटो काढण्यात किंवा सोशल मीडिया स्क्रोल करण्यात व्यस्त आहे.

म्हणजेच, त्याने आपले अथांग जग एका छोट्याशा चौकटीत बंदिस्त करून घेतले आहे.

"आजकालची तरुण पिढी खोलीबाहेर पडत नाही, मैदानावर खेळत नाही की नातलगांशी बोलत नाही; एका कोपऱ्यात बसून त्या औट हाताच्या (मोबाईलच्या) चौकटीतच संपूर्ण जग पाहण्यात ती मग्न असते."

हे विधान मानवाच्या अफाट कल्पनाशक्तीचे कौतुक करते, ज्याने एका छोट्या चौकटीत जग आणले; पण त्याच वेळी प्रत्यक्ष अनुभवांचे जग सोडून आभासी जगात जगणाऱ्या माणसाच्या मर्यादांवरही अचूक बोट ठेवते.

औट घटकेचा संसार, त्यात कशाला एवढा अहंकार?

माणसाचे आयुष्य हे अत्यंत क्षणभंगुर (थोड्या वेळाचे) आहे. या अल्पशा आयुष्यात संपत्ती, सत्ता किंवा रूपाचा नाहक गर्व करू नये, असा उपदेश करणारी ही वैराग्यवादी म्हण आहे.

'औट घटकेचा संसार, त्यात कशाला एवढा अहंकार?' ही मराठीतील एक अत्यंत विचारप्रवर्तक, वैराग्यपूर्ण आणि मानवी स्वभावावर अचूक बोट ठेवणारी सुभाषितवजा ओळ आहे.

आपण यापूर्वी पाहिलेल्या संतांच्या 'औट घटकेचे कौतुक' (तात्पुरते सुख) आणि 'औट हाताचा देह' (मर्यादित शरीर) या दोन्ही संकल्पनांचा सुरेख संगम या विधानात झालेला दिसतो.

मानवी जीवनाचे नश्वरत्व आणि माणसाचा व्यर्थ गर्व यावर यात अत्यंत सोप्या भाषेत भाष्य केले आहे.

या विधानाचा सखोल अर्थ आणि जीवनाचे सत्य खालील तीन मुद्द्यांत समजून घेता येईल:

येथे 'संसार' म्हणजे केवळ लग्न करून थाटलेले घर नव्हे, तर माणसाचे या पृथ्वीवरील संपूर्ण आयुष्य. 'औट घटका' म्हणजे अतिशय अल्प काळ.

काळाच्या अथांग प्रवाहात माणसाचे ७०-८० वर्षांचे आयुष्य म्हणजे एका सेकंदासारखे किंवा केवळ 'औट घटकेसारखे' (तात्पुरते) आहे. माणूस या जगात येतो, काही काळ राहतो आणि निघून जातो. या पृथ्वीवर कोणतीही गोष्ट, संपत्ती किंवा वैभव कायमस्वरूपी टिकणारे नाही.

माणूस या तात्पुरत्या जगात आल्यावर मात्र मी, माझे, माझा पैसा, माझी प्रतिष्ठा, माझे घर अशा भ्रमात जगतो. आपल्याकडे असलेल्या संपत्तीचा, रूपाचा किंवा पदाचा तो प्रचंड अहंकार बाळगतो. हा अहंकार माणसाला आंधळा करतो आणि तो इतर माणसांना तुच्छ लेखू लागतो.

हे विधान माणसाला अंतर्मुख करते आणि विचारते— "अरे माणसा, जेव्हा तुझे स्वतःचे आयुष्यच इथे काही काळापुरते

मर्यादित आहे, मृत्यूनंतर इथली एक पै न् पै किंवा मातीचा कणही तुझ्यासोबत येणार नाही, तर मग या काही घटकांच्या आयुष्यात एवढा गर्व, ताठा आणि इतरांबद्दल आकस कशासाठी बाळगतोस?"

हे विचार रुजल्यास माणसांमधील हेवेदावे, भांडणे आणि इर्ष्या कमी होते. जगणे तात्पुरते आहे हे समजल्यावर माणूस समोरील व्यक्तीचा आदर करायला शिकतो.

जेव्हा माणसाला आपल्या नश्वरत्वाची जाणीव होते, तेव्हा तो अपयशाने खचत नाही आणि यशाने हुरळून जात नाही.

हे जग म्हणजे एक 'औट घटकेची' धर्मशाळा आहे, जिथे आपण सर्व प्रवासी म्हणून काही काळासाठी आलो आहोत. म्हणूनच, अहंकार सोडून, एकमेकांशी प्रेमाने आणि आनंदाने वागणे हाच या छोट्याशा आयुष्याचा खरा हेतू असला पाहिजे.

औलाद नसली तरी चालेल, पण कपटी नसावी

वंशाला दिवा किंवा वारस नसला तरी एक वेळ चालेल, पण घरात किंवा नात्यात कपटी आणि दगाबाज माणूस असणे अत्यंत घातक असते.

'औलाद नसली तरी चालेल, पण कपटी नसावी' हे मानवी नातेसंबंध, कौटुंबिक शांतता आणि नैतिक मूल्यांवर भाष्य करणारे एक अत्यंत रोकठोक आणि व्यावहारिक सुवचन आहे.

भारतीय समाजात वंशाचा दिवा किंवा वारसदार (औलाद) असण्याला खूप मोठे महत्त्व दिले जाते. परंतु, हे विधान त्या पारंपरिक विचारापेक्षा माणसाच्या गुणांना आणि स्वभावाला कौटुंबिक सुखासाठी जास्त महत्त्वाचे मानते.

अनेक पालकांची अशी इच्छा असते की आपल्याला अपत्य असावे, जेणेकरून म्हातारपणी आधार मिळेल. परंतु, जर ते अपत्य जन्माला येऊन पुढे कपटी, स्वार्थी, फसवणूक करणारे किंवा आई-वडिलांचाच छळ करणारे निघाले, तर त्या पालकांचे संपूर्ण आयुष्य नरक बनते. अशा 'घरातल्या शत्रू'पेक्षा अपत्य नसलेले दुःख किंवा एकाकीपण केव्हाही सोयीचे, कारण त्यात किमान मनाची शांतता तरी लाभते.

केवळ वंशाचा दिवा पाहिजे म्हणून मुलाचे सगळे लाड पुरवणे आणि त्याच्या कपटी किंवा वाईट वागण्याकडे दुर्लक्ष करणे हे कुटुंबाचा विनाश करते. कपटी माणूस हा कधीच कोणाचा सख्खा होऊ शकत नाही— मग तो स्वतःचा मुलगा का असेना. त्यामुळे गुणी आणि प्रामाणिक संतती नसेल तर चालेल, पण

घरात कपटाचे विष कालवणारी औलाद नसावी, हा यामागचा स्पष्ट विचार आहे.

या विधानाचा सर्वात मोठा दाखला आपल्याला महाभारतात पाहायला मिळतो. धृतराष्ट्राला शंभर मुले (कौरव) होती, परंतु दुर्योधनासारखी कपटी आणि मत्सरी औलाद पाठीशी असल्यामुळे संपूर्ण वंशाचा नाश झाला आणि धृतराष्ट्राला म्हातारपणी प्रचंड दुःख भोगावे लागले. याउलट, संतती नसलेला माणूस मानाने आणि शांततेने जगू शकतो.

"पगार गप्प बसून खाणाऱ्या आणि पाठीत खंजीर खुपसणाऱ्या कपटी मुलापेक्षा, अपत्य नसलेले बरे; कमीत कमी स्वतःच्याच घरात भीतीच्या सावटाखाली तर जगावे लागत नाही. म्हणूनच शहाणे लोक म्हणतात— औलाद नसली तरी चालेल, पण कपटी नसावी."

हे विधान रक्ताच्या नात्यापेक्षा 'माणुसकी' आणि 'सद्गुणांना' उच्च स्थान देते. कपटी आणि दुष्ट अपत्यामुळे मिळणाऱ्या असह्य वेदनांपेक्षा, अपत्यहीनतेचे रिकामेपण माणसाला अधिक मानसिक स्थैर्य देऊ शकते, हेच या विधानाचे अंतिम सत्य आहे.

औषध कडू म्हणून टाकून देत नाहीत

जी गोष्ट ऐकायला किंवा अनुभवायला कठीण आणि त्रासदायक असते (उदा. हितोपदेश किंवा कडक शिस्त), ती आपल्या फायद्याचीच असते; म्हणून तिचा त्याग करायचा नसतो.

'औषध कडू म्हणून टाकून देत नाहीत' हे मराठी भाषेतील एक अत्यंत परिपक्व, समजूतदार आणि जीवनाला योग्य दिशा देणारे सुवचन आहे.

आपण यापूर्वी पाहिलेल्या 'औषध कडू असले तरी गुणकारी असते' या विचाराचाच हा पुढचा आणि अधिक कृतीप्रवण (Action-oriented) भाग आहे. औषध कडू आहे हे ठाऊक असूनही, केवळ त्याच्या कडूपणामुळे आपण ते फेकून देत नाही, तर आजार बरा व्हावा म्हणून ते निमूटपणे पितो.

या विधानाचा लाक्षणिक आणि व्यावहारिक अर्थ मानवी जीवनातील अनेक प्रसंगांना तंतोतंत लागू पडतो:

आपल्या आयुष्यात अनेक गोष्टी अशा येतात ज्या तात्पुरत्या स्वरूपात आपल्याला अत्यंत कडू, त्रासदायक किंवा नकोशा वाटतात. उदाहरणार्थ— पालकांचा धाक, शिक्षकांचा ओरडा, एखाद्या खऱ्या मित्राने तोंडावर दाखवून दिलेली आपली चूक, किंवा कठीण परिस्थिती. हे सर्व आपल्याला 'कडू

औषधासारखे' वाटते. परंतु, हे बोल किंवा हा अनुभव आपल्या भल्यासाठीच असतो. त्यामुळे रागवून किंवा अहंकारात येऊन या गोष्टी आपल्या आयुष्यातून 'टाकून' (नकारून) द्यायच्या नसतात, तर त्यांचा स्वीकार करायचा असतो.

आयुष्यात संकट किंवा कठीण काळ आला की माणूस हताश होतो. पण तो कठीण काळ म्हणजे निसर्गाने आपल्याला सुधारण्यासाठी दिलेले एक कडू औषधच असते. संकटाला घाबरून किंवा कंटाळून पळून जाणे (म्हणजेच औषध टाकून देणे) हा त्यावरचा उपाय नाही. त्या परिस्थितीला तोंड देऊनच माणूस अधिक मजबूत बनतो.

अनेकदा कुटुंबात किंवा जवळच्या नात्यांमध्ये काही कारणाने कडू प्रसंग निर्माण होतात, मतभेद होतात. अशा वेळी 'माणूस कडू वागला' म्हणून नाती तोडून टाकायची नसतात, तर त्या मागचा उद्देश समजून घेऊन नातं टिकवायचं असतं.

"स्पर्धा परीक्षेची तयारी करताना रोज १४-१४ तास अभ्यास करणे रोहनला अत्यंत कडू आणि कठीण वाटत होते. पण त्याने विचार केला की, औषध कडू म्हणून टाकून देत नाहीत; आज कष्ट केले तरच उद्याचे भविष्य उज्ज्वल असेल."

"वडिलांनी व्यवसायातील चुकांवरून सर्वांसमोर सुनावल्यामुळे सुमितचा मान दुखावला. पण आईने त्याला समजावले, 'अरे,

त्यांचे बोलणे कडू वाटले तरी त्यात तुझाच फायदा आहे. औषध कडू म्हणून कुठे टाकून देतात का?'"

क्षणिक सुखाच्या मागे धावण्यापेक्षा, जे कडू आहे पण परिणामी हितकारक आहे, त्याचा स्वीकार करणे हेच शहाणपणाचे लक्षण आहे. जीवनातील 'कडूपण' हे बऱ्याचदा भविष्यातील 'गोडव्याची' नांदी असते.

औट हाताची काठी, नऊ हातचे कुंपण

मूळ वस्तू किंवा समस्या लहान असणे, परंतु तिच्या सुरक्षेसाठी किंवा तिच्यावरून होणाऱ्या वादविवादाचा पसारा खूप मोठा करून ठेवणे (अतिशयोक्ती करणे)

'औट हाताची काठी, नऊ हातचे कुंपण' ही मराठी लोकभाषेतील अत्यंत विनोदी, उपरोधिक आणि मानवी स्वभावातील विसंगतीवर अचूक बोट ठेवणारी एक उत्कृष्ट म्हण आहे.

येथे पुन्हा 'औट' म्हणजे साडेतीन (३.५). या म्हणीचा शाब्दिक अर्थ असा की— काठी स्वतः साडेतीन हातांची आहे, पण तिच्या संरक्षणासाठी घालण्यात आलेले कुंपण मात्र नऊ हातांचे आहे!

या म्हणीचा लाक्षणिक आणि व्यावहारिक अर्थ खूप मजेशीर आणि डोळे उघडणारा आहे:

मूळ वस्तू किंवा मूळ विषय अतिशय लहान आणि किरकोळ असणे; परंतु तिच्या संरक्षणासाठी, अवतीभवतीच्या देखाव्यासाठी किंवा साध्या गोष्टीचा बभ्रा करण्यासाठी अवाजवी (अवाढव्य) खर्च, डामडौल किंवा खटाटोप करणे.

काही लोकांना साधी, किरकोळ गोष्ट करायची असते, पण त्यासाठी ते आजूबाजूला एवढा मोठा तामझाम किंवा बडेजाव करतात की मूळ वस्तूची किंमत त्या खर्चापुढे काहीच नसते. (उदा. ५० रुपयांच्या वस्तूच्या पार्सल पॅकिंगसाठी २०० रुपये खर्च करणे).

मूळ वस्तू एवढी किरकोळ असते की ती कोणी चोरून नेण्याची किंवा नष्ट होण्याची शक्यता नसते. पण तरीही तिच्या सुरक्षेसाठी अवास्तव काळजी घेतली जाते, तेव्हा हा विरोधाभास दाखवण्यासाठी ही म्हण वापरतात.

अनेकदा एखादा छोटासा प्रश्न सोडवण्यासाठी मोठी समिती नेमली जाते, त्यावर लाखो रुपये खर्च केले जातात, पण मूळ प्रश्न अगदी किरकोळ असतो. अशा वेळी ही म्हण तंतोतंत लागू पडते.

"गंपूने एक जुनी, मोडकळीस आलेली सायकल घेतली आणि तिच्या सुरक्षेसाठी महागडा डिजिटल लॉक आणि दोन रखवालदार ठेवले. हे पाहून शेजारी हसून म्हणाले

"दुकानात महिनाभराची कमाई झाली पाच हजार रुपये, आणि त्याच्या जाहिरातीसाठी मालकाने पन्नास हजारांचे बॅनर्स लावले; यालाच म्हणतात औट हाताची काठी, नऊ हातचे कुंपण."

ही म्हण आपल्याला औचित्य राखायला शिकवते. जेवढी वस्तूची किंवा परिस्थितीची गरज आहे, तेवढाच खर्च किंवा गाजावाजा करावा; गरजेपेक्षा जास्त केलेला खटाटोप शेवटी हास्यास्पद ठरतो, हाच यामागचा संदेश आहे.

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर यांची ग्रंथसंपदा.

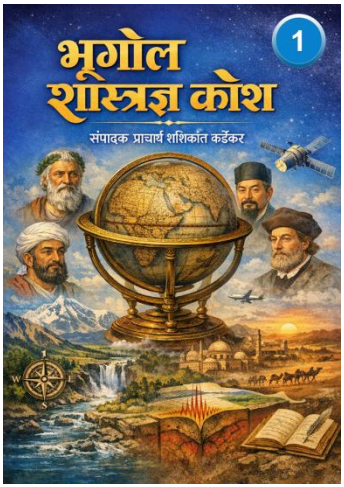

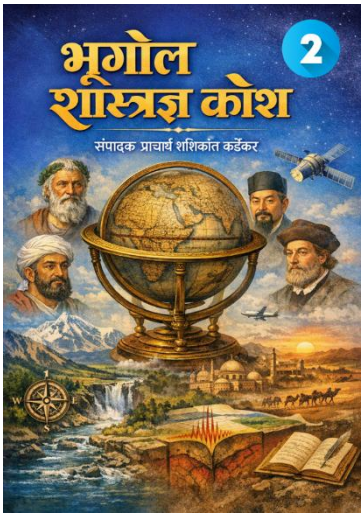

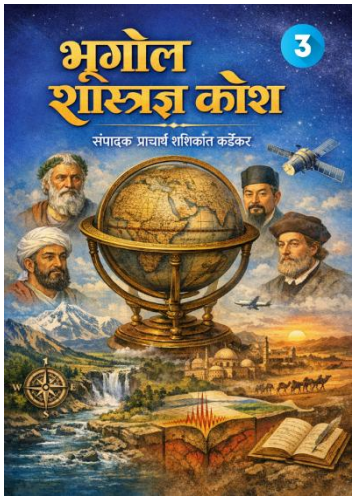

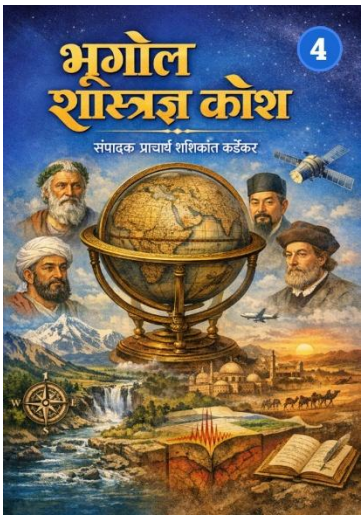

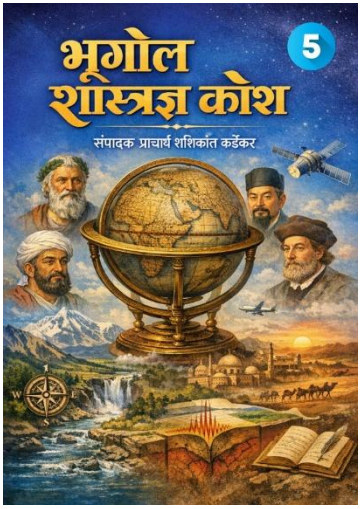

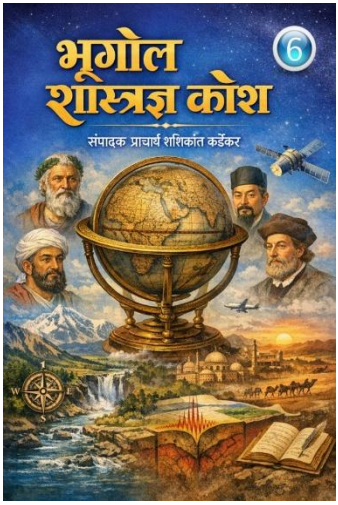

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर यांची ग्रंथसंपदा

www.esahity.com येथे विनामूल्य मिळतील

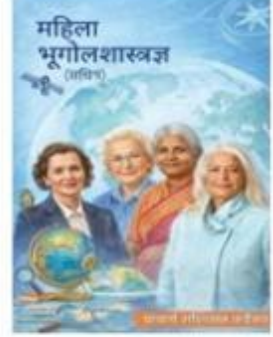

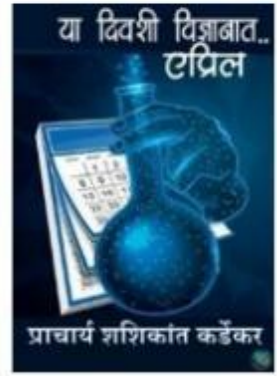

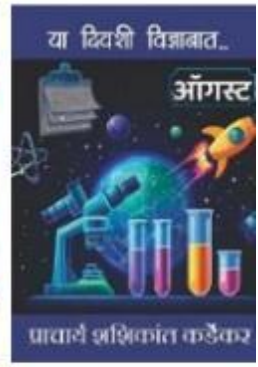

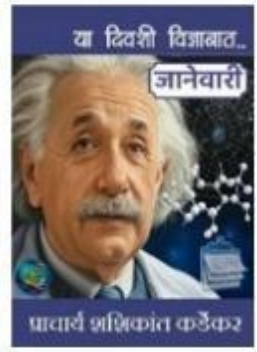

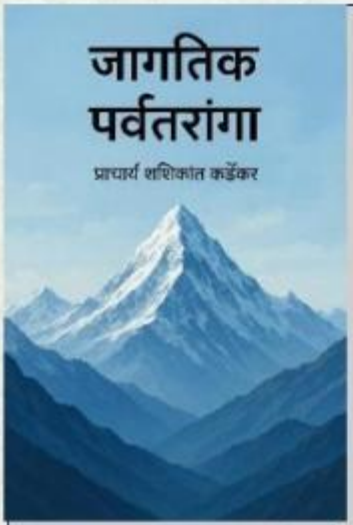

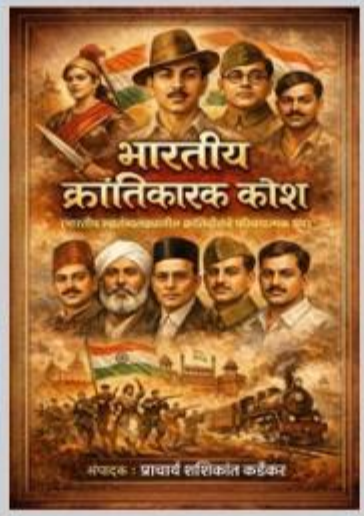

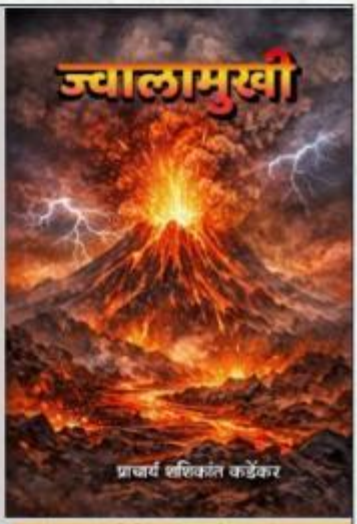

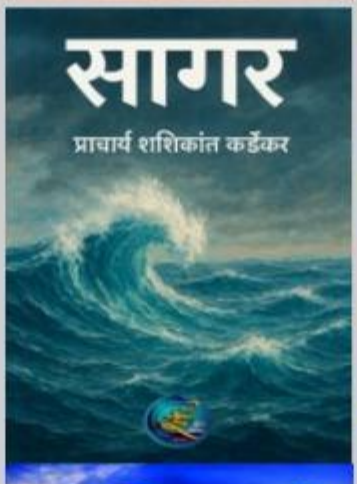

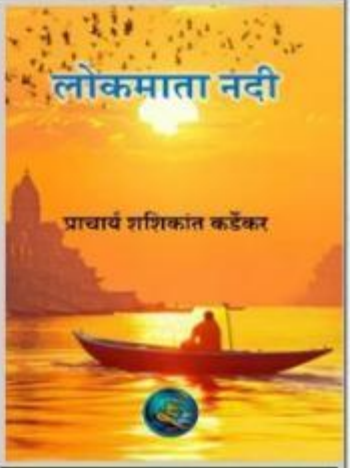

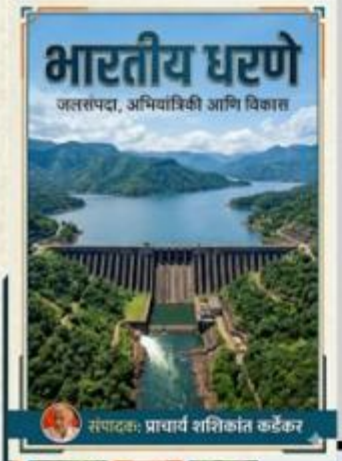

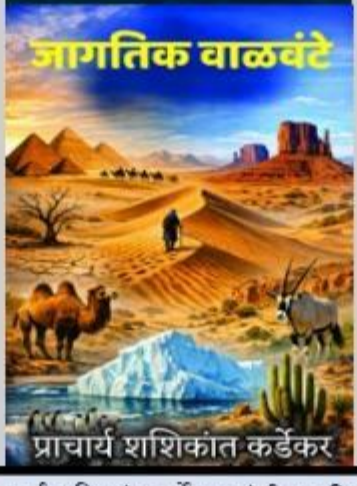

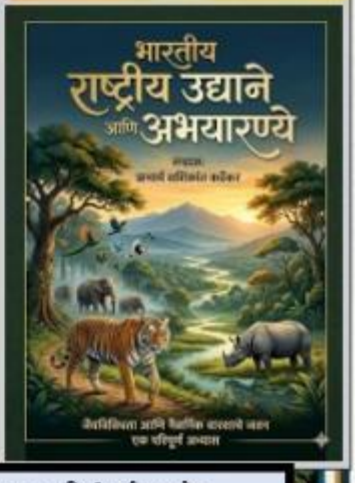

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर यांची प्रकाशित 21 माहितीपूर्ण पुस्तके
www.esahity.comया लिंकवर विनामूल्य उपलब्ध आहेत.